УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (53-54) Рік XIV

1977

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Гамілтон:

Mr. S. Szpak
28 Strond Bd.
Hamilton, Ont.
Canada

Британська Колюмбія:

Prof. A. Boyick
Douglas College
P.O. Box 2503
New Westminster, B.C.
Canada V3L 5B2

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо

Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне представництво «Українського Історика»:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (53-54)

РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

1977

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Ціна цього числа амер. дол. 7.50

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 15.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

ХРОНІКА

CONTENTS

Олександер Домбровський

РАННЬОІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОСТАННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Одним з особливо складних, усе ще досліджуваних і дискутованих явищ з широкої проблематики східньоевропейської медієвістики — це питання ґенези Київської Руси. В XIX і на початку XX століття головні баталії академічних дискусій і полемік відбувалися головно між норманістами й антинорманістами, а сьогодні, коли в наслідок розвитку історичних наук і поширення горизонту дослідів на відтинку східньоевропейської історії притупилося вістря арґументації норманістів, виринули інші проблеми у зв'язку з дальшими дослідами початків Київської Руси. Новий археологічний матеріял при конфронтації з мікроаналізою писаних джерел в умовах розвитку допоміжних дисциплін історії і модерної методології науково-дослідної праці та врешті при витонченій дослідній інтуїції досвідчених учених не лише пересувають початки Києва в давніші часи, але й створюють своєрідний поміст історичної кавзальности в умовах цілого контексту об'єктивних закономірностей історичного процесу між русько-українською медієвістикою й з другої сторони ранньоісторичною добою у тому аспекті, що в науці зростають що раз то більше тенденції узгляднювання ваги ранньоісторичних передумов постання Київської Руси.

Ті передумови відносяться особливо до проблем ранньоісторичних фаз русько-української етногенези на тлі антропогеографічно-геополітичних відносин та архаїчних фаз соціо-економічного, культурного і врешті політичного життя, сягаючих якщо вже не від праісторичної, то напевно ранньоісторичної, тобто античної епохи, а дальше доби переселення народів аж до порогів середньовіччя. Отже на сьогоднішньому етапі дослідів згаданої проблеми виринає незаперечний постулят узгляднювання праісторичних, а вже тимбільше ранньоісторичних коренів виникнення Київської Руси.

Досліджування найдавніших коренів русько-української етногенези в світлі ранньоісторичних, а то й праісторичних студій не є одиноким і відірваним явищем у світовій науці. Неймовірний Sturm und Drang на полі дослідів, а опісля і великих успіхів у широкій домені історичних наук XIX століття, включаючи відчитання гієрогліфів і клинового письма та в зв'язку з тим розвитком єгиптології й ассиріології, а дальше в парі з розвитком особливо археології пересунув історію поодиноких народів на багато століть у ранньоісторичне минуле.

При науково-дослідній конфронтації з новими археологічними находками й епіграфікою зросло надзвичайно зацікавлення «Ґерманією» Таціта, «Ґаллією» Цезаря та врешті безцінною «Скитією» Геродота, а також і творами інших античних, а відтак візантійських і арабських авторів, що завершено кращими виданнями текстів та їхніх інтерпретацій. Тому третє видання першого тому Історії України-Руси М. Грушевського починається уже від палеоліту, а початки Київської Руси виступають на тлі ранньоісторичного минулого. Та від часу виходу в світ третього видання першого тому Історії минуло вже понад пів століття, а за той час історичні досліди пішли далеко вперед. Тому сучасна наука має змогу ще більше уточнити ранньоісторичне тло генези Київської Руси. За останніх кілька декад появилося відносно досить багато публікацій у зв'язку зі згаданою тематикою. Нашим завданням є головно поробити важливіші підсумки та наголосити характерні даній проблематиці аспекти на сучасному етапі досягнень історичних наук у пов'язанні з кардинальною, для цілої східньоевропейської медієвістики, проблемою генези Київської Руси.

На державну організацію складаються основні фактори — географічний і етнічний з провідною, державно-творчою верствою навіть при існуванні дуже сильної індивідуальности (в даному випадку — князя), влада якої мусить на комусь опертися. В умовах творення початкових етапів імперії потрібне також політично-державне, етнічне ядро. Коли мати на увазі державні твори, що постали в Европі після переселення народів, то крім географічного фактора (території) інші компоненти державної організації творилися і дозрівали звичайно в умовах довшого історичного процесу.

На відтинку особливо довгого ранньоісторичного процесу творився і дозрівав етнічний елемент території Руси-України в умовах довговікового хліборобського життя й автохтонізму на психологічній базі прив'язання поколінь з діда — прадіда до своєї землі та зростаючого територіяльного патріотизму, а відтак з виникненням Київської Руси — державного. Зрозуміло, що при далеко неповному фактологічному матеріялі — як археологічних находках, так і писаних джерелах ми не спроможні виказати безперервної тяглости ранньоісторичної, а вже тим більше праісторичної традиції в аспекті архаїчних фаз русько-українського етногенетичного процесу, бо іноді бракують у тому хронологічному ланцюгу подій, явищ і фактів звена, які повинні лучити одну добу з другою, чи один ранньоісторичний етап етногенетичного процесу з іншим. Того роду прогалини заступають в науці можливо найбільш правдоподібними й згідними з тодішнім станом речей теоріями й гіпотезами. На відтинку дослідів пра- чи давньої історії такі теорії, чи гіпотези це нормальна справа.

З двох основних факторів-компонентів у процесі творення державної організації — географічного й етнічного, останній, як вітально-активний, заслуговує на особливу увагу. В тій головно площині й відбувалися академічні дискусії й творилася полемічна література між норманістами й антинорманістами, з яких перші квестіонували здібність автохтонного населення території Руси-України в ранньосередньовічній добі до творчо-організаційного, державного життя, за-

слонюючися літописною теорією норманізму, основаною на реляції «Повісти временних літ» при наївнім довір'ю до «літописця Нестора». Вже самий термін «антинорманізм — антинорманісти», як науковий антипод до норманізму, виказує у мовному аспекті, наскільки в перших етапах конфронтації тих двох протилежних теорій вся наукова енерґія прихильників теорії автохтонної влади зуживалася і в великій мірі обмежувалася науковою відсіччю норманістам замість того, щоби потрактувати норманізм як один з менш правдоподібних варіянтів розв'язки питання ґенези державної організації Київської Руси. Зрештою сам термін «антинорманізм» надто загальний у тому розумінні, що не лише речники теорії автохтонної влади, але й інших можливих концепцій, приміром ролі хозарського каганату в утворенні державної організації Київської Руси, що заперечують норманську теорію, є антинорманістами.

Можливо, що для уточнення було б доцільнішим назвати антинорманістів з теорією автохтонної влади — автохтоністами. В дійсности норманізм є пережитком доби, в якій досліди над східньоевропейською медієвістикою не вийшли були ще зі стадії пеленок. А поза тим норманська теорія — це великою мірою продукт учених німецького походження, для яких норманізм мав бути своєрідним ранньосередньовічним продовженням ґотської традиції на землях Руси-України з доби переселення народів включаючи ґальванізування концепції леґендарної могутности держави Германаріха, яку слушно поставив під сумнів М. Грушевський.[1] А для представників російської історіографії за царату також була в загальному вигіднішою теорія про державну творчість норманів — варягів над Дніпром, чим теорія про походження влади з автохтонних чинників при державнотворчій дії древньо-русько-української провідної верстви.

Щойно в умовах підсоветського життя, коли до голосу прийшла теорія «спільноти» Київської Руси всім трьом східньоевропейським народам зі «старшим братом» на чолі, теорія автохтонного походження влади в початках Київської Руси взяла тут верх з маркантним підкресленням антинімецького наставлення, отже виразними політичними тенденціями, а не в першу чергу об'єктивно науковими.[2]

Тим часом такі незгідні з елементарними принципами науково-дослідної праці, суб'єктивні моменти, як у даному випадку германофобія, чи патріотичні тенденції в підсоветській історичній науці, на які ми вже звернули увагу на іншому місці, є тут ні при чому, бо сама історична правда покривається з ідеологічними напрямними сучасної української історіографії між іншим і на відтинку дослідів над ранньоісторичними етапами процесу русько-української етногенези.

---

[1] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. І, вид. 3, Нью-Йорк, 1954, стор. 149—150. Ол. Домбровський, Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського, Український Історик, 1969, 1—3, стор. 69—70.

[2] Ол. Домбровський, Рання історія України в ідеологічному насвітленні советської історичної науки, Український Історик, 1967, 1—2, стор. 40.

Нариси Стародавньої Історії Української РСР, Київ, 1959, стор. 349.

Найдавніші корені процесу русько-української етногенези сягають не лише в ранньоісторичний, але й праісторичний ґрунт нашої прадавньої бувальщини на території Руси-України. Широка проблематика русько-української етногенези пов'язана з двома основними проблемами: з питанням прабатьківщини слов'ян та з історичним процесом заселення земель України від можливо найдавніших, праісторичних часів. Проблема територіяльного визначення прабатьківщини слов'ян має історію своїх дослідів та численні теорії й гіпотези в залежності від поодиноких етапів досліджень, індивідуального підходу до справи, а то й національно-політичних тенденцій. На нашу думку треба погодитися з Пастернаком[3] якого розвідка, оперта на доволі численній літературі предмету, обмежується здебільша археологічними дослідженнями, коли він каже, що не було якоїсь одної, невеликої розміром прабатьківщини, яка могла б бути спільною для всіх слов'ян і з якої вони мали б поступово розходитися на місця свого історичного осідку.

Клясичним приміром обмежування прабатьківщини слов'ян до невеличкої території є теорія московського лінґвіста, Шахматова,[4] який льокалізував слов'янську прабатьківщину над Двиною й верхнім Німаном. Не згадувати вже про перестарілу теорію, оперту на літописній традиції, яка визначає територіяльно прабатьківщину слов'ян в кітловині Дунаю. Автори теорій про невелику територіяльно прабатьківщину слов'ян, які нібито мали поступово розходитися на нові місця поселень, не здають собі мабуть справи з того, що їхні погляди позбавлені історичного реалізму. Як на невеликому терені могло розплоджуватися стільки людей, щоби заселити нехай і поступово історичну територію слов'ян?

Ті простори мусіли належати якимсь племенам, які напевно не здавали добровільно своїх земель. На підставі даних з ранньої історії можна припускати, що слов'яни загалом не належали до особливо войовничих племен, а радше до мирних, які навіть з приходом кочових наїздників, як скити, сармати, корилися їм, залишаючися на своїй території й управляючи ріллю. Щойно в добі переселення народів і в обличчі особливих небезпек слов'яни почали більш активізуватися у воєнному ремеслі та державнотворчих починах. І врешті, теоретично беручи, в процесі довготривалої, поступової колонізації таких великих просторів слов'янські племена були б найправдоподібніше розплили-

---

3 Я. Пастернак, Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень, Нью Йорк, 1971, стор. 15.

4 Теорію Шахматова (А. Шахматовъ, Къ вопросу о древнѣйшихъ славяно-кельтскихъ отношеніяхъ, Ученыя Записки императорскаго Казанскаго Университета, кн. 8, Августъ, Казань, 1912; А. Шахматовъ, Введеніе въ курсъ исторіи русского языка, часть I, Петроградъ, 1916) про прабатьківщину слов'ян в околицях Прибалтики заперечив Vasmer (Max Vasmer, Kritisches und Antikritisches zur neuerenslavischen Etymologie, Rocznik Slawistyczny, t. VI, Kraków, 1913, pag. 172—214), який відкинув також погляд Шахматова, що неври мали бути фінським племенем. Vasmer схиляється до погляду, що прабатьківщину слов'ян треба пов'язувати з Поліссям, отже приблизно в басейні Прип'яті.

ся серед населення тих просторів. Як бачимо, теорія льокалізування правітчини слов'ян на невеликому терені позбавлена історичного реалізму.

Історично найреальнішою являється теорія територіяльного визначення правітчини слов'ян десь приблизно між Одрою і Лівобережжям Дніпра та між Карпатами й північною межею української й польської території, приймаючи тезу автохтонности слов'ян на їхніх історичних землях.[5] Це властиво є лише доповненням тези М. Грушевського, який льокалізував правітчину слов'ян в середньому Подніпров'ї, і Л. Нідерле, згідно з поглядом якого та правітчина мала находитися між Вислою і Дніпром.

На користь тієї вище поданої теорії територіяльного визначення правітчини слов'ян висказався Я. Пастернак, який ще під час дискусій з автором цих рядків у Львові в 1940-43 рр. обстоював згадану теорію, а недавно потвердив її в своїй публікації. В останніх часах признав її на підставі своїх гідроономастичних студій Лер — Сплавіньский.[6] Обстоюючи погляд про сягаючий аж до праісторичних часів автохтонізм населення земель України, Пастернак каже, що він «впевнений у безперервній тяглости населення України від палеоліту по неолітичну добу».[7] Це можливе, хоча ми й не диспонуємо безпосереднім джерельним матеріялом, який стверджував би з цілою певністю якраз безперервну тяглість населення земель України від палеоліту. Занадто віддалений це час, щоби можна було це з'ясувати та при допомозі наявних археологічних находок з палеоліту й мезоліту виказати познаки тяглости автохтонного населення, зідентифікованого матеріяльною культурою тих находок. Того роду погляди базуються в основному на науковій інтуїції досвідченого археолога в парі з інвентарем археологічних находок палео-мезо-неоліту.

Та для нашої теми вистачає, коли ми можемо цілком певно прийняти пізний неоліт — Трипілля за точку наукового оперття в аспекті пра-русько-українського автохтонізму та етногенетичного процесу. В загальному ми не бачимо об'єктивно наукових арґументів, які заставляли б нас відкинути погляд про трипільські хліборобські племена, як автохтонне населення земель України. Компактні поселення трипільських племен — хліборобів з їхніми господарствами на Правобережжі, Поділлі й Подністров'ї свідчать про автохтонів. Пастернак заперечує погляд Щербаківського[8] й Ґородцева,[9] що трипільські племена прийшли на землі України з Малої Азії. Не виключена й мож-

---

[5] Я. Пастернак, Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень, стор. 15.

Я. Пастернак, Археологія України, Торонто, 1961, стор. 539.

[6] *T. Lehr-Spławiński,* Rozmieszczenie geogdaficzne prasłowiańskich nazw wodnych, Rocznik Sławistyczny, XXI, I, Wrocław-Kraków, 1960, 5-22.

[7] Я. Пастернак, Важливі проблеми етногенези українського народу . . ., стор. 18.

[8] В. Щербаківський, Формація української нації, Прага, 1941, стор. 19—20, 36, 39, 41, 42.

[9] В. Городцов, Бронзовый век на территории СССР, Большая Советская Энциклопедия, том VII (1927), стр. 610—626.

лива компромісова розв'язка даного питання, а саме, що до замешкалих на землях України трипільців могли долучитися згодом деякі племена, чи частини етнічних груп, які прибули з малоазійського терену. Кавказська брама була прастарим помостом, що лучив Европу з Малою Азією в аспекті схрещування культур, торговельних зв'язків та дрібніших етнічних флюктуацій, чи врешті збройних сутичок найправдоподібніше ще з праісторичних часів.

З ранньоісторичних часів маємо вже деякі джерельні дані про геополітичне значення кавказської брами. У Геродота находимо неясні вістки про напади кімерійців і скитів через кавказську браму на малоазійські культурні центри, що найшло свій досить слабий відгомін в асирійських написах. В реляції Геродота подибуємо намагання пов'язати ті набіги з історією походу Дарія на скитів, традиція якого заховалася у творах пізніших античних письменників (головно Ктезія, Діодора і Страбона) аж до початків нашої ери.

З початків середньовіччя маємо арабські джерела, з яких довідуємося, що вище згаданий кавказський просмик був немов брамою народів. У сасанідсько-арабських часах (226-668 рр.) той на 2-3 кілометри широкий просмик між горами Кавказу й Каспійським морем, в околицях нинішнього Дербенту відіграв досить велику ролю. Тудою переходили з надволжанських країв у край сасанідів різні кочовики. Була то неначе брама держави сасанідів. Для забезпечення осілого місця для рільничого населення один із сасанідів, а саме Хозроес Аноширван (531-579 рр.), збудував мури, які мали загороджувати перехід і не допускати кочові орди до Персії. В арабських часах той просмик зберіг своє значення. Його арабська назва «Баб-аль-Абваб — брама брам» говорить сама за себе.

В часах розвитку каліфату «брама брам» стала пунктом виходу арабських полководців у їхніх походах проти держави хозарів. Перший того роду великий похід зорганізував арабський полководець, пізніше каліф, — Марван ібн — Мугаммед у році 117 Гіджри (около 734-5 р. нашої ери). Про той похід пише арабський історик з 60-их років IX ст. — Абуль Аббас Ахмед ібн Яхія ібн Дзабір аль-Баладзурі в своїй історії «Книга завоювання держав». Історію аль-Баладзурі доповнюють відомости другого історика того походу — Абу Джафар Мугаммед ібн Джарір ібн Язід ат-Табарі. Ми зупинилися на тому епізоді для кращого зрозуміння, яку ролю відігравав каспійський просмик у політичному житті народів Европи й Малої Азії у вчасному середньовіччі.

Той самий просмик мусів також відігравати якусь видатнішу ролю і в ранньоісторичній добі, а може й ще скорше — в неоліті й енеоліті. Тому, як ми вище сказали, не виключене, що до трипільців долучилися якісь ватаги племен, які могли прийти з Малої Азії через кавказську браму. За нашим припущенням промовляють посередно й деякі антропологічні дані. Згідно з поглядом антропологів праісторичне населення Малої Азії мало бути круглоголовим, а носії трипільської культури мали бути в основному довгоголовими. Але на підставі антропометричних дослідів кістяків виказане, що між довгоголовими траплялися нераз і короткоголові типи носіїв трипільської культури,

тобто існують деякі антропологічні підстави припускати, що до трипільців долучувалися можливо пришелці з Малої Азії в наслідок етнічних флюктуацій між малоазійським тереном і Придніпров'ям через кавказьку браму.

Це була б можливо компромісова розв'язка між поглядами з одної сторони Щербаківського й Ґородцева, а з другої — Пастернака відносно питання автохтонізму трипільських, хліборобських племен на землях України. А поза тим прихожий елемент з малоазійського терену міг бути культурно й расово більше, чи менше наближений до трипільців, тобто належати можливо до іранського пня, отже палеоіндоевропеїзму в відрізненні від номадів з центрально-азійських степів, споріднених більше з монгольською расою. Згідно з археологічними даними про розквіт трипільської культури в останніх фазах неоліту й у ранній добі енеоліту можна припускати, що в тому часі етнічні флюктуації на евразійських просторах не були значні. Отже релятивна стабільність етнічно-племінних кордонів і відносин, а в зв'язку з тим мирніший спосіб хліборобсько-скотарського життя причинився до розквіту культури трипільців.

Та після свого розквіту трипільська культура почала підупадати та вироджуватися правдоподібно в наслідок натиску на трипільців скотарських племен зі степу (Лівобережжя), а особливо носіїв культури шнурової кераміки. На скільки вдалося носіям шнурової кераміки витиснути, чи асимілювати трипільців, ми не знаємо. В кожному разі трипільська культура перестала існувати. Немає ніяких підстав твердити, що трипільці залишили територію України, але й тяжко припустити, щоби така їх кількість, розселена компактними масами на Правобережжі й на наддністрянських теренах, далася так легко асимілювати, скажімо, носіям шнурової кераміки. Не виключене, що дійшло до змішання крови між трипільцями й носіями шнурової кераміки, які з часом перейшли на скотарсько-хліборобський спосіб життя.

У тому часі (тобто більш-менш у середньо-, чи пізньоенеолітичній добі) ставало на евразійських степах більш неспокійно в наслідок зростаючого динамізму племінно-етнічних флюктуацій, спричинених правдоподібно центральноазійськими факторами можливо в парі з різними стихійними нещастями. У зв'язку з тим насувається припущення, що нащадки носіїв трипільської культури залишали більш відкриті для евразійського номадизму терени й концентрувалися компактними масами радше на теренах лісостепу (північна територія України, приблизно терени Київщини), або західньої української території поблизу Карпат, де було, порівнюючи, безпечніше, хоч це одначе не виключає, що етнічні острови нащадків трипільців були розположені аж майже до теренів причорноморської полоси. Такий погляд відповідав би даним з опису Скитії Геродота. Бо правдоподібно не всі хотіли залишати свої з діда прадіда управлювані землі навіть з наражениям на небезпеку зі сторони кочовиків. А врештою, як це виходить з реляцій античних письменників, особливо Геродота, кочові племена — завойовники толерували хліборобів з користю для себе, покриваючи їх своєю панівною назвою.

Ми не знаємо, коли кіммерійці появилися на землях України, правдоподібно десь на порозі II і I тисячоліття до нашої ери, а може дещо скорше. Все ж таки треба припускати, що вони радше не були дуже довго панами тої території, бо їхні сліди в географічній ономастиці й топоніміці, згідно з реляцією Геродота, невеликі. Хоча, беручи з другої сторони, кіммерійці, як відносно тонка панівна верства завойовників, не могли залишити більших слідів з географічно-топографічного назовництва. Та кількасотлітне перебування кіммерійців на землях України, нехай і при примітивних формах державної організації аналогічно до пізнішого рах Scythica[10] мусів причинитися до якоїсь релятивної стабільности племінно-етнічних кордонів, що сприяло ростові автохтонно-хліборобського населення при збільшеній кількости населення, загосподарюванні й закріплюванні на своїй території.

Існують об'єктивні підстави погоджуватися із загально прийнятим у світі науки слов'янських народів поглядом,[11] згідно з яким Геродотові агатирси, алідзони й так звані скити орачі й хлібороби, отже місцеве хліборобське населення, були нащадками племен — носіїв трипільської культури. Їхня матеріяльна культура переходила різні еволюційні фази в наслідок змін історично-побутових обставин, але расово-етнічно-культурне обличчя праукраїнського хлібороба так і залишалося в загальному те саме, з тим, що в етнічному субстраті автохтонів-хліборобів топилися панівні верхівки завойовників і новоприбулих елементів, які поступово осідали.

У зв'язку з вище сказаним насувається погляд, що племена — носії трипільської культури були дуже можливо найстаршою етнічною базою — зав'язком східнього протослов'янства, а їхні нащадки — алазони, скити — орачі й хлібороби та можливо ще й інші з Геродотової Скитії — це вже визнані в загальному наукою протослов'яни. Від останніх фаз існування трипільської культури до доби, яку представляє Геродотова Скитія (приблизно друга половина VI і початок V століття до нашої ери), минуло багато століть, в ланцюгу яких бракують насправді звена безпосередньо-доказового, особливо джерельно-фактологічного матеріялу в аспекті поодиноких фаз етногенетичного процесу. Але існують посередні дані, які промовляють до наукових критеріїв прагматизування історичних явищ, подій і фактів та до наукової інтуїції дослідника.

З опису хліборобських племен у Геродота, отже каллніпідів, алазонів, скитів — орачів і хліборобів (4: 17-18), видно, що це не щойно осілі

---

[10] *G. Vernadsky,* Ancient Russia, A History of Russia, vol. I, New Haven, 1943, pag. 55.
M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, pag. 35 і дальше.

[11] Крім М. Грушевського — L. Niederle, Slovanské Starožitnosti, Dil. I, Svázek I, v Praze, 1902, pag. 259—60.
L. Niederle, Rukovet slovanské archeologie, v Praze, 1931, pag. 22—23.
L. Niederle, Manuel de l' antiqité slave t. I, Paris, 1923, pag. 20—23.
J. Neustupný, Pravék lidstva, Praha, 1946, pag. 425—6.
T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań, 1946, pag. 18.

племена, які почали займатися хліборобством. Геродот каже, що скити-орачі сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж, тобто це вже професійні хлібороби, які є продуцентами хліба здавен-давна. В тому часі (VI—V ст. до нашої ери) скити ще не осідали компактними масами, а щойно в IV столітті та в початках III-го.[12] А поза тим сама назва «скити-орачі» в тому часі — це своєрідне contradictio in adiecto, бо скити VI і початків V століття були номадами, а номади не могли бути орачами, тобто хліборобами. Це найправдоподібніше безіменним нащадкам носіїв трипільської культури була накинена панівна назва скитів. А тому, що ті племена були хліборобськими, грецькі колоністи, а дальше й інші греки на підставі оповідань понтійських греків прозвали їх скитами-орачами, чи скитами-хліборобами.

Не від речі буде пригадати, що в античній історіографії[13] були тенденції зачислювати до скитів навіть деякі відомі нескитські племена. І так напр. Гіппократ (Про повітря, воду й місця; розд. 24) вважав савроматів скитським народом, а Геродот «спрагматизував» етногенезу савроматів напів фантастичним оповіданням про змішання амазонок з молодим скитським поколінням. На увагу заслуговує також Страбон, який каже (I, 2, 27), що в наслідок незнання народи в кожній країні підводяться під одну загальну назву (отже в даному випадку під назву скитів). Страбон називає також таврів скитським племенем (VII, 4, 2) та зачисляє массагетів до скитів (XI, 8, 2), при чому каже, що кожне плем'я крім загальної назви має також і свою власну. Отже традиція зачислювання деяких нескитських племен до скитів з доби Геродота й Гіппократа вдержалася аж до часів Страбона.

Подібні тенденції подибуємо й у Стефана Візантійського, який у своєму географічному словнику зачисляє до скитів меотів, мелянхляйнів, а також савроматів і сарматів (отже згадує окремо савроматів і сарматів), при чому скити в нього є тракійським племенем. Того роду тенденції подибуємо навіть у епіграфічному матеріялі.[14] На одному з нагробників подибуємо напис: «Його (тобто покійника) батьківщиною було скитське місто Ольвія». В умовах тодішньої політичної супремації Скитів — pax Scythica,[15] толеровані номадами, хліборобські племена розрослися у причорноморській полосі, під час коли головні компактні маси трипільських нащадків перебували правдоподібно, як уже сказано вище, на північних теренах лісостепу й на території Галичини ближче до Карпат, де було безпечніше.

Вище скитів-орачів Геродот льокалізує неврів, яких у світі науки вважають звичайно протослов'янами. Витончена наукова інтуїція досвідченого історика вичуває у вище згаданому описі хліборобських племен у Геродотовій Скитії продовження духа Трипілля у розумінні

---

[12] *M. Ebert,* Südrussland im Altertum, Bonn und Leipzig, 1921, pag. 101.

[13] Уточнення текстів подаємо на підставі Латишева Scythica et caucasica.

[14] Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini (I. o. s. P.E.) vol. I, Petropoli, 1916, pag. 238—239.

[15] Не від речі буде сказати, що Ростовцев рішуче перебільшив концепцію імперського маштабу держави скитів — Reallexikon der Vorgeschichte, Band XIII (Berlin, 1929), pag. 61.

еволюційної тяглости пра- й ранньоісторичної традиції довговікового праукраїнського автохтонізму, пов'язаного органічно з культурою і побутом хліборобського способу життя на різних етапах історичного розвитку та в змінливих умовах під час етнічних флюктуацій на велитенських просторах Евразії. Прив'язаний з діда прадіда до своєї урожайної землі, праукраїнський автохтон-хлібороб, толерований номадами-завойовниками (так само, як були толеровані грецькі купці — колоністи) держався своєї батьківщини, розмножувався та поповнювався свіжою кров'ю стоплюваних у субстраті нових поселенців, які залишали кочовий спосіб життя, осідали й переходили на скотарство-хліборобський спосіб.

Та частина праукраїнських автохтонів-хліборобів, що держалася південно-причорноморської полоси, близько Понту, була менше наражена на гостріші зими та мала безпосередні зв'язки з причорноморськими колоніями, продаючи грекам свої хліборобські продукти. Тому Геродот, користаючи із звідомлень греків з причорноморських колоній, а в тому найправдоподібніше головно з Ольвії,[16] оповідає, що скити-орачі сіють збіжжя не собі на поживу, а перш за все на продаж (81 розд. Геродотової Скитії свідчить про автопсію батька історії, коли йде про терени між Бористеном і Гіпанісом, особливо терен, що називається Ексампайос. Там же при усті Богу й Дніпра, тобто Гіпаніса й Бористена, находилася Ольвія). Грецькі колоністи експортували кожного року сотні тисяч медимнів збіжжя з території України до Метрополії. Так, отже, коли лісостеп північних земель України давав краще забезпечення перед номадами, то причорноморський південь давав користі при торговельних зв'язках з надморськими грецькими колоністами й лагідніше підсоння. Навіть деякі кочові племена мандрували під зиму на південь, ближче берегів Меотиди й Понту, щоби захоронити себе від гострої зими евразійських просторів, як це подає Страбон (кн. VII).

У «Скитії» Геродота подибуємо деякі натяки на автохтонність. В оповіданні про походження скитів таки скитської редакції (IV, 5-7) згадується про прародичів — Зевеса й дочку Бористена, отже симбіоз творців грецької колонізації з автохтонним елементом. Тут говориться про те, що «в тім часі (тобто за життя Таргітая, сина Зевеса й дочки Бористена) злетіли з неба золоті знаряди: плуг, ярмо, сокира и келих, і впали на Скитську Землю». Поряд з плугом згадане й ярмо, що могло б свідчити, що хліборобські племена на території Північного Причорномор'я послуговувалися волами при оранні.

Час мітичного Таргітая може відноситися найправдоподібніше ще до передскитської доби (скити появилися на території України, головно між Доном і Дніпром, приблизно під кінець VIII, чи з початком VII століття до нашої ери, витиснувши звідти кіммерійців, походження яких точно не знаємо). Були спроби ідентифікувати кіммерійців з іранськими племенами, але в науці утверджується радше по-

16 *St. Witkowski,* Historjografja Grecka, t. I, Kraków, 1925, pag. 99.

гляд, що вони були споріднені з трацькими племенами.[17] А якщо це відноситься до передскитської доби, то в тому часі (приблизно поріг VIII—VII ст.) пов'язувати символи хліборобського життя (плуг і ярмо), а тим самим автохтонности зі скитами — аж ніяк не можна, бо скити були тоді кочовиками. При аналізі міту про походження скитів скитської редакції та про Зевеса й дочку Бористена як родоначальників треба сказати, що їхні нащадки з іранськими назвами (Ліпоксай, Арпоксай, Коляксай — закінчення -ксай іранського походження) не підходять до родоначальників — Зевеса й дочки Бористена, бо вони, як іранці, прийшли зі Сходу й не були споріднені з гелленським світом і з символізуючою тубільний хліборобський спосіб життя етнічних коренів протослов'янства — дочкою Бористена.

Також в оповіданні про походження скитів грецької редакції (IV, 8-10) подибуємо символи автохтонности (двоподобина — до бедер дівчина, а нижче гадюка в країні «Лісиста», грецька назва — Гіляя) — дівчину-гадюку, з якою зійшовся Геракль (символ грецької колонізації), з чого народилися три сини: Агатирс, Гельон і наймолодший Скит. Тут знову Скит, як представник іранства, не підходить ні до символізуючої автохтонний елемент дівчини-гадюки, ні до символізуючого гелленський світ Геракля. Дальше (IV, 104) Геродот виразно говорить, що агатирси своїми звичаями подібні до траків, а гельонці (IV, 108-109) згідно з реляцією батька історії були давніше греки, але переселилися з надморських міст-колоній Причорномор'я до країни будинів. Ті ж гельонці «управляють землю, живляться хлібом і мають городи . . .» Отже переказ, що «наймолодшого Скита» вважається братом Агатирса й Гельона, не сумісний з етнологічними поняттями, бо ні Агатирс, ні Гельон згідно з повідомленням Геродота не належить до іранства.

В IV, 5 говориться, що згідно з переказом скитів «їхній нарід наймолодший із усіх», а в IV, 10 Скит названий «наймолодшим» сином жінки гадюки й Геракла. Це згоджується з оповіданням (IV, 11), згідно з яким скити прийшли на землі України щойно перед початком грецької колонізації, а не скорше, витиснені зі сходу масагетами, та, вигнавши кіммерійців, самі заволоділи тією територією правдоподібно як відносно тонка панівна верства іранських завойовників. Це згідне з повідомленням Геродота, де говориться (IV, 81), що згідно з опінією деяких «властивих скитів дуже мало».

Як бачимо, в даних Геродота при натяках на тубільне походження одне суперечить одному, коли мова про етно-генеалогічні перекази про скитів. У світлі мікроаналізи тексту видно, що подані Геродотом перекази не покриваються вповні з етнологічними даними.

Насувається думка, що Геродот найправдоподібніше помішав оповідання надморських греків про дійсних скитів з відомостями про безіменне автохтонне населення хліборобів, яким накинено панівну наз-

---

17 М. Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи, Петроградъ, 1918, стр. 27.
G. Vernadsky, Ancient Russia . . ., pag. 49.
G. Shevelov, A Prehistory of Slavic, Heidelberg, 1964, pag. 12.

ву скитів і під такою назвою вони виступали в офіційних звідомленнях як грецьких колоністів, так і взагалі античного письменства. Все ж таки й ті натяки на автохтонізм, нехай і незначні, змішані із символікою мітографічного матеріялу, свідчать посередньо про наявність самої свідомости тубільного походження в тій добі та про його реальність в умовинах етно-племінної констеляції Геродотової Скитії.

В наслідок посилених етнічних рухів номадів на евразійських просторах в останніх століттях першого тисячоліття до нашої ери заломлюється політично-державна сила скитів, а на їхнє місце з'являються із сходу савромати — сармати (обидві назви відносяться до одної іраномовно-етнічної групи — савромати зі старшої доби, сармати в римських джерелах, хоча були спроби в науці відрізнювати савроматів від сарматів),[18] мовно споріднені зі скитами іранські племена (важніші з них: язиги, аорси, роксолани, сираки, алани), які між VII і III століттям до нашої ери перебували на степових просторах Поволжя і Приуралю. Савромати-сармати — це номади, які займалися скотарством і ловецтвом. Частина з них осіла з часом у сусідстві з давно осілими хліборобськими племенами, привчаючися до хліборобства.

В розшуках за новими теренами для випасу скоту савромати-сармати почали з III століття до нашої ери натискати зі сходу на скитів та витісняти їх із наддонських областей і Подніпров'я, в наслідок чого скитам залишився врешті майже самий Крим. Головну ролю у витісненні скитів та завоюванні північного Причорномор'я у II столітті відограли племена язиґів і роксолян. Наприкінці II століття сарматські племена помагають скитам проти армії Мітридатового полководця Діофанта. Вони непокоять причорноморські міста-колонії, то знову вдержують з ними союзні й торговельні зносини. Зокрема приймають участь у династичних спорах і воєнних діях Боспорського царства. В I столітті до нашої ери помагають Мітридатові VI проти римлян.

У II столітті нашої ери зорганізувався сильний союз у проводі з аланами, осягаючи панування над північним Кавказом. Сармати проникають поступово до північно-чорноморських колоній, зокрема до міст Боспорського царства, утворюючи «варваризацію» тих місцевостей, тобто поруч грецького населення причорноморських міст-колоній збільшується число скитських і сарматських мешканців. Політична сила сарматів заломлюється у початковій добі переселення народів (прихід східніх ґотів, а відтак гунів, III-IV століття нашої ери). Лінґвістичні ременанти савроматів-сарматів виказують їхнє іранство, а культурою й господарством вони досить подібні до скитів. Сарматія — назва опанованої сарматами східньої території покривалася на загал з деякими різницями з територією колишньої Скитії. Згідно з картою Птолемея Сарматія на заході сягала по Вислу, на півночі доходила до Балтики, на півдні до Карпат, Дакії а на сході простя-

18 М. Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи . . ., стр. 127-8.
M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia . . ., pag. 113.
M. Rostowzew, Skythien und der Bosporus, I, Berlin, 1931, pag. 103.

галася до Каспійського моря і Волги. Аналогічно до Скитії, Сарматія була поняттям перш за все географічним, яке перетривало до кінця середньовіччя і початків новітньої доби, а в деякій мірі і політичним, хоча в далеко меншій мірі, чим Скитія.

З приходом савроматів-сарматів на землі України змінилося остільки, що одні кочовики-завойовники замінили попередніх й прикрили як територію східньої Европи, так і автохтонні, хліборобські племена своєю панівною назвою — Сарматія, сармати. Отже наступали зміни головно політичного характеру. В науці траплялися голоси, що з приходом савроматів-сарматів на територію між Доном і Карпатами мали наступити зміни в демографічно-етнографічному аспекті, бо, мовляв, сарматські племена частинно винищили, а частинно засимілювали автохтонне хліборобське населення. На тлі таких здогадів постав навіть термін «сарматизація» в тому розумінні, що сармати мали докорінно змінити демографічно-етнографічні відносини на новоздобутих теренах.[19] По-перше, такий погляд не виходить поза межі гіпотези, бо на це немає доказів. По-друге, хід історичних подій і явищ далеко не покривається з таким поглядом.

Скити, а відтак сармати не лише толерували, але навіть, не раз, захищали грецькі північно-чорноморські міста-колонії (подібно могло, а навіть правдоподібно мусіло, бути й з осілими хліборобськими племенами) ради власних користей і вигод, бо з одними можна було торгувати й набувати імпортовані з метрополії грецькі вироби, а другі постачали земні плоди. Власний інтерес підказував як скитській, так пізніше й сарматській знаті піддержувати добрі відносини з грецькими колоністами-купцями, а також і з осілими хліборобами.

Окрему сторінку в історії античного Північного Причорномор'я займають політичні й торговельні відносини між сарматами і з другої сторони Боспорською державою. Стикаючися з осілими хліборобами та грецьким світом, сармати підлягали культурним впливам, як цих, так і тих, а деякі з них поступово осідали, замінюючи меч на плуг.[20] До того сармати були правдоподібно чистіші расово іранці, ніж скити, які могли мати в собі більшу, чи меншу домішку монгольської крови.[21] Тому ті сармати, які осіли на землях України й з часом розчинилися у протослов'янському, пра-русько-українському суб-

---

19 Грушевський слушно заперечує такий погляд — Ol. Dombrovs'kyj, Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyč Hruševs'kyj, Наукові Записки УВУ, ч. 3 (Мюнхен, 1959), стор. 55.

20 І. Г. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні (1917—1957), Київ, 1957, стор. 208.

Нариси Стародавньої Історії Української РСР . . . , стор. 223.

21 Тому деякі представники науки в минулому столітті стояли на становищі монгольського походження скитів, а в останньому Е. Н. Minns (Scythians and Greeks, New York, 1965), перше видання (Cambridge, 1913) — придержувався того погляду. Сьогодня в науці погляд про іранське походження скитів є неоспоримим — A. Dombrowsky, Herodotus and Hippocrates on the Anthropology of the Scythians, The Annals of the Ukrainian Academy, vol. X, No. 1—2 (29—30), (1962—63).

страті, могли бути в етногенетично-антропологічному аспекті кращим компонентом, ніж осілі скити.

У зв'язку з нашою темою, а особливо з проблемою етногенези, виринає питання, яка картина етнографічно-демографічних відносин витворювалася у Північному Причорномор'ї, тобто на землях України, на порозі нашої ери. Надходив час, коли динамізм номадів зростав на евразійських просторах і показувалися перші вістуни закроєного на величезну скалю етнічного катаклізму, знаного в історії під назвою переселення народів.

На підставі даних дуже неповного фактологічно-джерельного матеріялу та загального ранньоісторичного тла подій, явищ і фактів, на евразійських степах тої доби (античні джерела подають скупі відомости про савроматсько-сарматські племена, як про тодішній панівно-політичний чинник, а про позбавлених своєї власної етнічної назви, прикритих назвою кочовика-завойовника осілих хліборобських племен, є лише то тут, то там деякі натяки, чи відірвані відомості та недосказання) наукова інтуїція вдумчивого й досвідченого дослідника диктує приблизно такий погляд про тодішню констеляцію етнографічно-демографічних відносин.

Перш за все, не від речі буде пригадати, що після Геродота ми находимо деякі згадки про осілі, хліборобські племена і в інших античних письменників. І так Ефор (у Скімна, фрґ. 841) згадує, що від Істра на схід живуть карпіди, дальше хлібороби, неври, а на схід за Бористеном живуть скити, за ними на північ землероби. Страбон (VII, 3, 17) згадує, що між Бористеном і Істром живуть не лише кочові племена, але й деякі хліборобські. Ефор (у безіменного автора — так зв. Арріяна, «Періпль», тобто «Об'їзд» Евксинського Понту, фрґ. 75) — згадка про племена на схід від Істра: хлібороби й неври, а дальше на схід землероби (подібно як у Скімна). Схолії до «Опису землі» Діонісія (фрґ. 311) згадують ріку Бористен близько Понту, з чого й припонтійські народи називаються бористенітами. Це цікава реляція, на підставі якої довідуємося, що припонтійські племена над Бористеном (найправдоподібніше автохтонні, хліборобські племена, які становили ядро ранньоісторичних етапів пра-русько-українського етноґенетичного процесу) називалися бористенітами, тобто дніпровиками, отже мали свою етнічну назву, пов'язану з географічно-потамологічним поняттям. Пов'язання етнічної назви з географічно-льокальним поняттям свідчить посередньо про автохтонність. Птолемей (Клавдій), сучасник Марка Аврелія, в своїй Географії (кн. III, гл. 5, 7-10) каже, що Сарматію заселяють різні племена та згадує їх по імени, між іншим Геродотових гелонів, мелянхляйнів, агатирсів, з того гелони, а особливо агатирси мали бути хліборобськими племенами.

Птолемей виявив більше знання про поодинокі назви племен, чи народів Сарматії, чим Геродот Скитії. А Діодор Сицилійський («Бібліотека», II, 47) згадує про давніх напівмітичних гіпербореїв та про особливу урожайність їхньої землі, нагадуючи тим гіперборейський екскурс Геродота (IV, 32-36), що відноситься до земель України в світлі мітичної географії з напівархаїчної доби античної Геллади. Тут го-

вориться між іншим, що земля гіпербореїв видає два рази до року плоди, отже підкреслений хліборобський мотив оповідання.

Звичайно, Геродот став каноном для опису Скитії у пізніших античних письменників, але з другої сторони продовжувана традиція хліборобського характеру життя племен земель України на сторінках античної історіографії має свою вимову й свідчить посередно про традиції того ж автохтонно-хліборобського життя на землях України від доби напівмітичних гіпербореїв-хліборобів аж до перших століть нашої ери. Самий факт, що замаркована традиція хліборобського життя мешканців земель України, а не, скажім, теренів над Волгою, чи Прикавказзя протягом довгих століть, свідчить про те, що античний світ зжився з тою опінією про хліборобський спосіб життя автохтонних мешканців земель України, бо з хліборобством в'яжеться органічно осіле життя, а з тим і поняття автохтонности. Помпоній Мела (II, 5) каже, що ріка Пантикап відділює номадів від хліборобів — et Panticapes qui nomadas georgosque disterminat (подібно як у Геродота IV, 19).

Описуючи околиці Бористена, «найгарнішої ріки в Скитії», де «над його берегами лежать роскішні луги», Помпоній Мела (II, 6) також і тими словами нагадує опис Бористена в Геродота (IV, 53). Той же Помпоній Мела (II, 11) каже, що деякі мешканці земель України займаються хліборобством і управою піль — Colunt Georgi exercentque agros. На увагу заслуговує також Пліній Старший, який загинув при вибуху Везувія 79 р. Він згадує (Naturalis Historia, IV, 82-83) «ріку Бористен, озеро (?) і нарід того ж імени» — flumen Borysthenes lacusque et gens eodem nomine. Він також повторює, що ріка Пантикап відділяє номадів від хліборобів — Ultra Panticapes amnis qui Nomadas et Georgos disterminat. Амміян Марцеллін у своїй Історії (Res Gestae, XXII, 30) говорить, що околиці Меотиди заселені спокійними й мирними племенами, які займаються хліборобством і живляться його продуктами.

Отже, як бачимо з вище наведеного, в античному письменстві від доби Геродота аж до перших століть нашої ери, тобто до порога доби переселення народів, находяться то тут, то там дрібні згадки про осіле, хліборобське населення земель України. Це були мирні автохтони-хлібороби, які не відігравали на протязі довгих століть ніякої замітної політичної ролі, до того ж прикриті назвами номадів-завойовників (кіммерійці, скити, сармати), й тому в античних джерелах маємо про них відносно слабі згадки. А все ж таки є!

Доволі тонкі панівні верстви існували, коли взяти до уваги осіле, хліборобське населення, до якого з бігом століть долучувалися нові, осілі як індивідуально, так і з часом компактними масами, колишні номади, які замінювали меч на плуг. Урожайний чорнозем, багатство природи запрошували до осілого життя. Одні завойовники витіснювали інших, хто залишав окуповану ним дотепер країну, а хто оставався, осідаючи на ній. Новоприбулі номади-завойовники вдоволялися накладанням дані на осілих хліборобів, а згодом і грецьких колоністів-купців та поступово піддавалися впливам вищої культури, торгуючи з місцевим населенням і грецькими колоніями та входячи в орбіту

тодішніх політичних відносин Північного Причорномор'я. Така була в загальному позиція номадів-завойовників, особливо їхньої знаті, яка радо користала зі здобутків вищої цивілізації осілого, хліборобського населення і грецьких колоній, прикриваючи своєю назвою територію та її мешканців. Але в той час коли в античних джерелах фіґурували офіційно такі назви як: Скитія — скити, Сарматія — сармати з політично-географічним значенням, то в дійсности етнографічно-демографічне обличчя південно-східньої Европи, точніше земель Руси-України, базувалося на реальних основах автохтонного, етнічного субстрату. Бо мінялися й переводилися кочові завойовники та накидувані ними осілому населенню їхні панівні назви, а населення залишалося.

Як уже вище згадано, є підстави вважати, що корені пра-русько-українського автохтонізму сягають часів Трипілля, якщо не далі. Вправді, в наслідок натиску кочовиків зі сходу трипільська культура заникла, але її носії — осіле населення хліборобів так і залишилося на місці, бо не було таки куди міґрувати мирним хліборобам — на півдні був Понт і Меотида, на півночі непрохідні ліси, а за ними прото-фінські племена, на заході карпатський бар'єр, на південний захід прото-трацькі племена, з якими при переході треба було воювати. А міґрувати в східньому напрямі було зовсім нереальним, бо етнічна флюктуація кочовиків прямувала зі сходу на захід і йти мирним хліборобським племенам проти струї евразійських номадів було, очевидно, більш, як неможливим. Був одинокий реальний вихід: подавляюча частина трипільського населення могла податися більш на північ у лісостепову полосу, де було, порівнюючи, спокійніше й безпечніше перед наступаючими кочовиками.[22]

З бігом століть нащадки трипільців розросталися й деякі відноги, чи етнічні острівці посувалися у наслідок тісноти на південь. Таким чином автохтонно-хліборобське населення займало мирним шляхом що раз то більше території та в наслідок льокальних умов утворювало поодинокі племена, про які згадується у Геродотовій Скитії: скити-орачі, скити-хлібороби, калліпіди (Геродот вважає їх «погреченими скитами», але рівночасно хліборобами, тобто це мусіли бути осілі хлібороби, які більше, чи менше перейняли форми грецького життя), алазони, неври, агатирси й можливо ще й інші. Це й були правдоподібно нащадки, чи продовжувачі осілого способу життя колишніх носіїв трипільської культури, які в процесі поступового етногенетичного кристалізування, творення власних соціо-культурно-етнографічних ціх та дозрівання громадськоетнічного обличчя ставали що раз то виразнішим антропологічно-етно-культурним типом південно-східньої гілки протослов'ян.

До того долучувався ще фактор переходу кочовиків до осілого життя, їхньої поступової інтеґрації в економічно-соціо-культурно-ет-

---

[22] Автор цієї праці дискутував довгими роками над згаданим питанням з Я. Пастернаком ще у Львові, а відтак шляхом переписки на еміграції — Ол. Домбровський, Декілька недрукованих листів проф. Ярослава Пастернака, Український Історик, 1971, 3—4.

нічне русло пра-русько-українського субстрату шляхом міжплемінних торговельно-культурних і ексогамних зв'язків.[23] Отже змішування крови посилювало той субстрат. З переходом іранських кочовиків до осілого життя зроджувалося поступово прив'язання і патріотизм до даної території — важливий психологічний фактор у етногенетичному процесі, а дальше в свою чергу на початкових етапах кристалізування громадсько-політичного життя й організування спонтанної самооборони й протизаходів проти зростаючого руху номадизму в зв'язку з початковими фазами переселення народів.

Нам здається, що якраз у контексті етнографічно-демографічних відносин на землях України на порозі доби переселення народів та в обличчі збільшених небезпек зі сторони пожвавленого руху номадів треба розглядати незвичайно складне питання появи антського союзу.[24] Згаданий союз був ще до недавна загально анонімним терміном,[25] ближче нез'ясованим явищем, обмеженим твердженням про союз слов'ян та іранських племен. Ясніше виглядає питання про антів, чи антський союз на тлі етно-гео-політичних відносин тодішньої доби. Це був найправдоподібніше союз автохтонного населення, отже ранньослов'янських племен, з недавно осілими, а між ними можливо ще й напівосілими, головно іранськими групами в цілях спільної оборони в обличчі зростаючих небезпек зі сторони посиленого руху номадів, пов'язаного з переселенням народів.

При спільних інтересах оборони перед напливаючими хвилями евразійських кочовиків та вдержання на своїх землях, антський союз мав дані бути реальним ранньоісторичним явищем навіть при наявности етнічно різних, тобто ще повністю незінтеґрованих в етногенетичному аспекті племен і груп (ранньослов'янських та іранських), що сталося уже після доби переселення народів у процесі остаточної слов'янізації населення земель України та врешті зникнення міжплемінних меж і розчинення русько-українських племен у всенародній спільноті — суспільстві Київської Руси — в етнографічних кордонах русько-української державности у відрізненні від колоніяль-

---

23 А. М. Золотарев, Происхождение экзогамии, Известия, ГАИМК, т. X (1931), вып. 2—4 — висказав погляд, що основним фактором шлюбних зв'язків між членами різних груп мав бути прогрес на полі міжплемінних економічних зносин.

24 Дехто, прим. М. Чубатий (Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй, Нью Йорк—Париж, 1964, стор. 32—38) залишає на боці справу політичного об'єднання антів, а зате старається уточнити антське питання в етнічній площині, називаючи антів першими історичними предками українського народу... далекими нащадками наддніпрянських трипільців і недалекими предками історичних русинів, нинішніх українців (стор. 33).

25 І таким напів анонімним терміном він залишається на сторінках Нарисів Стародавньої Історії Української РСР... стор. 348—355, — де автор не зважується у підсоветських умовинах сказати про походження антів в етнічному аспекті, тобто їхню пов'язаність з русько-українськими племенами, як прототипу державної організації Київської Руси. Тут про ґотів і гунів більше сказано, як про антів.

них теренів пізнішої московської півночі, де була мішанина фіно-північно-слов'янських етнічних елементів.

Повертаючися до питання південно-східніх слов'ян антської доби, репрезентованої за археологічними даними культурою полів поховань черняхівського типу,[26] не від речі буде пригадати, що згідно з візантійськими джерелами політичне об'єднання антів, або так званий антський союз існував на протязі около трьох століть (приблизно IV-VI, а може й початок VII століття), як заборало ранньо-русько-українського автохтонного населення проти надходячих зі сходу кочовиків і з північного заходу (Прибалтики) ґотів, а також при збройній конфронтації південно-східньо-слов'янського світу — пізніших русько-українських племен з візантійською імперією та в зв'язку з пенетрацією слов'янського елементу на Балкани, хоча згадку про антів маємо вже в III столітті. Державин[27] звернув особливу увагу на вістку Прокопія Кесарійського (Gothica sive bellum Gothicum), де говориться про безчисленні народи антів (populi antarum infiniti), а Удальцев[28] навіть вичисляє народи й племена, які правдоподібно могли належати до антського союзу (крім слов'ян — карпи, костобоки, сабоки, арсиети, роксолани, а відтак можливо частина придонських сармато-аланських племен).

Антський союз відіграв таку визначну ролю своєю широкозакроєною міжплемінною організацією і активністю, що згідно з поглядом Брайчевського[29] «є всі підстави називати цей період (II-VII ст. н. е.) в історії східних слов'ян антським періодом». Кількасотлітнє існування антського союзу в дуже складних, іноді трагічних відносинах величезного етнічного катаклізму на евразійських просторах доби переселення народів, який відстоював життєво-політичні інтереси в першу чергу осілого населення земель України, отже ранньо-русько-українського автохтонного населення та, ослаблений врешті у змаганнях з кочовими наїзниками й у конфлікті з імперіяльною політикою Візантії[30] перестає бути реальною політично-військовою силою десь на порозі VII століття (з того часу візантійські джерела перестають згадувати про антів) — має своє історично-документальне значення.

Це не був якийсь собі принагідний, обчислений на коротку мету політично-мілітарний союз осілих ранньослов'янських племен з недавно осілими, напів-осілими, чи врешті кочовими, головно іранськими племенами проти новоприбуваючих кочовиків зі сходу. Такий

26 М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності, Київ, 1964, стор. 319—21.

І. Г. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні (1917—1957) ... стор. 274.

27 Н. С. Державин, Об этногенезе древнейших народов днепровско-дунайского бассейна, Вестник Древней Истории, I (6), 1939, стор. 279—289.

28 А. Д. Удальцов, Основные вопросы этногенеза славян, Советская Этнография, Сборник Статей, VI—VII, Москва—Ленинград, 1947, стр. 3—13.

29 М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східніх слов'ян, Археологія, том VII (1952), стор. 21—42.

30 І. М. Гапусенко, Боротьба східніх слов'ян за вихід до Чорного моря, Київ, 1966 стор. 26—33.

союз не видержав би так довго й не виказав би стільки послідовности й жертвенности при захисті південно-східніх ранньослов'янських життевих інтересів автохтонного населення, як у відношенні до нових хвиль кочових орд зі сходу, так і імперіяльної політики Візантії. Основним ядром того союзу мусіли бути давно осілі й пізніше осілі племена, отже в загальному осіле населення території України, більш, чи менше зінтеґроване у процесі етноґенетичного розвитку на базі спільних життевоекономічних, соціяльних, культурних і політичних факторів при зростаючій свідомости спільної політичної долі, спільних змагань за перетривання важкої доби та врешті спільного сантименту до спільно заселюваної території — виразних симптомів зростаючого патріотизму, тобто суттевих психологічних факторів. А ті елементи, головно іранського походження, які існували поруч із основними силами південно-східнього, ранньослов'янського світу (етнічного прототипу пізніших русько-українських племен) в рямцях політичномілітарного об'єднання антів, мусіли бути правдоподібно вже на шляху асиміляції (якщо не етнічної, то принайменше соціо-культурної) в напрямі раннього, південно-східнього слов'янства. Є об'єктивні підстави припускати, що при скупості й неясності історичних джерел до питання політичного об'єднання антів наш погляд можливо найбільш наближений до історичної правди в аспекті приблизної реконструкції тих звен історичного ланцюга явищ, подій і фактів, які бракують при відсутності джерельно-фактологічного матеріялу.

В історіографії, перш за все німецьких авторів, покутує опертий на суб'ективних звідомленнях Йордана й Саґах з леґендарною традицією погляд про територіяльно велику й могутню державу ґотів у східній Европі в III-IV ст. У военних діях між антами й ґотами ті останні не завжди перемагали. Самий факт, що антський король — Бож разом зі своїми синами й сімдесятма представниками антської знаті попав у полон до Вінітара й були піддані жорстокій смерти (розп'яті), далеко не означае ще підбиття антів.

М. Грушевський на сторінках першого тому (трете видання) своєї Історії України-Руси рішуче спростував погляд про напівлеґендарну, нібито могутність держави Германаріха, який мав панувати над народами й племенами колишньої Скитії, чи пак Сарматії й Ґерманії.[31] Гіпотетичний погляд про існування ґотської держави на середньому Дніпрі зі столицею Германаріха в «Дніпровому городі» (Danparstad), що дехто намагався ідентифікувати з древнім Києвом, так і залишається у сфері гіпотез на нереальному тлі саґ про напівлеґендарну могутність держави Германаріха. На увагу історика заслуговуе факт, що та, нібито могутність державної організації ґотів, була зразу зломана гунською ордою.

В добі переселення народів перекочували більше, чи менше через територію України орди гунів, болгарів, аварів (літописні обри), хозарів, не враховуючи дрібніших кочових з'єднань. Гунська навала

---

[31] Того погляду придержуеться між іншим також M. Ebert, Südrussland im Altertum... pag. 361, не подаючи переконливих джерельно-фактологічних аргументів на те.

нищила все перед собою, а жорстокі авари згадані нашим літописом у зв'язку з «примучуванням дулібів». Населення земель України переживало жорстоку добу й понесло значні шкоди й втрати. Але той збірний етнічний катаклізм не потрапив змести з лиця русько-української землі її автохтонного населення й пізніше осілих племен.[32]

Погляд деяких дослідників про спричинений переселенням народів «етнографічний хаос», головно на просторах південно-східньої Европи, рішуче перебільшений і між іншим М. Грушевський слушно його заперечує. Згідно з поглядом Грушевського слов'яни були майстрами ховатися у всяких нетрях, як свідчать візантійські реляції (Теофілякта, Маврикія, Льва), а поза тим напливаючі зі сходу орди держалися звичайно втертих шляхів у степу.[33] До того ж головні сили південно-східнього слов'янства находилися у лісостеповій полосі, у той час, коли орди йшли звичайно відкритим степом. Навіть гунська орда, яка залишила по собі в історичній традиції спомини страхіття, мала деякі позитиви для південно-східнього слов'янства, тобто наших предків, а саме, гуни розбили ґотів і увільнили тим самим причорноморське населення від ґотської зверхности. А коли остґотський король Вінітар, на підставі звідомлень Йордана, рушив походом проти антів, гуни станули в їхній обороні і пішли проти ґотів, які після смерти Германаріха піддалися під зверхність гунів.

Гунська орда подалася на Захід, а після смерти Аттіли затратила свій динамізм і розпорошилася. Користаючи з того, що ґоти під напором гунів залишали поступово чорноморські простори в напрямі на Захід, південно-східня вітка слов'янства виповнює поволі те географічне вакуум при своєму міґраційному процесі в напрямі півдня. Надходячі орди поборювали найзавзятіше саме тих, які ставили їм збройний опір, тобто інших кочових завойовників, що прибули на дану територію перед ними. У відношенні до мирних, осілих хліборобів нові наїзники звичайно обмежувалися «примучуванням» при різних нагодах і по дорозі, коли орда натрапляла на своєму шляху на оселі місцевого населення. А позатим, у літописі немає навіть натяку на тотальне винищення автохтонного південно-східньослов'янського населення Подніпров'я в добі переселення народів і приходу на їхнє місце згадуваних у літописі племен. Немає також, за словами Пастернака,[34] ніяких археологічних доказів на те.

---

32 Нариси Стародавньої Історії Української РСР... стор. 350—51 — «Доводиться думати, що гунська навала зачепила східних слов'ян лише частково. Гуни пройшли через степ, не заходячи далеко в межі лісостепної смуги. Зруйнування, вчинені ними, торкнулися головним чином населення південних, суміжних із степом районів. Основна ж маса слов'янських племен уникнула кривавого зіткнення і не переживала таких важких наслідків гунської навали, як населення степової смуги. Тому не дивно, що саме до післягунського часу належить особлива політична і воєнна активізація слов'ян, які в VI—VII ст. виступають у джерелах під назвою антів і склавинів».

33 М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, стор. 182.

34 Я. Пастернак, Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень... стор. 23.

Зрештою самий факт існування й політично-военних дій антського союзу на протязі кількох століть виключає припущення про етнографічний хаос» на території південно-східньої Европи в тому часі, бо «етнографічний хаос» викликав би політичний хаос, який, у свою чергу, не допустив би до якогонебудь тривалого (кілька століть!) політичного об'єднання на більшу скалю. А політичне об'єднання антів мусіло бути на більшу скалю, коли вони ставили опір ґотам з різними вислідами збройних сутичок та атакували успішно візантійську імперію.

Щоправда, М. Грушевський уважав, що якоїсь сильнішої політичної організації у антів не було, подаючи рівночасно етнологічну розв'язку антської проблеми по лінії концепції ранньо-русько-українського тубільчого походження, але в тому часі, коли Грушевський писав трете видання першого тому своєї Історії України-Руси, студії над ранньою історією східньої Европи, а в тому й України, ще не диспонували таким фактологічно-джерельним, особливо археологічним матеріялом, як сьогодня.

Очевидно, представники московської, а в останньому підсоветської історіографії не погоджуються з поглядом Грушевського, який утотожнював антів у загальному з ранніми русько-українськими племенами, і не вважають антський союз Протокиївською Руссю.[35] І так, наприклад, Третьяков[36] уважає, що крім антів були на півночі слов'янські племена, нібито основна сила, яка відіграла домінуючу ролю в об'єднанні східніх слов'ян і державній організації Київської Руси. Стара концепція московсько-російських політиків-великодержавників, які бачать в Росії об'єднуючий чинник і спільний «котьолок». Та все одно правди закрити не можна. Навіть Рыбаков[37] робить деякі порівнання між антами й антською добою з одної та з другої сторони Київською Руссю й її вчасною добою.

---

[35] Намагаючися творити тенденційно фантастичні концепції про «єдність східнього слов'янства» й його вклад у організацію Київської Руси, П. Н. Третьяков (Восточно-славянские племена, изд. второе, Москва, 1953) приписує М. Грушевському тенденційність, бо, мовляв, він в цілі відірвання українців від единокровного «русского» народу (sic!) доказує, що анти це предки лише українців (стор. 209). Я. Пастернак дав добру відсіч Третьякову в цитованій нами праці (Важливі проблеми етногенези українського народу, стор. 9—12), збиваючи археологічними аргументами погляди Третьякова.

[36] П. Н. Третьяков, Анты и Русь, Советская Этнография, 1947 (4), 71-83. Концепції Третьякова в згоді з панівним поглядом представників підсоветської історіографії про «спільність» Київської Руси для всіх трьох східньоевропейських народів зі «старшим братом» у проводі — є по суті змодифікованими варіянтами старої, збанкрутованої в світлі наукового об'єктивізму Погодінської теорії, згідно з якою, нібито, первісно московське населення Київської Руси переселилося на північ, а на його місце прийшли з Галичини західньоукраїнські переселенці, які заселили східньоукраїнські землі.

[37] Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, Вестник Древней Истории, I (6), (1939), стр. 319—337.

Послаблення і остаточний занепад політичного об'єднання антів у боротьбі з аварами десь приблизно на початку VII ст. були вислідом кількасотлітніх змагань з кочовиками й Візантією та свідчило про силу аварів. Зрештою анти навіть у змаганнях з аварами були схильні вважати себе рівнорядним політично-мілітарним чинником. Стараючися зав'язати з аварами дипломатичні зв'язки, вони вислали посольство до аварського кагана на чолі з представником антської знаті — Межамиром Ідаричем, який заховувався перед каганом певно себе й навіть згідно з джерелом (Менандром) зарозуміло (отже не благав ласки в аварського кагана), за що мав заплатити життям.

Відірвані вістки й натяки в джерелах не лише про непересічну боєздатність антів, але й про їхню впевненість у своїй силі гармонізують історично з пізнішими відомостями про хоробрість руських дружин (антських наслідників). Якщо в науці покутує ще концепція, щоб оцінювати на рівні південно-східніх слов'ян, тобто ранні русько-українські племена з трипільцями й їхніми нащадками з доби Геродотової Скитії, вважаючи їх усіх небоєздатними гречкосіями, то це помилка. Можливо, що тут між іншим причинилася й вістка Ібн — Хордадбега, згідно з якою слов'яни були євнухами в деяких народів. Але ж з другої сторони Аль — Масуді писав про слов'ян, як завзятих і войовничих дружинників. А вістки арабських письменників у протилежність до мітографічних матеріялів античної історіографії подавані на загал згідно з історичним реалізмом. Гаркави[38] в своїх поясненнях до Ібн — Фадлана каже, що він відрізняв навіть південно-східні слов'янські племена, які творили етнічне ядро Київської Руси, від північно-східніх слов'ян — пізнішого етнічного зав'язку московської народности.

При таких іноді суперечних вістках історик мусить бути надзвичайно обережний, щоби не загнатися за далеко. В тому розумінні М. Грушевський не був без рації, коли ставився обережно до джерельних відомостей та оцінював реально й без суб'єктивно-патріотичних тенденцій антське питання. Та, як уже зазначено, час писання його першого тому Історії припадав на самий початок нашого століття, а від тої доби багато дечого з'ясувалося в науці й у тому аспекті існують можливості деяких бодай частинних уточнень в антському питанні. А позатим політичне об'єднання антів проіснувало до порога, чи навіть першої половини VII ст. Це вже раннє середньовіччя й від VII ст. до початків Київської Руси лише один «заячий скок», якщо трактувати порушену нами проблематику в хронологічних рямцях від Трипілля до порога Київської Руси.

Зайняті воєнними діями проти аварів, анти були змушені перестати непокоїти візантійську імперію і це, мабуть, було причиною, чому візантійські джерела від VII ст. перестали цікавитися ними. Правда, десь на початку VII ст. політичний союз антів розпався як реальний політично-мілітарний чинник у маштабі південно-східнього слов'нства, що одначе не виключає збереження залишків даної орга-

---

38 А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ, Санктпетербургъ, 1870, стр. 108.

нізації в вужчих рямцях поодиноких племен, а в тому й населення пізнішої Київщини, з якою пов'язане плем'я полян — етнічне ядро й політично-державний центр організації Київської Руси.

Отже соціо-етногенетичний процес проходив пра- й ранньоісторичним руслом від трипільських хліборобів-автохтонів і згодом їхніх нащадків через добу осілого, хліборобського населення Геродотової Скитії, а відтак Сарматії, через добу політичного об'єднання антів, згадуване нашим літописом племінно-плюралістичне населення й інтеґрацію племен у етнічному руслі суспільства в початках Київської Руси аж до поодиноких етапів поступової етнічної уніфікації. Антропогеографічні й геополітичні фактори земель України сприяли тому процесові. Рівнина території України створювала умовини для поступової, міжплемінної інтеґрації в протилежности до античної Геллади, де гірські пасма сприяли національно-політичному партикуляризмові. Зі сторони середземноморсько-чорноморського півдня віяло духом гелленських, а відтак візантійських культурних впливів на інтелектуально-духовну структуру населення земель України, а український чорнозем запрошував до осілого життя й хліборобства-основних факторів автохтонізму. Територія України з її антропогеографічно-геополітичними особливостями мала свій питомий, власний стиль історичного процесу, відмінного й відрубного від фіно-московської півночі.[39]

Окрема роля у процесі розвитку культурних і соціо-політичних форм життя на землях України в ранньоісторичну добу припадає економічним факторам. Хліборобський спосіб життя осілого населення впливав вирішально на цілу економіку країни. Згідно з цитованим вище Геродотом автохтони-хлібороби протослов'янського походження управляли землю не лише для власної потреби, але й на збут своїх хліборобських продуктів головно для доколичних грецьких колоній і факторій. Що року відпливали з Північного Причорномор'я сотки тисяч медимнів збіжжя, а крім того ярини, рогатого скоту, риби й іншого сільсько-господарського добра до Греції, а взамін за це греки причорноморських колоній імпортували з метрополії вина, оливу, кераміку й інші вироби та предмети щоденного вжитку, вживання яких не лише збагачувало форми матеріяльної культури, але й поглиблювало духовний смак і вимоги місцевого населення.[40]

На землях України схрещувалися різні економічні шляхи й культурні впливи між Сходом і Заходом, Північчю прибалтійської полоси й середземноморсько-чорноморським Півднем.[41] Ще Геродот (IV,

---

[39] Ол. Домбровський, До питання антропогеографії й геополітики території України в античній добі, Український Історик, 1976, I-4.

[40] *Ol. Dombrovsky,* The economic relations of Ukraine and the ancient world, The Ukrainian Quarterly, 1950 (4), pag. 352—358. Тут подана важніша література предмету.

[41] На окрему увагу заслуговують торговельні зв'язки античного Північного Причорномор'я з Візантієм — В. П. Невская, Византий в классическую и Эллинистическую эпохи, Москва, 1953.

24) згадує про центрально-азійський шлях, який вів від Північного Причорномор'я до центральної Азії, отже до Тібету й Монголії включаючи економічні зв'язки з Індією. Інший торговельний шлях ішов з території України до Малої Азії через Кубань до Транскавказії, Вірменії й Ірану через кавказьку браму, при чому той шлях мав бути дуже стародавній, бо торговельні контакти між територією України й Малою Азією мали сягати до третього тисячоліття до нашої ери. Крім того мав існувати торговельний шлях між Малою Азією через землі України аж до прибалтійської полоси десь приблизно від кінця другого тисячоліття до нашої ери, а також торговельні контакти між полосою Уралу й Прибалтикою через землі України, а саме водяною сіткою: Дніпро — Прип'ять — Бог, сягаючи до часів неоліту.

Так само знаємо, на підставі археологічних знахідок, про пізніші торговельні контакти між Північним Причорномор'ям і Прибалтикою в середині першого тисячоліття до нашої ери, які мусіли проходити водяним шляхом Дніпра. Дальше, немає сумніву, що поклади золота на Уралі, про що є натяк у Геродота (IV, 13, 27), та в Колхіді, що найшло свій відгомін у міті про Аргонавтів, а також у Дакії,[42] отже довкола території України, відігравали неабияку ролю при схрещуваних на придніпрянсько-придністрянській території торговельних шляхів. На підставі археологічного матеріялу знаємо про торговельний шлях із Заходу, який свідчить про зв'язки земель України, якщо вже не з Італією, то принаймні зі східньо-альпейськими теренами на порозі першого тисячоліття до нашої ери, можливо через землі Угорщини й Карпати.

Археологічні нахідки свідчать про етрусько-римський торговельний шлях, що мав проходити з Італії альпейською низиною у напрямі Гальштату, близько Зальцбурґу, через Дунай поблизу Лінцу, до Одри, Варти, а дальше до Висли, а звідти водяною сіткою (Бог — Прип'ять — Дніпро) на територію України. Один із пізніших шляхів римських торговельних контактів зі землями України проходив зі сторони Дакії через побережжя Понту, а дальше здовж Дністра, переходив його близко Заліщик і звертався на північ і захід.[43]

Окрему ролю в ранній історії території України відіграє грецька колонізація та її торговельні, культурні та врешті політичні впливи. Ясним є, що згадані торговельні шляхи й їхні схрещування на землях України, особливо в придніпрянській полосі, мусіли мати надзвичайно велике значіння не лише в економічному, але й культурному аспекті. Немає сумніву, що надзвичайно важливу ролю відігравала тут комунікаційно-економічна маґістраля Дніпрового шляху, яка одержала згодом відому назву — «путь із варяг у греки». Дніпровий шлях мусів відігравати головну ролю у торговельних контактах між північно-чорноморською полосою і Прибалтикою ще в

[42] *V. Pârvan,* Getica, Bucuresti, 1926, pag. 762.

[43] Також існував торговельний шлях, який вів через Колхіду на Схід — Е. С. Голубцова, Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры, Москва, 1951, стр. 122.

передскитській добі. Коли ж на північному побережжі Понту постали грецькі факторії, а згодом колонії, то згадані контакти Дніпровим шляхом мусіли ще поглибитися. Ми маємо досить виразні натяки в Геродотовій Скитії (IV, 18, 53, 71) про те, що в античній добі були знані околиці Дніпра, яким можна було плисти в глибину краю. А в 71 розділі Геродот каже, в зв'язку з описом похоронів скитських «царів», що ті похорони «відбувалися у краю Геррос, до котрого сплавний Бористен», що могло б правдоподібно свідчити, що вже тоді греки з дооколичних факторій і колоній знали про Дніпрові пороги.[44] В кожному разі Бористен-Дніпро був старою комунікаційно-торговельною маґістралею у торговельних контактах між Північним Причорномор'ям і Прибалтикою — скандинавською полосою ще з передскитських часів.

Коли починали втихати рвучкі хвилі переселення народів і на просторах причорноморських степів ставало поступово спокійніше, на Дніпровому шляху пожвавлювався комунікаційно-торговельний рух. До того ж наступали зміни в соціяльному й згодом політичному аспекті серед населення земель України. Поруч хліборобства починає зростати ремесло й торгівля, а шляхом щораз то більш активізованого громадсько-політичного життя наростає поступово місцева провідна верства. У слід за тим наступають перші фази процесу урбанізації країни, наперед по тих місцях, де почали творитися перші центри комунікаційно-торговельнопромислового життя.

Ясно, що силою антропогеографічних і геополітичних умовин такий основний центр — вияв початкового урбаністичного процесу повинен був постати в догідному місці комунікаційно-торговельної магістралі — водного Дніпрового шляху, що мав уже свою довговікову традицію як потамологічний фактор зв'язків Причорномор'я з Прибалтикою й можливо скандинавською полосою. Такий догідний терен находився приблизно в половині шляху Дніпрового бігу, більш на північ від степової полоси, в порівняльно спокійнішому й безпечнішому місці перед головними хвилями евразійських кочовиків. Це було відповідніше місце для збірного пункту купців з причорноморської полоси й Прибалтики, де почали поступово зосереджуватися ремісничовиробничі круги, збільшуючи таким чином поселення на узгір'ї по правому боці Дніпра для відгородження поселення рікою від Лівобережжя, більш загроженого зі сторони кочовиків.

Укріплене з часом поселення стягало до себе щораз то більше торгівців і ремісників, які шукали заробітку й безпечнішого захисту перед кочовиками, а дооколичні хлібороби мали збут на свої продукти. Більш підприємчиві мешканці поселення збагачувалися, творилася міська знать і основи адміністраційно-міської організації. Брайчевський[45] правий у своєму погляді, що історію Києва треба пересунути на кілька століть у ранньоісторичне минуле, тобто в добу антів.

---

[44] Н. Думка, Чи знали що в старині про Дніпрові пороги, «Дзвони», 1931, ч. 4—5.

[45] М. Ю. Брайчевський, До питання про виникнення міста Києва, Український Історичний Жрнал, 1959 (5), стор. 53—67.

Протокиївське поселення мало, дуже можливо, спочатку характер не міста, а укріплення.

Згідно з ходом думок Брайчевського[46] середня Наддніпрянщина потерпіла найменше від аварського лихоліття, що мало значення для культурного підйому тої частини території України. І тому в середині першого тисячоліття нашої ери Кий (можливо один з антських князів у добі кінця аваро-південно-східньо-слов'янських, тобто антських воєн) міг заснувати тут осередок державно-політичного життя після невдачі подібної акції в нижньому Подунав'ї. Тому, каже дальше Брайчевський, коли у 862 р. Київ захопили Аскольд і Дир, то на цей час Київ нараховував уже кілька століть свого історичного розвитку, в тому числі щонайменше 200-300 років як політичний центр полянського князівства.

Греков[47] уважає, що напів леґендарний переказ про Кия, Щека й Хорива має у своїй основі, без сумніву, елементи реальної історичної дійсности. Дуже можливо, що первісний комунікаційно-торговельний пункт і перші сліди поселення, які покриваються топографічно з Києвом, сягають ще давніших часів. Зрештою не виключено, що грецькі купці з причорноморських колоній засновували подальше від чорноморської полоси на північ торговельні пункти — дрібні поселення для контактів з населенням.

Якщо вірити Геродотовій реляції (IV, 108), то певні сліди протоурбанізаційних спроб на землях України мають свої глибші корені ще в добі Геродотової Скитії. Батько історії згадує про «деревляне місто» Гельон, що його Щербаківський старався ідентифікувати з Більським городищем (Полтавщина).[48] Згідно з реляцією Геродота (IV, 122-3) в часі походу Дарія на скитів перси в погоні за скитами перейшли Танаїс (Дон), прийшли до країни будинів і спалили там вилюднене «деревляне місто» (отже Гельон). Коли взяти до уваги, що Геродот у наслідок незнання географії Скитії[49] поплутав правдоподібно географічні назви (можливо помішав Танаїс з Тирасом-Дністер) і що Дарій не міг зайти так далеко в такому короткому часі й таких обставинах та що він міг дійти з військом (очевидно, не таким великим, як це подає Геродот) саме найдальше до ріки Тирас — Дністер, то можливо, що «дерев'яне місто» будинів, Гельон треба би шукати десь приблизно в районі ріки Дністра.

Згідно з реляцією Ктезія, а ще докладнішою та правдоподібнішою Страбона Дарій мав вештатися з військом десь приблизно по пустині ґетів, між Дунаєм і Прутом. Очевидно, якщо оповідання про Гельон не є фантазією понтійських греків, від яких Геродот мав відомости.

---

46 Там же.

47 Б. Д. Греков, Киевская Русь, Ленинград, 1953, стор. 117—118.

48 *V. Ščerbakivskyj,* La situation géographique de la ville de Gelone d' Hérodote, Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin Prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza, Poznań, 1930, str. 265—286.

49 *K. Kretschmer,* R. E. Pauly-Wissowa, 2 Reihe (R—Z) II Band, 2 — вважає, що географічні поняття Геродота базувалися на йонійській картографії.

Та справа в даному випадку не в льокалізованні Гельону, а в самій вістці Геродота про існування «дерев'яного міста» з грецьким, чи напів грецьким населенням, яке мусіло бути в контакті з хліборобами.

Ми навели різні можливости в зв'язку з архаїчними етапами протоурбанізаційного процесу на землях України. А терени, на яких поставали комунікаційно-торговельні пункти, чи провізоричні укріплення для захисту місцевих жителів перед кочовиками, могли бути заселені від непам'ятних часів. І так було найправдоподібніше з територією Києва, яка згідно з поглядом Брайчевського на основі археологічних дослідів була залюднена ще в добу пізного палеоліту. Найстарші наверствування поселень Києва з різних часів свідчать про протокиївські етапи залюднення, що в добі антів знайшло своє завершення в урбанізаційно-політичному аспекті на ранньоісторичному етапі розвитку.

Крім місцевих купців первісне поселення пізнішого Києва могли відвідувати греки зі залишків колишніх причорноморських колоній. Адже ще в V-VI столітті нашої ери існували залишки колишнього економічного й політичного життя колоній — Ольвії, Тираса, а навіть міст Боспору. Теж саме відноситься і до візантійських та східних купців. То були торговельні контакти головно грецького Півдня і Сходу зі середнім Подніпров'ям. Також мусів бути зв'язок з Прибалтикою і скандинавською полосою, звідкіля могли діставатися Балто-скандинавські купці до околиць середнього Подніпров'я старою сіткою річок Висла — Бог — Прип'ять — Дніпро, яка була відома ще в архаїчній добі античного світу.

То був час, коли початкова динаміка переселення народів проминала й на евразійських просторах ставало поступово спокійніше. При таких торговельних зв'язках і розвитку ремесла та серед довколишнього хліборобського населення поступово залюднюване поселення пізнішого Києва мало можливість розростатися. На тлі вище сказаного, напів леґендарні постаті — Кий, Щек і Хорив, а особливо перша з них, набирають більш реальних історичних познак як провідні постаті, пов'язані з ранньоісторичним існуванням Києва. При таких ранньоісторичних умовах території Подніпров'я можливо, що Київ уже в початковій стадії свого розвитку в парі зі своїм комунікаційно-торговельним значенням відіграв також ролю якогось як на той час політичного центру в добі об'єднання антів.

Пов'язане економічно, соціяльно (багато торгівців і ремісників протокиївського поселення походило з місцевого населення) і культурно на тлі розвитку етногенетичного процесу з древнім Києвом, довколишнє хліборобське населення, знане згодом під літописною назвою полян, ґравітувало до нього, наближаючися поступово до ролі етнічно-політичного ядра, яке стало відтак основним чинником у процесі творення державної організації Київської Руси. В полосі лісостепу, особливо в його початковій смузі, була можливість управи землі. До того ж мешканці лісостепу могли викорчовувати рідше заліснений терен у призначених на управу землі місцях.

Ті, що жили в більш північних, густіше покритих деревами місцях лісостепу, називали своїх сусідів з висунених більш на південь

околиць, багатших у засівні площі, тобто поля, — полянами. А поляни називали населення з північних, більш залісених, тобто багатших на дерево околиць — деревлянами. В науці усталений погляд, що назва полян пов'язана етимологічно зі словом «поле». А все ж таки, в парі з тим, насувається ще й інша концепція, яку сміємо зареєструвати порядком обережно висуненої гіпотези.

В розумінні грецьких купців древний Київ, скажімо, доби антів був поліс аналогічно до грецьких причорноморських міст-колоній. Довколишнє населення Києва, що брало таку чи іншу участь у економічно-соціо-культурному житті древнього Києва та мало можливість користатися з його укріплень під час небезпеки зі сторони кочовиків, було в грецькому розумінні києво-політами (аналогічно до згаданих Геродотом — IV, 18 ольбіополітів). Згодом грецький термін «політи» міг одержати слов'янське закінчення («полян») і злитися з південно-східньо-слов'янським терміном — поляни. При недостатньому, або цілковитому незнанні древньої русько-української мови й нерозумінні етимологічного походження назви «поляни» греки могли пов'язувати ту назву зі словом «поліс».

Таким чином паралельно поруч етимологічного пов'язання назви полян на ґрунті слов'янської, древньо-русько-української мови («поле») могло існувати пов'язування тої назви з грецьким терміном поліс у розумінні грецьких і грекомовних чужинців, які відвідували древний Київ. Ми покористувалися ласкавою консультацією нашого ученого-мовознавця, проф. Ю. В. Шевельова в тій справі. Названий учений вважає, що в лінґвістичному аспекті етимологічне пов'язання слова поліс з назвою полян є можливе, тобто не перечить основним законам розвитку русько-української мови. А позатим наша концепція не бере під сумнів усталеного погляду в науці про етимологічне пов'язання назви полян з «полем», лише доповнює його можливістю паралельного існування на ґрунті розуміння грекомовних чужинців ще й етимологічного пов'язання з терміном поліс. При тій нагоді не від речі буде додати, що тим грекомовним чужинцям, які подорожували по Дніпрі й його околицях та знали про плем'я деревлян, було можливо лекше зрозуміти етимологічне походження назви «деревляни» з огляду на подібність слова в грецькій мові (то дендрон — дерево, та дендра — дерева).

Так отже Земля полян відіграла особливу ролю у творенні початків державної організації Київської Руси. Можна припускати, що залишки розбитих сил політичного об'єднання антів у змаганнях з аварами могли сконцентруватися на Середньому Подніпров'ї, створюючи якоюсь мірою реальну політично-військову основу Київської Руси. Брайчевський[50] вважає, що на місці знищеної антської держави (sic!) виникли нові політичні утворення (Куявія, Славія, Артанія), які об'єдналися в IX столітті в єдину державу — Київську Русь. Отже хоча десь у середині VII століття розпалася антська держава, то ми

[50] Вище цит. — Брайчевський, Антський період в історії східніх слов'ян, Археологія, том VII (1952), стор. 40.

не спостерігаємо перерви в історичному розвитку місцевого південно-східньо-слов'янського суспільства.

Почавши з IX століття маємо період февдальної Руси. Згідно з літописом термін «Русь», а також у великій мірі термін «Руська Земля» відносилися особливо в самих початках до території Середнього Подніпров'я, яка охоплювала первісно незначний терен Право- й Лівобережжя, тобто Київщину й Чернігівщину як етнічно-політичне ядро Київської Руси,[51] до якої згодом увійшли дальші терени пізнішої етнографічної території Руси-України та врешті фіно-московська північ як колонія імперії над Дніпром. В процесі територіяльного поширювання Київської Руси еволюціонувало й поняття «Руська Земля». Тихомиров[52] каже, що в XII-XIII ст. назва «Русь» означала певну область: Київську Землю у вужчому змислі того слова, а назва «Руська Земля» мала ширше поняття.

Період формування соціо-культурно-етнічної ідентичности автохтонного населення земель Руси-України міг тривати десь від кінцевих фаз неоліту, отже точніше доби трипільської культури до ґенези Київської Руси, а їхні завершуючі етапи сягали ще дальше. Цей період формування громадсько-політичної активности охоплював правдоподібно безпосередно перед — антську добу, часи політичного об'єднання антів і відтак, коли залишки розбитого в змаганнях з аварами антського союзу, правдоподібно, почали концентруватися на території Середнього Подніпров'я, причинюючися до реалізування державної організації Київської Руси.

У світлі вище згадуваного ранньоісторичного розвитку економічного, соціяльного й культурного життя автохтонного, хліборобського населення земель України включаючи існування реальних політично-військових сил антського об'єднання, які навіть після розбиття цього об'єднання не зникли зовсім з лиця русько-української землі, норманська теорія затрачує своє первісне вістря, а з тим і домінуюче становище в науці. Видається дуже сумнівним, щоб епігони антів, які воювали проти ґотів, висказали до варязьких мілітарно-авантуристських бродяг літописну фразу: «прийдіть і пануйте над нами». Тенденційність літописного повідомлення в тому місці очевидна.

Накопичений довгими століттями досвід економічно-громадсько-культурного, а згодом і політичного життя південно-східніх прото-

---

[51] П. Н. Третьяков, О древнейших русах и их земле, Славяне и Русь, Москва, 1968, стор. 179 — каже що Руссю, або Руською землею називалася первісно невелика область Подніпров'я, що лежала в полосі лісостепу. То була менш-більш область, яка простягалася довкола трьох городів: Киева, Чернігова й Переяслава. Самий Третьяков признає, що «раннефеодальная знать этой области в свое время образовала государственный союз». Отже державна організація була вислідом старань льокальних чинників — русько-українських.

[52] М. Н. Тихомиров, Происхождение названий «Русь» и «Русская земля», Советская Этнография, Сборник статей, VI—VII, Москва—Ленинград, 1947, стр. 60—80. Тихомиров вважає, що в XII—XIII вв. назва «Русь» означала Київську землю у вузькому розумінні того слова, а назва «Руська земля» мала ширше поняття.

слов'ян, відтак антів і врешті провідної верстви вчасного русько-українського суспільства, етнічно-політичного ядра початків Київської Руси вистачав для більш реальних починів державної організації й без зовнішньої, чужої допомоги. Зовсім інакше стоїть питання про варягів, як наємну військову силу, яку можна було використати й яка скоро підлягала процесові асиміляції. Отже провідна верства суспільства Київської Руси була місцевого походження. Укладені договори Київської Руси з Візантією в початках X ст. були в грецькій і слов'яно-староруській, тобто древньо-українській мові, а не древньо-скандинавській. Тобто мова місцевого населення була державною мовою від самого початку Київської Руси та в її дипломатичних зносинах у даному випадку з Візантією.

Згідно з партійно-державною лінією підсоветська історична наука в Україні й поза нею придержується погляду, що Київська Русь була спільним історичним добром усіх трьох східньоевропейських народів, отже не лише українського, але й московського та білоруського. Ціль такого погляду ясна. Це має бути історично-ідеологічна підготова, чи «наукове» підмурування ідеї, а за нею й практики «злиття народів» в одному етнічно-московському й імперсько-російському «котьолку» під закамуфляжованою назвою так званого «советського народу».

Звичайно, така концепція не має ніяких наукових підстав. Це доктрина, запряжена до ридвану неперебірчивої політики геноциду в відношенні до українського народу. Самий факт, що ранньоісторичні етапи етногенетичного, а згодом громадсько-політичного процесу автохтонного населення земель України проходили на його власній етнографічній території, що територіяльною базою політичного об'єднання антів були землі України й врешті, що процес протокиївського населення, а згодом ранньокиївського економічно-громадсько-політичного життя проходив в умовах етно-політично-державного ядра, племени полян у Середньому Подніпров'ї, отже на території України — все те разом взяте свідчить про Київську Русь як неоспориме, традиційно-історичне добро — власність русько-українського народу.

Зрештою самі підсоветські історики не лише з України, але з Москви й Ленінграду не можуть заперечити факту, що цілий ранньоісторичний процес як дійова підготова до виступу на історичну арену Київської Руси проходив саме на території України й що фіно-московська Північ, ізольована від пізнішої етнографічної території українського народу густими, майже непроходимими лісами, жила своїм власним життям на рівні майже кам'яної епохи тоді, коли на Північному Причорномор'ї розквітли грецькі колонії. Згадана Північ була згодом колонією русько-української імперії над Дніпром. Включування доби Київської Руси до московсько-російської історії подібне до того, як би, теоретично беручи, португальські історики починали історію Португалії від заложення Риму леґендарними Ромулем і Ремом тільки тому, що територія пізнішої Португалії належала до колоній античного Риму. Ми більше як певні, що самі представники московсько-російсько-підсоветської історіографії прийняли б таку концепцію португальських істориків з гумором.

Майже безприкладний своєю особливістю й добором факторів у порівнанні з іншими географічними точками земного шару, ранньоісторичний процес на землях України зі своїми еволюційними етапами формації антропологічно-расово-етнічних компонентів праукраїнської етногенези, розвитку підстав соціо-економічного життя, поступового кристалізування психо-культурної структури населення Подніпров'я, росту свідомости спільних племінно-етно-політичних інтересів на психологічній базі прив'язання хлібороба-автохтона до своєї землі й тим самим щораз то виразніших проблисків льокально-територіяльного патріотизму при поступовій уніфікації південно-східніх слов'янських первнів та згодом перших починів державної організації протокиївського типу — являється вдячним полем для студій у площині філософії історії. Час та ідеальний простір на довгому історичному шляху між Трипіллям і державнотворчим порогом Київської Руси — від кінцевих фаз неоліту до початку середньовіччя на благословенно-родючій і пребагатій, але поруч з тим століттями топтаній кочовими ордами землі Подніпров'я — криють у собі зародки контроверсійности історіософічної інтерпретації при наявности симбіозу історично-реальних з напів реальними, ірраціональними — майже метафізичними властивостями: благословення з прокляттям, розквіту з руїною, величі з приниженням та смертної агонії з чудесним відроджуванням з попелу історичного напів-небуття аналогічно до мітичного фенікса. Як дитячий вік людини в органічному пов'язанні з його середовищем і вихованням є звичайно рішальним етапом для дальшого розвитку, так і ранньоісторичні етапи розвитку народу є коренями його дальшого історичного життя: чим більш розвинені, довші й сильніші корені, тим стабільніші історично-морально-культурні основи народу. Недоцінювання пра- й ранньоісторичних коренів народу є незгідне перш за все зі сучасним станом історичних наук при повному розвитку допоміжних дисциплін історії та не покривається з критеріями підходу до даного питання модерної націології. А в світлі філософії історії, на базі прагматичної інтерпретації історичного процесу народу, в контексті цілої всесвітньої історії є нігілістичним підходом до історичного минулого, зумовленого законами кавзальности й принципами об'єктивних закономірностей поодиноких фаз історичного процесу в консеквентному дієвому ланцюгу явищ, подій і фактів, зумовлених у свою чергу антропогеографічними, геополітичними соціо-економічними, психологічно-інтеллектуально-культурними та ідеологічно-політично-державними факторами, до яких згодом долучилися релігійно-конфесійно-церковні.

Якщо соціологія є діялектичним плюралізмом, то аналогічно до того об'єктивна діялектика при інтерпретації пра- й ранньої історії земель Руси-України веде до вияснення процесу поглиблювання диференціяції прото- й ранньослов'янського плюралізму на східньоевропейському просторі в наслідок часто діяметрально різних антропогеографічних і геополітичних та культурних факторів (Південь-Північ), а рівночасно в парі з тим процесу уніфікації південно-схід-

ньоевропейського племінного плюралізму на базі спільних вище названих факторів.

Патологічні симптоми історичного процесу на величезних просторах Евразії, викликувані різними формами кочового життя, сповільнювали нераз згаданий процес уніфікації, але коли приходило до релятивної стабільности етно-політичних відносин кіммеро-скито-сарматських діб і згодом після поступового послаблення динамізму етнічних флюктуацій у кінцевих фазах доби переселення народів, уніфікаційний процес південно-східніх прото-а відтак ранніх слов'ян і врешті русько-українських племен поглиблювався та поступово завершувався уже в державно-імперських рямцях Київської Руси. Приблизна реконструкція картини пра- й особливо ранньоісторичного процесу території Руси-України на основі джерельно-фактологічного матеріялу та витонченої, дослідної інтуїції досвідченого й об'єктивного історика при пов'язанні поодиноких звен ланцюга історичного процесу є можлива в сучасних умовах стану й досягнень історичних наук.

Такі були в загальному пра- й особливо ранньоісторичні передумови виникнення Київської Руси, такі соціо-етно-культурні корені й географічно-територіяльні властивости — такий тернистий шлях ранньоісторичної мандрівки, така безодня віків, звідки вийшов на сцену всесвітньої історії русько-український нарід, оформлений власною державною організацією Київської Руси, тобто за літописною фразою — «откуду есть пошла Руская земля, кто в Киеве нача первее княжити . . .»

† *Михайло Ждан*

КНЯЖА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Від редакції: Між паперами бл. пам. М. Ждана ми знайшли також статтю на згадану в заголовку тему. З уваги на актуальність її, ми містимо цю статтю в нашому журналі; її свого часу Покійний виголосив як доповідь. Ми вносимо лише деякі мовні та стилістичні поправки.

З точки зору радянських істориків уже в самому формулюванні такої назви: «Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків» є дві єресі: по-перше, за їх твердженням немає України в княжій добі — є тільки «древня», себто стародавня Русь — спільна колиска трьох братніх народів: російського, українського та білоруського, а по-друге, немає мовляв, княжої доби, як окремого, замкненого періоду в історії слов'ян, а є лише період феодалізму.

Почнемо з питання «древньої Руси», яке в'яжеться тісно із справою етногенези, чи постання трьох східньослов'янських народів: українців, росіян та білорусів.

I.

До половини XIX століття цього питання історіографія ясно не підіймала. Михайло Погодін перший дав викінчений погляд на цю справу в своїй статті «Записки о русском языке», друкованій у п'ятому томі «Известий Академии Наук» 1856-го року. Згідно з його теорією територія Київської Руси була з самого початку нашої історії заселена москалями (чи як він їх називає — великоросами), які під впливом нападу татар на східню Европу в половині 13-го століття еміґрували на північ, на землі сьогоднішньої Московщини, а на їх місце прийшли українці з Карпатських гір. Не зважаючи на свою недоречність, теорія Поґодіна була така приваблива для російських істориків, що вони прийняли її без жадних застережень.

Першим українським істориком, який виявив помилковість тверджень Поґодіна, був Михайло Максимович, однак теорія Поґодіна знайшла завзятих оборонців, серед яких варто відмітити передусім Александра Соболевського. Вив'язалася наукова полеміка, у якій справу автохтонности українського народу на своїй землі доводили не лише наші вчені, а серед них передовсім Володимир Антонович, але й чужі, як наприклад, філолог Олексій Шахматов.

В. Антонович доказував, що не зважаючи на те, що татари знищили Україну 1240 року, цілковитої зміни демографічної структури не сталося, а в зв'язку з тим не може бути й мови про якусь еміґрацію українського населення на широку мірку. Остаточного удару теорії Поґодіна завдав Михайло Грушевський. Працю Грушевського під назвою «Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства» видала Імператорська Академія Наук 1904 року. Вона так чітко з'ясувала справу автохтонности українського народу на українській території, що навіть деякі російські і білоруські історики, наприклад, Пресняков, Пічета та Любавський приєдналися до неї і за вихідну точку російської історії стали брати не Київське, а Володимиро-суздальське князівство.

Звичайно, твердження Грушевського не йшли по лінії державних інтересів Москви. Поборовши труднощі внутрішньополітичного порядку та закріпивши за собою владу, комуністична верхівка заставила своїх істориків до праці над такою розв'язкою питання етногенези східньослов'янських народів, яка відповідала б потребам московського імперіялізму. В наслідок цього всі радянські історики змушені були прийняти нову концепцію етногенези східньослов'янських народів, яка дотепер зобов'язує як невід'ємне табу радянської історіографії.

Згідно з цією концепцією цілу східню Европу в княжих часах заселяв один староруський, чи пак, за радянською номенклятурою, древньоруський народ. Цей народ, нібито, мав спільну мову, виробив спільні політичні форми правління, судився спільними законами, одним словом творив якнайміцніше зцементовану єдність. Щойно під впливом деяких повільно діючих соціологічних та економічних перемін, як також внаслідок таких політичних катаклізмів, як напад татар у 1240 році, з одного древньоруського народу постали три братні народи: російський, український і білоруський.

Визначення часу розвалу тієї етнічної спільноти є до речі Ахілловою п'ятою цілої концепції та виказує досить вузький діяпазон і обмежується часом від 14-го до 16-го століття. Треба зазначити, що офіціяльна радянська історіографія робила і далі робить великі зусилля, щоб під концепцію древньоруського народу положити якнайтривкіші підвалини.

До співпраці над тією справою притягається усі можливі галузі гуманістичних наук: мовознавство, археологію, антропологію, етнографію і т. д. Відбуваються з'їзди, на яких вигладжують усі слабі місця цієї концепції, видають томи різних наукових збірників з доповідями визначних радянських істориків і вперто в усіх працях історичного характеру і наукового, і популярного, підкреслюють фразу про київську державу «древньоруського народу» як спільної колиски трьох братніх народів: російського, українського і білоруського. Треба зазначити, що ця черговість — на першому місці російський, а щойно потім український і білоруський народи — обов'язує також українських і білоруських істориків.

Таким чином, шляхом практики і впертого повторювання, кладуть підвалини під висновок з концепції «древньоруського народу» — концепцію «старшого брата». Тут варто також зазначити, що при обговорюванні княжих часів часто вилишають префікс «древньо» — і залишається лише «руський» народ. А що в радянській дійсності не має місця на припадковість, то маємо підстави твердити, що це упрощення назви з древньоруського народу на «руський народ» має благословення партії. Щоб не бути голословним, зацитую тут слова одного з визначніших радянських, російських істориків Пашуто. У своїй праці «Очерки історії Галицько-Волинської Руси», обговорюючи становище Галиччини у 13 сторіччі, зокрема контакт короля Данила з папою римським у справі коронації, він пише так: «Не смотря на тесные связи с латинским западом, основы русской народности оставались нетронутыми: законы, культура, литература (летопись, песни), религия продолжали охватываться русскими», — як можна завважити, тут немає древньорусской народности, а лишилась тільки «русска» і то, очевидно, писана через подвійне «с». Звичайно, мова тут про галицько-волинську вітку українського народу.

Концепція «древньорусского народу» призначена не тільки на внутрішній радянський ринок, але і на експорт. Перекладені на різні европейські мови праці радянських істориків поширюють та закріплюють цю концепцію в німецькій, французькій та англійській історіографії. А що назву Русь перекладають названими мовами як Russland, Russia або Russie, то тим самим між Росією і Русю у тих мовах поставлено знак рівняння. Можна сміло твердити, що, поза горсткою українських істориків у вільному світі, лише незначна кількість істориків-чужинців обстоюють позиції автохтонности українців у Київській Руси.

Ось приклад: Добрий знавець історії Східньої Европи, професор Гамбурзького університету Bertold Spuler у своїй праці «Die Goldene Horde» пише, що коли татари 1240 року здобули Київ «das alte Rußland, der Kiever Staat hatte sein Ende gefunden» і що татари опанували «das Land am Dnëpr und nordwestlich des Schwarzen Meeres, das weite russische (und heutige ukrainische Gebiet»).

Другий приклад: 1955 року появилась праця Горста Яблонського під назвою «Westrussland zwischen Wilna und Moskau», що має в підтитулі: «Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15 Jahrhundert» а її населення це — russische Bevölkerung.

При цьому не можна забувати, що обидва автори Шпулер і Яблонський — це історики-спеціялісти в історичній проблематиці Сходу Европи.

Не від речі тут згадати, що українські історики у вільному світі спростовують радянську концепцію «древньоруського народу». Дотепер появилися такі важливіші праці з цієї ділянки: «Генеза і розвиток східньослов'янських народів» — проф. М. Андрусяка, праця друкована 1954 року з Записках ЧСВВ у Римі. «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй» — проф. М. Чубатого, праця

друкована 1964 року в Записках НТШ. «Дві концепції історії України і Росії» проф. Н. Василенко-Полонської 1964 року в виданні Українського Вільного Університету. «Советські концепції походження великоруської народности та руської нації» проф. Петра Курінного — друкована 1963 року в Наукових Записках Українського Вільного Університету і проф. П. Коваліва: «Теорії виникнення нації і національних мов», журнал «Сучасність» 1966 року.

II.

Кожний з нас,, хто вивчав курс історії України під час своєї середньошкільної науки напевно пригадує собі поділ тієї історії на її окремі періоди. Ми зачинали навчання від доісторичних часів, після цього переходили до княжої доби, яка кінчалася смертю останнього князя Галицько-Волинської Руси Юрія Тройденовича. З черги йшов короткий литовський період, коли більшість українських земель опинилась під пануванням Литви, далі козацька доба, доба творення нового ладу на наших землях, який упадає внаслідок імперіялізму Москви, що свої правдиві цілі та своє відношення до українства виявила знищенням Батурина з його культурним надбанням, а також зруйнуванням Січі. Після того настала доба відродження, часи Котляревського і Шевченка, в яких кристалізувалася національна свідомість, що переконливо виявилося в останній добі, в добі всенаціональних змагань за власну державу.

Ця так звана середньошкільна періодизація оперта на «звичайній схемі» Грушевського вимагає додаткових уваг чи доповнень. На тему періодизації нашої історії ведуться між нашими істориками широкі дискусії. Пропоновані зміни оперті звичайно на фактичнім історичнім матеріялі як політичного, так державноправного характеру (як наприклад у Окіншевича).

Подаємо тут пропоновану Крупницьким періодизацію так, як вона з'ясована в його праці «Основні проблеми історії України» опублікованій у 1955 році:

I. Передісторія України

II. Князівсько-земські часи
  а) Київська держава
  б) Галицько-Волинська держава

III. Українські землі в складі листовсько-руської держави

IV. Україна — колонія шляхетської Польщі і козачий рух

V. Гетьманська держава 17—18 стол. і стан її розвитку як станової держави

VI. Україна під Росією та Австрією і національний народницький рух 19 стол.

VII. Спроби розбудови української державности в 20 стол. в умовах новітнього колоніяльного пригнічення.

Як бачимо, періодизація пропонована Крупницьким дуже логічна і чітко відмежовує окремі періоди не залишаючи жадних недомагань та неясностей. Але я хотів би звернути увагу на її ще одну — чи не найважливішу прикмету, а саме на те, що вона дуже виразно підкреслює окрему і своєрідну специфіку української історії. Цю її прикмету треба мати передовсім на увазі, коли ми обговорюємо періодизацію історії України так, як вона впроваджена радянськими істориками.

Ця радянська періодизація викладена у 17 томі Української Радянської Енциклопедії присвяченому всеціло Українській Соціялістичній Республіці. Тому, що 17 том підписано до друку 1965 року, треба уважати, що це останнє слово радянської історичної науки, або, точніше кажучи, отримав нещодавно схвалення партії.

Подаємо тут схему тієї періодизації, з тим що доводимо її лише до кінця 16 стол., бо подавати її в цілості забрало б багато місця.

Радянська схема періодизації така:

1. Первіснообщинний лад і зародження клясового суспільства. Формування і розвиток феодальних відносин у східніх слов'ян. Київська Русь — період феодальної роздроблености Руси.
2. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин і боротьба народніх мас проти соціяльного й національного гніту в 15—16 стол. *Утворення української народности.*
3. Посилення кріпаччини і національного гніту на Україні в першій половині 17 стол. Селянсько-козацькі повстання 20—30 років.
4. Визвольна війна українського народу 1648—1954. Возз'єднання України з Росією. Переяславська Рада 1654 р.
5. Соціяльно-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією (2-а половина 17 стол.), і т. д. . . .

Порівнюючи радянську схему із схемою періодизації, яку подав Б. Крупницький, легко переконатися, що в той час, коли критеріями поділу схеми Крупницького є політичні відносини, то критеріями поділу радянської схеми є, здебільшого, соціяльно-економічні переміни.

Це, очевидно, зумовлене матеріялістичним світоглядом, який всі прояви людських дій зводить до матеріяльних причин, що нібито є основним рушієм історичного розвитку.

Але є ще друга ціха, яка відрізняє радянську періодизацію від періодизації Крупницького, чи хоч би від нашої середньошкільної. У той час, коли в обох останніх українська національна специфіка висувається на перший плян, у радянській періодизації ця специфіка виступає тільки тоді, коли треба підкреслити її зв'язки з російською. Оце затирання національної специфіки треба, на мою думку, розцінювати як один із тактичних маневрів, що його завданням є «науково» обґрунтувати інтеґраційні процеси, що мали б довести до створення одного «советського» народу, який, очевидно, нічим не відрізнявся б від російського народу.

III.

Приглядаючись ближче до обговорюваного відтинку радянської періодизації, ми запримічуємо, що в його термінології часто повторюється назва «феодалізму». З поняттям февдалізму ми всі зустрічалися при вивченні історії Західньої Европи, зокрема Франції та Німеччини. З тим февдалізмом ми звикли були в'язати окрему форму суспільно-економічного і політичного ладу, пов'язану ідеологічними принципами.

Суспільно-економічний елемент февдалізму був репрезентований актом «комендації» або «бенефіціюм», на підставі яких одна людина — васал — шукаючи безпеки, піддавалась другій людині — суверенові — зрікаючись тим самим частини своїх прав у її користь, але дістаючи за це від суверена опіку і поміч.

Політична сторінка февдалізму була позначена привласненням деяких державних прав і прероґатив могутніми васалами, які були ґарантовані відповідно оформленими імунітетами.

Ідеологічну сторінку февдалізму трохи, може, спрощено, але вдало характеризує засада, що німецькою мовою звучала: Gottesdienst, Herrendienst und Frauendienst.

Інакше інтерпретують суть февдалізму радянські історики. Для них февдалізм полягав у тому, що кляса багатих «февдалів», які користувалися правами на посідання землі, використовувала клясу селян, що стояла від них у кріпосній залежности. Позатим радянські історики уважають, що політичні атрибути февдалізму, так як вони сформульовані західньоевропейськими істориками, можуть, але не мусять бути його складовою частиною.

Якщо мова про концепцію февдалізму, то серед науковців існують два напрями: один, який приймає, що февдалізм це одноразове явище, яке виявило себе в Середньовіччі і лише в деяких країнах Европи і поза нею в силу особливих неповторних історичних умов. Другий напрям приймає, що февдалізм це універсальне явище, отже необхідний і конечний етап розвитку, через який пройшло (або частково ще й тепер проходить у деяких відсталих країнах Африки ціле людство. Цей погляд обстоюють передусім історики, які вірять у закономірність історичного процесу, отже в те, що людство в своєму розвитку переходить від одної стадії до другої без можливости оминути якоїсь із них. Такою обов'язковою стадією в їхніх очах є і февдалізм.

Радянські історики прийняли та розпрацювали принцип, що февдалізм це, мовляв, універсальне явище. Виходячи з положень історичного матеріялізму вони твердять, що історичний процес усього без винятку людства підлягає закономірності. У зв'язку з цим ціле людство, нібито, мусить перейти такі головні фази розвитку: первісно-общинний, февдальний, капіталістичний та комуністичний. Так формульований принцип історичної закономірности крім суто теоретично-наукового має ще й практично-політичне значення. Він має завдання переконати світ у тому, що остаточна і неминуча фаза розвитку всього людства — це комунізм.

У зв'язку з цим подвійним теоретично-науковим і практично-політичним аспектом февдалізму радянський режим присвячує дуже пильну увагу цілій цій проблематиці. Скликають наукові з'їзди, вигладжують недосконалості та недотягнення, жваво реагують на закордонні студії в цій ділянці і пильно слідкують за всіма мимовільними відхиленнями від генеральної лінії. Для ілюстрації подаємо винятки з звідомлення про «Нараду з питань генезису феодалізму» надрукованого в «Українському Історичному Журналі» (1964, ч. 5):

> «15—18 червня в Москві відбулася координаційна нарада з питань генезису феодалізму у народів СРСР, скликана науковою радою АН СРСР з проблеми «Закономірності історичного розвитку суспільства» за участю представників різних наукових установ Радянського Союзу...
>
> Предметом обговорення наради були питання генезису феодалізму у східніх слов'ян (1-е та 2-е засідання), народів Прибалтики (3-є засідання), Кавказу (4-е засідання), Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу (5-е та 6-е засідання). Великий матеріял 16 доповідей та повідомлень справді показав, що при серйозних відмінностях у деталях процесу й хронології загальний розвиток був подібним і має чимало спільного, відбиваючи загальноісторичні закономірності... (стор. 150).
>
> ...На нараді появилась тенденція до «омолодження» феодальної формації. У зв'язку з цим постало питання про необхідність внесення ясности в саму систему понять і термінології, якими оперують дослідники, оскільки очевидно, що в даному випадку в слово «феодалізм» вкладається звужений зміст...» (стор. 151).

Що ж думають про февдалізм українські історики у вільному світі?

Ось як цю проблему насвітлює Б. Крупницький у своїй праці «Основні проблеми Історії України» (Мюнхен 1955, вид. УВУ, стор. 28):

> «Супроти цих генералізаторів... зовсім іншу позицію займають представники індивідуалістичного напряму в історії, ті, що обережно і скептично ставляться до так званих історичних законів. Для них февдалізм зовсім не є етап, через який обов'язоково мусить проходити і Европа, і цілий світ. В їх очах февдалізм є одноразове історичне явище, яке виявило себе в минулому деяких головних країн Европи і поза Европою в силу особливих історичних умов.
>
> Я теж не належу в цьому відношенні до генералізаторів і думаю, що в історичнім процесі февдалізм не був обов'язковою стадією, через яку пройшов світ: Европа разом з Україною і Москвою, і позаевропейські країни. Цікаво, що серед українських істориків (передовсім істориків права) думки про февдалізм в Україні неодностайні. Віктор Новицький (Державне минуле України, як предмет науки, Україна 1929, т. 36) звертає, напр., увагу на те, що й у Київській державі можна знайти деякі початкові риси февдалізму (а де їх не можна знайти?), проте, це тільки тенденції, а не февдальний устрій. Він знаходить виразніші риси февдалізму в Галицько-Волинській державі, супроти чого можна відповісти, що тут пов'язаність з київською земською Руссю ще занадто ве-

лика, щоб допустити існування февдальних порядків. А. Яковлів зазначає в «Українськім Праві» (Українська Культура, Збірник, Подєбради 1940), що «правноієрархічної залежности удільних князів від великого князя київського не було, і з цього погляду удільна система київської держави стояла ближче до системи держави федеративної, ніж февдальної». Зрештою, М. Чубатий («Огляд історії українського права» Мюнхен 1947, ч. 1) твердить, що державне право литовсько-руської доби має деякі подібності з февдальним правом Західньої Европи. Проте і М. Чубатий пізніше заперечував існування февдалізму в київській Руси.

IV.

Думаю, що ніяка історична проблема з нашої княжої доби не була предметом такої довгої, всесторонньої полеміки і пристрастних дискусій як проблема постання державної організації на теренах Руси. На тому тлі постали дві чітко відмежовані одна від одної теорії: норманська і антинорманська. Прихильники норманської теорії спираючись на дослідній інтепретації Літопису, який говорить про покликання варягів із-за моря, твердять, що початки Руській державі дали нормани звані у нас варягами. Прихильники антинорманської теорії обстоюють думку, що Руська держава є твором автохтонного населення.

У полеміці на цю тему брали участь не тільки історики, але й філологи, топо- та ономасти і археологи майже всіх европейських народів. Але найбільший вклад дали в неї російські, німецькі та скандинавські вчені. Ця полеміка з неослабною силою ведеться до сьогодні та виявляє різні ступені гостроти. Прикладом ультранорманських поглядів є праця польського еміграційного історика Генриха Пашкевича п. н. «The Origin of Russia». У тій великій понад 500 сторінковій монографії виданій 1954 р., автор виключає взагалі будь-який слов'янський вклад у будову держави княжої Руси. На протилежних ультра-антинорманських позиціях стоїть представник сучасної польської історіографії в Польщі Генрих Ловм'янський, що в своїй праці п. н. «Zagadnienia roli normanów w genezie państw słowiańskich» виданій 1957 р. старається всіма силами зменшити ролю варяг.

Якщо мова про довоєнну російську історіографію, то вона, не будучи під таким тиском, як тепер, мала представників обох напрямків: норманського і антинорманського. Не так справа стоїть з теперішніми радянськими істориками. Вони без уваги на національну приналежність усі примусово стоять на крайньо антинорманських позиціях. Доходить до того, що в популярних підручниках історії України або й Росії, або взагалі не згадується про варяг, або подається загальну згадку про них зазначаючи, що це вигадка або леґенда. Так, наприклад, Касименко у своїй «Історії Української РСР» виданій 1965, згадавши про покликання варяг як леґенду, навіть не подав, що Рюрик, Олег та Ігор були варягами.

Читаючи такі й подібні праці стає ясним, що солідарне і послідовне заперечування значення варяг в історії Европейського Сходу є резуль-

татом політичної настанови. Все таки поважні радянські історики здають собі справу з того, що одне — відкидати виключну заслугу варягів у будові руської держави, а що іншого заперечувати їхній вклад у розбудову тієї держави.

Коли на Міжнародньому Конґресі Істориків у Стокгольмі 21—28 серпня 1960 р. дискутанти порушили цю справу, один з російських делеґатів, історик Рибаков «зробив у підсумках дискусії над його доповіддю про проблеми київської Руси ряд далекосяжних поступок, як для прикладу те, що висловив своє непогодження з тими радянськими істориками, які заперечують будь-який вклад варягів в історію Руси. Він ствердив, що варяги дали певний вклад і що ґрунтовні історичні студії поможуть норманістам і антинорманістам знайти для варягів їм належне місце в історії Київської Руси». (Звідомлення учасника конґресу Ярослава Білинського в «Літературній Газеті», ч. 11—12, 1960).

Цікаво, при цій нагоді, пригадати собі позиції українських істориків не зв'язаних жадними обов'язковими доктринами. Отож починаючи Грушевським наші історики стоять на позиціях антинорманської теорії не заперечуючи разом з тим заслуг варягів у розбудові київської держави. Про ці справи пише проф. М. Чубатий у праці «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй» так:

> «Навіть найбільші прихильники гіпотези про слов'янське походження Київсько-Руської імперії не в силі заперечити, що без втручання варязької військової сили ця імперія не могла б постати і без тієї сили не була б спроможна об'єднати всіх північних територій. Варяги допомогли також включити в одноцілу державу, як природну частину Київської Руси, землі західніх антських слов'ян, а також землі південних етнічно близьких племен понад Чорним морем, уличів та тиверців, і, таким чином, на два з половиною століття забезпечити тривкість водного Дніпрового шляху, головної маґістралі в економічній системі імперії» (стор. 48).

V.

Академія Наук СССР та, точніше кажучи, її відділ Інститут історії видав 1962 року поважну, поверх 400-сторінкову працю під назвою: «Критика буржуазних концепцій історії Росії періоду феодалізму». Книгу, яка складається з ряду пов'язаних одна з одною розвідок, опрацював колектив російських істориків, між якими є такі відомі науковці, як Некрасов, Черепнін, Шутарин та Пашуто. Із вступу до книжки довідуємось, що головним її завданням є відкинути твердження нерадянських істориків, які, ніби-то, показують Росію у кривому історичному дзеркалі. До тих тверджень, як довідуємось з книжки, належало передовсім протиставлення Росії Европі, приписування російському народові прикмет перманентного імперіялізму, ставлення диктатури пролетаріяту в генетичний зв'язок з деспотизмом Івана Грозного, Чінґісхана та приписування російській душі прикмет містичної покори, що впливала на пасивне сприймання ударів долі та байдужість до боротьби за власну державу. Я хотів би звернути увагу на останній пункт, бо

він, на мою думку,психологічно тісно пов'язаний з проблемою крайнього антинорманізму та героїчности російського народу, про яку варто сказати декілька слів.

Типовий зразок зусиль запевнити тій героїчності постійне місце в історії становить 300-сторінкова праця Пашуто під назвою «Героическая борба русского народа за независимость XIII в.», видана 1956 року. І то є головним рушієм концепції тієї героїчности, а це виходить цілком ясно із вступу до згаданої праці. Тут подаю в перекладі відповідну цитату з того вступу:

> «Комуністична партія і совєтський уряд поставили перед істориками завдання вивчити об'єктивні закономірності розвитку і всесторонньо насвітлювати ролю народу — творця матеріяльних і духових цінностей, оборонця незалежности своєї Батьківщини, творця історії. Для тієї мети були спрямовані спеціяльні вказівки партії й уряду, що відносились до визвольної боротьби нашого народу проти монгольських, німецьких та й інших аґресорів».

Так отже, виконуючи наказ партії й уряду, автор — Пашуто мусів відповідно спрепарувати отой героїзм. Завдання не було легким. Треба було перекручувати та натягати історичні факти, щоб одержати бажаний ефект. Де не було фактів, там автор мусів сягати до переказів. Звичайно, кожна нація має своїх героїв і свої героїчні подвиги. Мала їх також княжа Русь. Не можна заперечувати героїзму оборонців Рязані, Козельська, Києва чи Галича під час їхньої облоги татарами у 1239—40 роках, але вияснювати повернення татарів з Угорщини 1242 року партизанською війною леґендарних героїв, як, наприклад, рязанського Половрата, що з 1700 воїнами шарпали татарські відділи, ризиковно. Хто хоч трохи зорієнтований в історії китайської та туркестанської кампанії татар, не легко згодиться з таким вияснениям.

VI.

Матеріялістичні основи історичних наук в Радянському Союзі мусіли потягнути за собою зміну відношення тамтешніх істориків до проблеми християнства і церкви. Ця зміна також не була легкою. Треба було зробити дуже зручні потягнення, щоб перед лицем великої кількости джерельного матеріялу, що свідчив про благодійний вплив християнства й церкви на історію України, переоцінюючи знані й доказані явища, не поставити себе у незручне або навіть і смішне положення. Після поважних зусиль та зиґзаґуватих ходів уточнено врешті рамкові межі, в яких можна досліджувати ці справи. Ці рамкові межі віддзеркалені добре в праці Будовніца під назвою «Общественно политическая мысль древней Руси», виданій 1960 року. На її підставі ми спробуємо з'ясувати цю справу.

На думку цитованого автора, зміна поганської релігії на християнську на Україні була зумовлена історичною закономірністю і тому мала проґресивне значення, яке радянські історики розглядають в цій її діялектичній протирічності. Конкретно кажучи, поганська релігія від-

повідала організаційним і продуктивним формам общинно-рабовласницького періоду, що саме тоді у Східній Европі кінчався, але відставала від суспільно-економічних потреб нового ладу, що саме тоді настав, а саме феодального ладу. Постала отже потреба замінити стару поганську релігію християнською, достосованою до потреб феодалізму, релігією. Таким чином питання хрищення Руси треба розглядати передусім у зв'язку із внутрішнім розвитком Київської Руси. Новозорганізована церква співдіяла у закріпощенні свобідних людей і сама їх закріпощувала, причиняючись таким чином до скріплення феодального гнету, що давив величезну більшість населення.

Виступи церкви скеровані на те, щоб скасувати рабство чи там невільництво, радянські історики вияснюють так, що рабство, як продуктивна форма, оплачувалася менше як чиншова форма, а згодом кріпацтво, тому в інтересі духовенства було проповідувати знесення рабства. З другого боку проповідування, що всяка власть походить від Бога, давало вищим клясам санкцію на використовування нижчих кляс і спиняло антифеодальні виступи низів. Не диво отже, що серед тих обставин, використовувані низи із симпатією відносились до представників старої релігії-волхвів і охоче брали участь у заворушеннях спрямованих проти нової релігії й церкви. Ці заворушення, що час-до-часу вибухали з більшою або меншою силою, не мали прямо релігійного стимулу, а були реакцією на новий, нестерпний для низів феодальний лад.

Проґресивне значення християнства, на думку Будовніца, лежало передовсім у тому, що воно сприяло консолідації усіх східньослов'янських племен в єдино руський народ. Крім цього, християнство проклало міст до зближення між Руссю та іншими державами-сусідами Русі, що визнавали вже християнську релігію. Великий вплив мало християнство на розвиток культури. У зв'язку з церковними потребами появляються переклади богословських книг, під впливом яких зачинає розвиватись своя, світська ориґінальна література. Розвиткові культури сприяли новозасновані школи, які мали виховувати в першу чергу духовенство та адміністрацію — помічників князя. Церковні вимоги сприяли також розвиткові науки, архітектури, різьби, малярства, золотарства і т. д. У ділянці моралі Будовніц відмічає вплив церкви на знесення багатоженства та закріплення моногамних сімей.

Якщо ми вже при християнстві на Україні, то я хотів би зупинитись на відносинах України до римської курії та навпаки — курії до України — в освітленні радянських істориків. Як відомо, були два християнські осередки, які хотіли втягнути Україну у сферу своїх впливів, а саме — Візантія і Рим. Між тими осередками йшли змагання зібрані і змальовані у праці німецького дослідника Едварда Вінтера «Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955—1939», Leipzig 1942, яку перекладено також українською мовою і видано за часів німецької окупації «Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955—1939», Прага 1944, 224 стор.

Едвард Вінтер сам протестант, не був емоційно зв'язаний із жодним із згадуваних осередків і тому його праця, якщо не брати до уваги її ультранорманського характеру, виявляє доволі об'єктивний підхід до справи. На жаль, цей самий Вінтер, опинившися у східньонімецькій зоні, тепер втратив цю об'єктивність. Його недавня праця «Росія в політиці римської курії в XIV ст.» друкована в журналі «Вопросы истории религии и атеизму» 1950 р. має усі прикмети пасквіля. Отож, якщо йдеться про становище радянських істориків до обох згаданих центрів, то поминувши специфічну настанову, що випливає з матеріялістичного світогляду, ці історики виказують великі розбіжності. Їхній підхід до Візантії досить поблажливий, а в той самий час на римській курії вони не залишають сухої нитки. Вистачить тільки переглянути назви публікацій в стилі, хоч би, Шаскольського «Папская Курия — главный организатор крестоносной агресии 1240—1242 годов против Руси». Исторические записки ч. 37, 1957, щоб здати собі справу з того, як можуть виглядати взаємини України з Римом у світлі совєтської історіографії.

Для конкретного прикладу наведемо погляди Рамма на оживлену дипломатичну акцію Риму у зв'язку з опануванням Східньої Европи татарами у 1240—41 роках, так, як він її представляє у своїй праці: «Папство і Русь у X—XV віках», опублікованій 1959 року. Цитуємо погляди Рамма: «З установленням татарської неволі на руських землях . . . відкривалась можливість, як думали у папській курії, понад голову Руси з поміччю татарського хана реалізації давньої цілі папства, — поширити католицизм на Русі . . . Папські дипломати надіялись переконати татар у тому, що їм самим буде вигідніше, якщо над Руссю утвердиться власть папи». У цій праці далі читаємо: «Папська Курія вела подвійну гру: з одного боку закликала до організації всіх сил проти татар, бажаючи представити себе, як головного речника проти татарського фронту, а з другого в'язалась із татарами, стараючись з їхньою допомогою реалізувати свої цілі, зокрема втягнути їх до боротьби за підпорядкування собі Руси».

Насправді, історичні джерела доказують, що римська курія заходилась організувати хрестоносний похід проти татар на европейському суходолі, бо татари загрожували цілій Европі. До хрестоносного походу не дійшло, передовсім через затяжну боротьбу, що саме тоді велась між сторонниками папи і цісаря (т. зв. боротьби Ґвельфів з Ґібелінами).

Якщо мова про контакти Риму з татарами, то вони насправді існували, але немає абсолютно ніяких доказів на підтвердження здогадів Ромма, що нібито Рим хотів з допомогою татар запанувати над Руссю. Маємо, натомість, джерельні докази на те, що Рим хотів втягнути татар не Золотої, а Перської орди — до союзу проти турків — сельджуків, що заволоділи святою землею. Проби порозуміння Риму з татарами не можемо розглядати як курйоз, коли усвідомимо собі факт, що серед татарської верхівки в Каракорумі великий вплив мали хри-

стияни-несторіяни, та, що деякі члени ханської родини, як наприклад, Сартак, син Батія, переходили на християнство.

Хоч це вже дещо виходить поза рамки доповіді, все ж таки хочу додати, що неґативний підхід до Риму з совєтської історіографії перейшов також в інші країни комунізованого бльоку. Маємо тут на думці передовсім Угорщину. 1953 року у видавництві Acta Historica Academiae Scientarium Hungaricae російською мовою появилась праця пані Ледфер під назвою «Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи».

У цій праці авторка пише, що політика римської курії прагнула того, щоб з допомогою татар добитися духовної зверхности над руськими землями. Але Данило хутко зорієнтувався у тій політичній ситуації і зірвав відносини з Римом. Також французький король Людвиґ, за твердженням авторки, договорився з татарами про поділ сфери впливів: татари мали допомогти йому в його хрестоносних походах проти турків-сельджуків, а він — в порозумінні з папою, годився на татарське панування у східній Европі і в Угорщині. На думку авторки було цілком логічним, що в обличчі такого союзу християнської Західньої Европи з Римською Курією на чолі, з татарською Азією — Східній Европі не лишалось нічого іншого як створити свій власний союз.

Кінчаючи цю доповідь на нашу думку, зайво додавати, що ми зупинилися тільки на наймаркантніших проблемах без найменшої претенсії вичерпно їх насвітлити. Поза увагою лишається велика кількість проблем, осіб і подій, що їх насвітлення у кривому дзеркалі совєтської історіографії виходить цілком інакше як у об'єктивній інтерпретації істориків вільного світу.

Тому, якщо ми коли-небудь будемо зупинятись над цими питаннями, не забуваймо твердження Леніна, що історіографія — це арена клясової політичної та ідеологічної боротьби. Тому розцінюючи окремі концепції історичного розвитку треба мати на увазі відому марксистську засаду, згідно з якою «в політиці не важливо, хто боронить такі чи інші погляди і концепції, а важливо кому ці погляди і концепції вигідні і потрібні».

Олександер Баран

ШАХ АББАС ВЕЛИКИЙ І ЗАПОРОЖЦІ

Шах Аббас Великий (1588—1629) був одним з найбільших перських володарів сафавидської династії. Він підніс перську державу культурно, політично і мілітарно до незвичайних вершин та перший зав'язав дипломатичні й мілітарні зносини з европейськими потугами.[1] Крім того, він, перший з усіх перських володарів, зацікавився новою мілітарною силою Східньої Европи: *запорізьким козацтвом.*[2]

Аббас провадив довгу і завзяту боротьбу з Туреччиною і в 1618 р. шукав союзників проти ворога. Але в тому часі таких союзників трудно було знайти. Габсбурґи мали труднощі з релігійними незгодами Святої Римської Імперії, які внедовзі викликали сумної пам'яти *тридцятилітню війну.*[3] Московщина щойно закінчила свою династичну кризу і війну з Польщею.[4] Польща була ще найсильнішою з-поміж східньоевропейських потуг, але й вона ослабла та економічно вичерпалася в довгій московській кампанії.[5] Однак, під польською короною знаходилася велика козацька мілітарна сила, яка стояла напоготові до наступу проти Туреччини.[6]

Як відомо, в московській кампанії приблизно 40.000 козаків брало участь по стороні Польщі.[7] Від 25 до 30 тисяч під проводом Сагайдачного, а від 10 до 15 тисяч у формі окремих самостійних загонів. Після Деулінської угоди (1616) ці козаки домагалися реєстрації.[8] Але Польща, з уваги на свою економічну кризу, могла прийняти в реєстр тільки початкове військо Сагайдачного, тобто 8.000 осіб, й залишила понад 30.000 козаків без жодного забезпечення та винагороди.[9] Ці коза-

---

1 Holt P. M., Lambton A. K., Lewis B., *The Cambridge History of Islam,* Cambridge Press 1970, vol. I, p. 419—422.

2 Welykyj A. G., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes,* Romae/Basiliani 1959, vol. III, p. 157—161.

3 Wedgwood C. V., *The Thirty Years War,* New York/Ancor 1961, p. 23—94.

4 Платонов С. Ф., *Смутное время,* Прага 1924.

5 Welykyj, op. cit., p. 136—191.

6 Gajecky G. - Baran A., *The Cossacks in the Thirty Years War,* Rome/Basiliani 1969, p. 20—23.

7 Welykyj, op. cit., p. 184—185.

8 Грушевський М., *Історія України-Руси,* Нью-Йорк/Книгоспілка 1956, т. VII, стор. 379—385.

9 Ibidem; Welykyj, op. cit., p. 205—214.

ки були жадібні турецької здобичі й радо були б наймалися на воєнну службу проти Туреччини.[10] Знав це добре мілітарний дорадник Аббаса і запропонував своєму володареві найняти 10 чи 12 тисяч запорозького козацтва для обсадження північних кордонів Туреччини.[11] Але ще краще зрозуміємо цю пропозицію, як скажемо, що цим мілітарним дорадником шаха Аббаса Великого був ніхто інший, як знаний кримський очайдух та вічний ворог Туреччини: *Шагін Ґерай,* якого життєвий шлях був тісно зв'язаний з Кримом та козаччиною й вартий короткого насвітлення.

Як знаємо з історії, в 1588 році на кримський престіл дістався один з найздібніших ханів кримської орди Ґазі Ґерай, який під час свого 20-річного панування підніс вагу і значення ханату в цілій турецькій імперії.[12] Та помимо всіх його заслуг в 1596 році, за військовий непослух, скинено його з ханського престолу, а володіння передано його молодшому братові, Фет Ґерайові. Та Фет Ґерай не був таким популярним, як Ґазі, який вновдозі через султана відзискав свої колишні впливи та ханський престіл. А Фет Ґерай та його родина заплатили життям за велико-ханівські амбіції в Криму.[13] Так само і всі прихильники Фета старались спасати своє життя. Такими були і його три близькі племінники: брати Селамет, Могаммед та Шагін Ґераї.[14] Ці брати, втікаючи з Криму, поїхали до Малої Азії, де вступили в повстанчі банди Кара-Язиджи і Делі-Гасана[15] й залишилися до 1603 року, тобто до закінчення повстання й до загальної амнестії. Після того брати були вільними, але в дусі дальше залишилися бунтівниками. Не хотіли служити ні султану, ні ханові, й так осіли в Аккермані, тобто в Білгороді, та звідти нападали на українські землі за добичею і за рабами.[16] В тутешніх боях познайомилися з козаками та старалися присвоїти собі їхню воєнну тактику. В 1608 році помер хан Ґазі Ґерай. Наслідником мав стати його найстарший син Токтаміш, але, з уваги на внутрішні інтриґи Стамбулу, султанат назначив Селамета Ґерая кримським ханом, а його братів Могаммеда та Шагіна калґою і нуреддіном.[17] Але Могаммед і Шагін не погодилися з турецькою політикою щодо Криму й почали виявляти свої антипатії до султанату. Селамет для своєї безпеки мусів позбутися своїх братів. Могаммед і Шагін самі почули небезпеку й відверто збунтувалися проти влади. Дійшло до воєнних сутичок, в яких Селамет кількакратно розбив армії своїх братів і примусив їх до втечі. Могаммед якийсь час вештався по Туреччині, згодом попав до султанської тюрми. Ша-

---

10 Welykyj, op. cit., p. 180—182; Gajecky-Baran, op. cit., p. 21—22.

11 Welykyj, op. cit., p. 157—161.

12 Howorth H. H., *History of the Mongols,* New York/Franklin s.a., Part II, div. I, p. 523—538.

13 Ibidem, p. 528—529.

14 Смирнов В. Д., Кримское Ханство, СПетербург 1887, стор. 457.

15 Ibidem.

16 Ibidem, p. 458—470.

17 Howorth, op. cit., p. 538.

гін втік до Персії, де при дворі шаха Аббаса Великого знайшов азиль і став впливовим чоловіком, а пізніше навіть мілітарним дорадником шаха.[18] Тут він перебув 15 років. Вернувся у Крим тільки в 1623 році, щоб розпочати з козацькою поміччю нову війну проти Туреччини.[19]

Але, вертаючись до Аббаса, ми згадували, що він провадив довгу боротьбу з турками. Його перша военна кампанія проти Оттоманської Порти розпочалася вже в 1605 році. В першому році війни перська армія розбила турецьке військо й увільнила Тібріз, колишню столицю, від ворожої окупації.[20] Врешті, в 1607 році всі турецькі війська покинули давню територію Персії, а шах здобув прямий контакт з підкавказькими ворогами Туреччини. Вони відразу стали його союзниками й так у роках 1607—1614 багато вірменів та кавказців воювало в перській армії проти Оттоманської Порти.[21] У вербуванні цих північних союзників велику ролю грав Шагін Ґерай. Він, одначе, мав ще більш далекосяглі ідеї побиття турків, ніж сам Аббас Великий. Шагін виявив свою антитурецьку політику шість літ пізніше в одному приватному листі до польського короля. Там говориться про потрійний союз, тобто Персії, Криму та Польщі проти Туреччини й про остаточне розбиття оттоманів.[22] Ті самі ідеї бачимо в листі Аббаса до польського короля в 1618 році.

Не маючи оригінального листа Аббаса Великого, цитуємо його думки з листів варшавського папського нунція, який, зацікавлений орієнтальними місіями Конґреґації Поширення Віри, описав усе, що злучене було з Близьким Сходом та династичними інтересами Передньої Азії.

Нунцій Ф. Діоталеві 16 березня 1618 року написав до Риму й згадував, що приїхав післанець від перського короля до Польщі, на якого маршалок королівства дуже уважає, так, що ніхто його бачити не може і ціла справа заховується у великій тайні. Та нунцій все ж таки довідався, що цей післанець сказав, що перський шах ніяк не хоче помиритися з турками і намовляє польського короля, щоб цей також напав на оттоманів.[23] *«Крім того просить 10.000 козаків і обіцяє їх помістити в добрих позиціях та будувати для них замки, щоб тільки во-*

---

[18] Ibidem, p. 538—541; Смирнов, цит. твіт, стор. 472—479. Після невдач з Селеметом брати знову вернулися до Аккерману, де знову почали нападати за добичею на українські землі, аж поки новий хан, Джанібек Ґерай, не наказав їх арештувати.

[19] Смирнов, цит. твір, стор. 480—495.

[20] Holt-Lambton-Lewis, op. cit., p. 417.

[21] Ibidem, p. 418—420.

[22] Haus-Hof-Staats Archiv (Wien), Polen I, Karton 54, fasc. 1624, fol. 16—17.

[23] Welykyj, op. cit., p. 157. „Quello, che è stato mandato dal Re di Persia ... è custodito qui dal Sig. Marescial Grande in maniera, che nessuno lo può vedere, et il suo negotiato è tenuto straordinariamente secreto, con tutto ciò ho penetrato, che egli professi, che il suo Re sia alienissimo dal far pace col Turco, et essorti questa Maestà ancora a moverli guerra contro ...“

ни не лишали ворога в спокою».[24] Врешті нунцій обіцяв, що більше довідається про цю справу, головно про евентуальну козацьку висилку до Персії.[25]

За тиждень, тобто 23 березня 1618 р., нунцій знову писав до Конґреґації Поширення Віри й знову повернувся до справи перського післанця. Цим разом, одначе, він вже мав офіційні інформації від польського уряду. Між іншим він писав, що польський віцеканцлер Генрик Фірлей на його урядовий запит сказав, що вістка про перське посольство є правдива й *«Шах ніяк не хоче укласти миру з турками, а намовляє Його Величність* (польського короля) *також виступати війною проти них. Крім того, просить від нього 10.000 чи 12.000 козаків, щоб розташувати їх на добрих місцях і тримати ними, як треба, постійно на поготові все Чорне море».*[26] Врешті віцеканцлер заявив нунцієві, що Польща не дасть дефінітивної відповіді заки не скінчиться тодішня дієта.[27]

Протягом 20 днів нунцій в своїх листах нічого не згадував про цю справу. Щойно 13 квітня, того ж року, писав нунцій, що вислана остаточна відповідь до перського шаха. На думку нунція вона була дуже загальникова й *«нічого не згадувалося про те, щоб з козацькою поміччю тримати береги Чорного моря та щоб ті козаки підтримали в позиції брата татарського хана* (тобто Шаґіна Ґерая)».[28] Ту стриманість нунцій пояснює тим, що поляки не хочуть дразнити турків, хоч, як відомо, офіційні висланники Польщі ще мають бути вислані до Персії.[29]

Через обережність Польщі та через страх від нової турецької війни офіційної козацької допомоги не вислано до Персії, але це не значить, що козаки не могли стати наємниками перського шаха. Навпаки, знаємо, що «північні чужинці» воювали в рядах армії Аббаса Велико-

---

24 Ibidem. „... e le dimandi m/10 Cosacchi, offerendo di distribuirli in buoni posti et febricarli fortezze, acciô più tenghino infestato continuamente il nemico.“

25 Ibidem.

26 Ibidem, p. 158. „Mons. Firlei mi conferma l'avviso da me dato con l'ordinario passato quanto al messo di Persia dicendo essere vero, che quel Re professa di non voler far pace in modo alcuno col Turco, et anima Sua Maestà a movere le sue arme ancora contro di esso, e le dimanda 10 o m/12 Cosacchi, da collocargli in buoni posti, et provederli di quanto è necessario per tener continuamente infestato il Mar Negro.“

27 Ibidem. „A questa Ambasciata non si è per ancora data risposta, ne si darà, per quanto intendo, se non finita la Dieta ...“

28 Ibidem, p. 161. „Fu spedito anco nell'istesso tempo il messo mandato dal Persiano, ma con risposta molto generale ... Dalle proposte fatte a Sua Maestà dal detto messo circa l'aiuto de Cosacchi per tener alle riviere del Mar Negro et circa il poner in stato il fratello dell'Imperator de Tartari, et cose simili, no si è toccato cos'alcuna ...“

29 Ibidem.

го проти турків.[30] Але це були приватні загони, які правдоподібно на поклик Шагіна пішли в перські найми.

А може, це було зорганізоване так само, як висилка козаків на поміч Габсбурґів на початку 30-літньої війни, в якій Польща офіційно не брала участи, але таємно заохочувала козаків піти в найми до імператора.[31]

---

30 Стара традиція та зображення в палаті сорока колюмн в Ісфагані свідчать про присутність козаків. Козаків пізнаємо також з описів перських хронік. Cfr. Bellan L. L., *Chah' Abbas I*, Paris 1932.

31 Gajecky-Baran, op. cit., p. 20—30.

Українська еміґрація

Михайло Біда

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ У США

(ЧАСТИНА І)

Вступ

Справа дослідів господарського розвитку українців у США не належить до легкого завдання з огляду на брак відповідного наукового матеріялу тому, що досі ніхто серйозно не підходив до цього питання. Правда під сучасну пору поважним джерелом до історії господарського розвитку української іміґрації в США є книжка, що її опрацював Юліян Бачинський і вона була видана в 1914 році у Львові п. з. «Українська іміґрація в З'єдинених Державах Америки». В цій книжці автор зібрав багато цінного матеріялу з життя українців у США до 1912 р. Ця книжка опісля була джерелом для дальших дослідів українського життя в Америці.

Також у 1934 р. у Нью-Йорку появилася книжка, що її опрацював М. Настасівський п. з. «Українська іміґрація в Сполучених Державах». На жаль — ця книжка цілковито базується на марксистсько-комуністичній ідеології, де автор у підході до проблеми української іміґрації в США не опирається в основному на наукових джерелах, а лише стосує людиноненависницьку марксівсько-ленінську методологію, що опирається на комуністичних концепціях боротьби з вільним капіталістичним господарським ладом, а дуже мало присвячує місця суто господарським справам. Тому дуже мало можна з тієї книжки користуватися в науковому підході до справи господарського розвитку української еміґрації в США.

Досить поважним та вартісним джерелом спертим на наукових джерелах є книжка, що її опрацював д-р Василь Галич п. з. «Ukrainians in the United States», яка була видана в 1937 р. у Чікаґо. Також деякі цінні матеріяли, що відносяться до господарського життя українців у США знаходяться в Альманахах Українського Народного Союзу, Українського Робітничого Союзу, «Провидіння», Народної Помочі та інших. Також вартісним матеріялом є книжечка, що її опрацював Ярослав Чиж п. з. «The Ukrainian Immigrants in the United States», яка була видана в 1940 р. у Скрентоні, Пенсільванія. І хоч це досить вартісна книжечка, то про господарське життя нема в ній надто багато згадок.

У 1960 р. Видавництво Академії Наук Української РСР у Києві, видало книжку А. М. Шлепакова п. з. «Українська трудова еміґрація в

США і Канаді» (кінець XIX — початок XX ст.). І хоч ця книжка добре опрацьована, то в основному її автор не цікавиться розвитком господарського життя українців у США, а ділянкою його наукових дослідів є лише соціяльно-економічні відносини українських робітників у США і Канаді, де при цьому він також стосує марксівсько-ленінську методологію розв'язки соціяльно-економічних проблем серед нашого робітництва в США.

Ще в 1971 р. появилася книжка п. з. «Ukrainians Abroad», яка була видана під фірмою Торонтського Університету за редакцією Володимира Кубійовича й при співпраці Василя Маркуся. Ця книжка також є досить цінним вкладом в нашу історичну літературу, а особливо вона є вартісною тим, що має багато статистичних таблиць, які є дуже важливим чинником при опрацюванні історії розвитку нашого господарського життя в США.

Треба відмітити, що в усіх цих виданнях не багато написано про розвиток господарського життя українців у США, а є лише деякі фраґменти, що в основному відносяться до періоду — десь від 1870 р., коли в більшій кількості почала прибувати до США наша стара заробітчанська іміґрація і, аж до 1947 р. до початків нашої масової нової української політичної іміґрації, яка поселилась у США.

З прибуттям нової української політичної іміґрації до США, справа господарського життя почала набирати дещо більшого зацікавлення. Оскільки стара наша заробітчанська іміґрація в більшості складалася з звичайних сільських робітників мало або зовсім неписьменних, то нічого дивного, що тодішня початкова наша стара іміґрація не могла відразу в ділянці господарського життя осягнути великих успіхів, зокрема в фінансовій галузі. Але, коли до США прибула нова так зв. політична іміґрація, яка залишила рідний край не з причин економічного характеру, а з політичних мотивів, ці наші люди змушені були еміґрувати до різних чужих країн у тому й до США то, очевидно досягнення українців у господарській ділянці в США дещо покращали й набрали більшого розмаху.

Причина та, що серед нової нашої політичної іміґрації вже було багато висококваліфікованих господарників, головно — кооператорів, які простудіювавши усі можливості економічного розвитку в США, негайно почали організувати господарське життя на принципі та теорії кооперативної ідеології. Щоправда, серед нової політичної іміґрації є чимало прихильників вільної капіталістичної господарської системи, які нехтують принципами кооперативної філософії та її господарської системи й воліють будувати господарське життя на принципі — зиску. Тож нічого дивного, що під сучасну пору серед новоприбулої політичної іміґрації існують два напрями господарювання, цебто сектор — кооперативний і вільний приватний сектор — капіталістичний. І хоч між обома господарськими секторами існують великі ідеологічні різниці, головне на тлі розподілу зиску й відсотків, то загально нема великого непорозуміння й тертя, завдяки національному принципові, який висуває клич «нація понад усе», а тому обидва гос-

подарські сектори стараються по-можливості між собою гармонійно співпрацювати.

У зв'язку з існуванням двох наших господарських секторів, приходиться в історичному дослідженні господарського життя українців у США, обидва ті господарські сектори розглядати окремо. І так ця праця у своєму методичному підході при дослідженні розвитку господарського життя українців у США, спирається на певних господарських досягненнях, що їх на протязі певного періоду добився даний економічний сектор.

Такий господарський поділ на два сектори в основному найбільше відноситься до нової політичної іміґрації. Але з огляду на те, що в історичному минулому основи для господарського розвитку українців у США поклала наша стара заробітчанська іміґрація, праця поділена на три частини: 1) Стара заробітчанська іміґрація та її господарський розвиток, 2) нова іміґрація сектор — кооперативний, який найбільше проявляє свою діяльність у фінансовій ділянці і 3) сектор — приватний, який охоплює ціле наше господарське життя включаючи фінансову діяльність, де в цьому процесі бере участь не тільки нова еміґрація, але і наші старі іміґранти, які продовжують і далі вести свої підприємства з користю для нашої етнічної групи у США.

Тут ще треба відмітити, що книжки писані Юліяном Бачинським та іншими авторами найбільше присвячують місця всяким подіям із життя нашої старої заробітчанської іміґрації в США, де в основному багато місця відводиться політичним, церковним, культосвітнім, громадським організаціям та всяким іншим справам, хоч також чимало написано та подано також конкретних статистичних даних, а головно в книжці Юліяна Бачинського, досить яскраво написано, як у дійсності на перших початках розвивалося наше економічне життя в США — отой основний фундамент, на якому спирається ціла основа людської культури, цивілізації та взагалі всього поступу в модерних державах минулого й сучасного.

Досить цікавим є явище, що колишні наші дослідники історії дуже мало присвячували уваги економічним справам. Можливо, вони навіть не зупинялися над тим, що наше буття та вся культура й цивілізація, в тому й наше духове життя, спирається на економічній основі. Без економічної основи не може існувати життя, тому кожний народ чи окремі етнічні групи оцінюють за їхнім економічним і науковим потенціялом.

Завдання цієї праці — вірно показати на конкретних статистичних даних, як та в яких умовах відбувалася господарська діяльність нашого економічного життя в США, а в основному, які люди старалися вести тут на американській землі всі наші бізнеси включаючи всі наші фінансові інституції, які були допомагаючим чинником у розбудові нашого господарського життя на землі волелюбного Вашінґтона.

Економічний чинник як причина нашої старої еміґрації

Досліджуючи господарський розвиток українців у США, насамперед мусимо зрозуміти, яка була причина, що українці в такій великій кількості покидали рідну країну та чому вони опинилися в США? У зв'язку з цим питанням приходиться відмітити, що причиною еміґрації з рідного краю в головному були пекучі економічні потреби. Початків масової нашої еміґрації треба дошукуватись, десь у другій половині 19 ст. Найбільше українці еміґрували до США з Західньої України, цебто з таких її частин, як Східня Галичина, Закарпаття, Буковина, а також і з Волині, а трохи пізніше з Придніпрянської України.

Еміґрація з Придніпрянської України до Америки розпочалась дещо пізніше, тому, що вже віддавна наші люди з Наддніпрянської України мали змогу просуватися на менше заселені простори на Схід. Відважніші та сміливіші, що з економічної причини, чи через різні політичні або релігійні переслідування втікали на вільні «дикі поля» та в напрямку Чорного моря, колонізували ці простори. Опісля вони, як вільні або примусові політичні виселенці виїжджали далеко на Схід у Сибір, Зелений Клин, а навіть до Манджурії та інших областей просторої російської імперії.[1]

Починаючи вже від половини 19 ст. з приростом людности Західніх областей України, цебто Східньої Галичини, Закарпаття і Буковини, процес зменшування селянських господарств та роздріблення земельних ділянок, а впарі з тим постійне розростання людности, спричинило збільшення зайвих робітників та нечувані злидні серед сільського населення, головне селянської бідноти, яка, з браку індустрії, не мала заняття.

Процес зменшування селянських господарств у зв'язку з природним приростом населення проходив поступово. У 1848 р. австрійський уряд скасував панщину, а селяни стали вільними громадянами держави. За часів панщини селяни були змушувані до праці різними панськими наставниками, але, коли селянин став вільний ні від кого незалежний, то більшість селян навіть не була здібна правильно починати господарювати. Певна кількість наших селян вихована в панцизняних умовах, де її силою примушувано до праці, використовуючи свободу волі, мало прив'язувала уваги до важкої щоденної праці, яка в дійсності є джерелом всякого багатства і добробуту. Очевидно не всі наші селяни були такими, деяка частина з них зуміла доробитися маєтку.

Для докладнішої орієнтації подаю певні інформації, що спираються на статистичних даних про те, як відбувався процес звужування селянських господарств у Західній Україні — Галичині. І так 1819 р. у Галичині було 511.372 селянських господарств, які пересічно мали

---

[1] Д. Дорошенко, *Історія України*, Авґсбурґ, 1947, стор. 249.

— 15,5 морґів землі. А вже 1859 р., цебто 11 років по скасуванні панщини селянські господарства збільшились до — 788.234, а кожне господарство мало пересічно по 9,5 морґів; вже 35 років по скасуванні панщини, цебто в 1883 р. вже було — 1,408.000 селянських господарств, при чому припадало — 5,5 морґів пересічно на кожне господарство, цебто 4/5 селянських господарств перетворилось на малі господарства. Ще пізніше, цебто 1912 р. із статистичних даних дізнаємося, що 80% усіх тодішніх селянських господарств Галичини перетворилися в малі карлуваті господарства, які пересічно складалися з 2,5 морґів землі.[2]

Також треба відмітити і те, що Східня Галичина під австрійським пануванням була лише аґрарним додатком до Австро-Угорської імперії, добрим джерелом дешевої сировини, а водночас ринком збуту для інших провінцій Австро-Угорщини. Тож нічого дивного, що в таких умовах ніхто не дбав про розвиток промисловости в Галичині. Для кращої орієнтації подаю за статистичнми даними кількість підприємств у тодішній Східній Галичині. І так у 1870 р. у Східній Галичині було лише — 64 невеликих підприємств, у яких працювало 5.700 робітників. Опісля 1890 р. у Східній Галичині вже було — 869 фабричних підприємств, де працювало 11.800 робітників; у порівнянні з цим в австрійських західніх провінціях у той самий час було — 8.502 фабричних підприємств, у яких працювало 411.400 робітників. Із цих даних видно, що в західніх провінціях австрійської монархії кількість робітників зайнятих у фабричних підприємства була приблизно в 40 разів більша, ніж у Східній Галичині.[3]

У той час ніхто не дбав про освіту ширших мас населення, а тому наше селянство було неписьменне та безрадне, забобонне і темне. Тож нічого дивного, що незважаючи на великий брак землі та важкий економічний стан і нужду серед селянської бідноти, людність збільшувалася в геометричній проґресії, а впарі з тим зменшувалися селянські господарства, що їх треба було ділити поміж доростаючих дітей. У зв'язку з тим селянські господарства звужувалися до розміру карлуватих господарств. Тож можна собі уявити, з якого елементу складалася наша перша українська іміґрація в США, а тому нічого дивного, що М. Настасівський у своїй книжці п. з. «Українська іміґрація в Сполучених Державах» різко висловлюється про наших селян, які прибували до Америки шукати праці. Тут цитую його слова: «Ось чому наш затурканий, несвідомий і неграмотний селянин кидав рідну землю і йшов „у світ за очі" щастя й долі шукати».[4]

---

[2] М. Настасівський, *Українська іміґрація в Сполучених Державах*, Нью-Йорк, 1934, стор. 13.

[3] Академія Наук Української РСР, Інститут Суспільних Наук, *«З історії західно-українських земель»*, Київ, 1958, стор. 3, 4.

[4] М. Настасівський, *Українська іміґрація в Сполучених Державах*, Нью-Йорк, 1934, стор. 13.

Тут ще слід відмітити, що на початку 20 стол. в Галичині було 5,300.000 населення.[5] У цей час кустарні й карлуваті підприємства становили 97,87% усіх підприємств, а в цих підприємствах було затруднених 66,68% усіх працюючих у промислі тодішньої Галичини.[6]

Коли в 1848 р. в Галичині ліквідовано панщину (кріпосне право), то 83% населення Галичини становило селянство, яке жило в селах. Водночас майже половина землі залишилася в поміщиків ураховуючи сюди ліси і пасовиська. Майже 80% селянських господарств посідали мало землі, а 6,5% господарств мали мізерні наділи, що не перевищали 0,5 га.[7]

Також у Буковині в сільському господарстві було затруднених 90% усього населення тодішньої Буковини.[8] А напередодні першої світової війни в промислі Буквини на всіх 800.000 населення було затруднених лише 31.982 робітників.[9]

За твердженням Шлепакова, на Буковині 16% населення зовсім не мали землі, а 42% мали до 2 га., 25% до 3 га. Приблизно 75% землі належало до поміщиків, церкви та багатих, а 26.000 селянських господарств мусіли орендувати землю. 9—10 тисяч селянських господарств продавали щороку за несплачені борги.[10]

І так лише від 1890—1910 рр. з Галичини еміґрувало — 212.000 українців, що становило 7% усього тодішнього українського населення.[11] За статистичними даними з 1909 р. серед еміґрантів селяни становили 51,4%, селянські робітники становили 13,5%, особи без занять (жінки і діти), становили 20,5%, кваліфіковані робітники 1,1%.[12]

Серед еміґрантів у 1909 р. кількість неписьменних дорівнювала 50% і більше серед наших селянських робітників.[13] А Іван Франко, твердив у своїх писаннях, що в еміґрації «сила економічної руїни та економічних потреб».[14]

У 60-их роках 19 ст. австрійський уряд провадив вигідну для себе ліберально-економічну політику залишаючи Галичину на ласку вільної гри неспівмірних політичних і соціяльно-економічних сил. А то-

---

5 А. М. Шлепаков, *Українська трудова еміґрація в США і Канаді,* Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ,1960, стор. 14.

6 В. Осечинський, *Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіялізму,* Львів, 1954, стор. 20.

7 А. М. Шлепаков, *Українська трудова еміґрація в США і Канаді,* Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ,1960, стор. 14.

8 К. Г. Ципко, *«40 років Великої Жовтневої соціялістичної революції»,* Чернівці, 1957, стор. 4.

9 Ф. П. Шевченко, *«Вопроси истории»,* 1947, ч. 10, стор. 66.

10 А. М. Шлепаков, *Українська трудова еміґрація в США і Канаді,* Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1960, стор. 23.

11 В. Осечинський, *«Галичина під гнітом Австро-Угорщини»,* Львів, 1954, стор. 39.

12 *«Podręcznik statystyki Galicji»,* t. IX., cz. I, Lwów, 1913, str. 46.

13 А. М. Шлепаков, *Українська трудова еміґрація в США і Канаді,* Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1960, стор. 18.

14 *«Писання Івана Франка»,* т. VII, Львів, 1914, стор. 106.

дішня пануюча верства — шляхта, перебравши політичну перевагу та маючи вплив на адміністрацію країни, стримувала розвиток промисловости, який можна було підтримати крайовими податками і раціональною політикою всередині галицької провінції. Шляхта не сприяла тому, щоб у країні поставали нові поважні промислові підприємства та з'являлися енергійні підприємчиві сили, які могли б послабити її станові політичні позиції, а при цьому спричинити відплив із села дешевої робочої сили, якою користувалися панські фільварки та їхні сільсько-господарські підприємства, а особливо ґуральні, які тоді були майже в кожному більшому панському фільварку.

Найгірше на наше селянство вплинули два австрійські закони з 1868 року, які завдали нашому непрактичному й безпорадному селянству великої шкоди. Перший закон — право на необмежений оборот землею, цебто свободу продажу, заставу, задовжування землі, рівне право всіх членів родини на спадщинні частки, був довів не тільки до надмірного роздріблення селянських господарств і до переходу землі в непродуктивні руки всякої масті спекулянтів, що підвищували ціни на землю. Дуже неґативні наслідки спричинив також другий закон про кредитову свободу, вільну, процентову стопу, яка спричинювала лихву.

І так уже в першому році відкликання кредитових обмежень у Галичині продано з ліцитації 270 селянських господарств. А від 1873—1833 рр. продано з ліцитації 23.237 дрібних господарств, що їхня вартість становила 23 мільйони ґульденів, а продані за довжну суму 6,633.713 ґульденів.[15]

Для кращої орієнтації читачів подаю статистичні дані про те, скільки наші селяни мали землі, цебто величину господарства та скільки кожна категорія господарств мала гектарів землі, а також відсоткове відношення до загальної землі для усіх п'ятьох категорій господарств.

ТАБЛИЦЯ I.

Скількість землі в гектарах, що її мало кожне господарство в даній категорії	Загальна кількість господарств даної категорії	Відношення в %	Загальна кількість землі показана в тис. га.	Відношення в %
до — 2	278,991	42,7	371,4	7,2
2 — 5	242,727	37,2	1035,4	20,0
5 — 10	94,843	14,6	866,8	16,7
10 — 100	31,848	4,9	820,963	15,83
вище 100	3,895	0,6	2089,0	40,3

15 «*Wiadomości Statystyczne*», t. 6—27.

Перша таблиця збудована на статистичних даних взятих з тодішніх польських джерел, які показують стан власности землі під Австро-Угорською займанщиною під кінець 19 ст. і на початку 20 ст.[16]

Тож порівнюючи повищі статистичні показники бачимо, що в тодішній Галичині було найбільше бідняцьких господарств, яких нараховувалося 278.991, що становило понад 42% відносно усіх інших господарств. Також багато господарств, що мали невеликі розміром господарства, цебто від 2—5 гектарів, яких тоді було аж 42.727, що становило 37,2% відносно інших господарств. Зрозуміла річ, що на господарстві, яке мало від 2—5 гектарів землі досить важко прожити, а зокрема, коли родина складається з кількох осіб? Як бачимо, малоземельні господарства становили аж 79,9% відносно більших господарств, а тому нічого дивного, що так багато наших українських селян шукало праці в інших країнах, еміґруючи до Америки, шукаючи далеко за морем праці та кращої долі.

Але еміґрацію з західньо-українських земель у великій мірі утруднювали і гальмували великі земельні власники різними законними та адміністраційними постановами, очевидно з наміром, щоб не втратити дешевої робочої сили, якою були наші українські збіднілі селяни.

Нижче подаю другу таблицю, де показано скільки наших людей еміґрувало від 1900 до 1909 років.

ТАБЛИЦЯ II.

Роки еміґрації	Кількість еміґрантів	Роки еміґрації	Кількість еміґрантів
1900—1901	5.276	1904—1905	14.250
1901—1902	7.533	1905—1906	15.880
1902—1903	9.819	1906—1907	23.751
1903—1904	9.415	1907—1908	12.298
		1908—1909	15.468
		разом —	113.690 осіб

Друга таблиця опрацьована на статистичних показниках взятих з польських джерел із підручника статистики Галичини.[17]

На західньо-українських землях рух за океан, цебто до Америки, почався десь у 70 роках 19 ст. і насамперед зачали еміґрувати наші селяни-робітники із Закарпаття, опісля почали еміґрувати лемківські верховинці, а вже під кінець 19 ст. почали еміґрувати галичани й буковинці, опісля холмщаки, волиняки і поліщуки. І так лише від 1890—1900 рр. з Галичини еміґрувало 26% усього природного приросту, а від

16 *«Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych»*, t. XX, Z. III, Lwów, 1908, tabl. V, str. 72—73.

17 *«Podręcznik Statystyczny Galicji»*, t. IX., cz. I, Lwów, 1913. str. 46.

1900—1910 рр. 34%. А від 1890—1913 рр. із західньо-українських земель загально еміґрувало від 700—800 тисяч душ, які здебільша еміґрували до США, Канади та до Південної Америки, а також від 1907—1912 рр. еміґрувало сезоново на заробітки до Німеччини річно 75 тисяч наших робітників.[18]

Проф. В. Галич твердить за американськими статистичними даними, що від року 1899 до 1936 прибуло до США 268.898 українців іміґрантів, не враховуючи, очевидно тих, які себе подали при реєстрації за росіян, поляків, мадярів і т. д.[19]

Нічого дивного, що наші люди подавали себе неправильно за росіян або поляків. Це, очевидно, наслідки довгої соціяльно-економічної і духовної неволі, в якій перебували наші селяни. Тут треба розуміти і те, що основна маса нашого українського селянства, ще від 15 ст. була в судовій і особистій залежності від пана — власника фільварку. Він був паном життя селян і до нього належали найкращі землі, на яких його піддані селяни зобов'язані були безплатно працювати, цебто відробляти панщину. Тож пан — землевласник був заінтересований у тому, щоб якнайбільше витиснути праці від свого підданого. Уже під кінець 16 ст. 78% усієї землі належало великим маґнатам і шляхті.[20]

Наше селянство виховане в рабських соціяльно-економічних умовах, навіть не розуміло свого незавидного становища, а тому нічого дивного, що Юліян Бачинський у своїй книжці писав, що наші перші іміґранти були темні і некультурні . . .

Перша наша іміґрація складалася переважно з селян, які були неписьменні, хоч траплялися деякі виїмки. Очевидно — це не вина наших селян, що вони були темні й неписьменні. Всю вину треба приписати нашим сусідам — ворогам, хитрим і підприємчивим, аґресивним і жадним влади. Вони, підкоривши наш народ, століттями пригнічували і притуплювали амбіцію його, зробивши з нього безвільних рабів — гречкосіїв, експлуатуючи їхню важку працю для будови своїх імперій.

Кожний із наших еміґрантів, вибираючись до Америки не думав там лишатися на завжди. Майже кожний із них мріяв, щоб там у тій далекій Америці улаштуватись десь у якійсь фабриці чи копальні вугілля, і чим скоріше заробити доляри і на протязі двох чи трьох років повернутися до рідного краю. Тому кожний робітник-селянин прибувши до Америки, старався шукати такої праці, щоб була добре

---

[18] Д-р Ілля Витанович, *«Історія Українського Кооперативного руху»*, ТУК, Нью-Йорк, 1964, стор. 28.

[19] Wasyl Halicz, *„Ukrainians in the United States"*, Chicago, Illinois, p. 22, 23.

[20] Rutkowski Jan, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej polowinie XVI. w.*, Rozprawy akad, Um. t. XXXVI, 1918, i też jego praca, *Zarys gospodarczych dziejów Polski*, str. 134.

платна, хоча б це була навіть найтяжча робота. Тут головна ціль селянина-робітника була — якнайскоріше заробити доляри.[21]

В основному були три роди еміґрантів: 1) Ті, що не мали з чого прожити, були — бідні, 2) ті, що прагнули збагатитися і 3) ті, що шукали в світі різних пригод. Найбільше їхали бідні, а також ті, що прагнули збагатитись, а найменше було тих, що шукали пригод. Тому нічого дивного, що мало наших іміґрантів шукало праці на фармах. Можливо, вони її там не шукали зогляду на те, що в Америці фармерська праця вже вимагала певної спеціялізації, а наші селяни не були обізнані з новішою господарською технікою, крім того на фармі праця була менше платна. Це була причина, що наші іміґранти в більшості ставали індустріяльними робітниками.

У початках наші українські іміґранти улаштовувались у таких штатах: Пенсильванії, Нью-Йорку, Нью-Джерзі та в деяких частинах Нової Англії. Опісля почали посуватися дальше на захід до стейтів: Огайо, Ілліной, Меріленд, Вірджінія. А вже пізніше наших іміґрантів набирали до копалень у Кольорадо, Міннесоту, й у штаті Вашінґтон.[22]

І так, майже до першої світової війни, наші іміґранти охоплювали дуже незначну кількість родів занять. Вони найбільше працювали під землею в копальнях та виконували всяку важку працю на поверхні. Їхня праця була незавидна, важка, проста й небезпечна. Вони також ще працювали в різних відливнях заліза, але на найгірших роботах. Хоч опісля можна було натрапити в деяких фабриках на українців, які вже працювали в характері помічників форманів. Також багато українців набирали до праці при вирубуванні лісів у стейтах Мейн і Нью Гемпшір. Робота в лісах виконувалася переважно в зимових місяцях. У копальнях вугілля тоді платили нашим робітникам від 1—1,50 доляра денно, а на поверхні платили від 80 центів до 1 доляра.[23]

Перші наші іміґранти найбільше зупинялися у штаті Пенсільвенії та на атлянтійському узбережжі. Копальні вугілля чи залізної руди, переважно, були першими їхніми заняттями в США. Але, навіть і до таких важких фізичних робіт не дуже радо їх приймали, а тому наші українці робітники змушені були приймати запропоновану їм працю по нижчих цінах у порівнянні з місцевими американськими робітниками. Найгірше представлялася справа з тим, що наші робітники в переважаючій більшості були неписьменні, а тому нічого дивного, що вони мусіли виконувати найважчі та найгірше платні роботи. 1905 р. із числа тих іміґрантів, що тоді прибули до Америки було — 63% неписьменних.[24]

---

[21] Юліян Бачинський, *Українська іміґрація в З'єдинених Державах Америки,* Львів, 1914, стор. 89.

[22] Те саме джерело, стор. 97.

[23] Те саме джерело, стор. 135, 136, 137, 138.

[24] М. Настасівський, *Українська іміґрація в Сполучених Державах,* Нью-Йорк, 1934, стор. 34.

Тож нічого дивного, що перші наші іміґранти в США неспроможні були відкривати якихось бізнесів, коли вже в 1905 р. їх було аж так багато неписьменних, а й про інших невідомо наскільки вони були письменні. Отже, тоді не тільки українських іміґрантів, але також і інших слов'янських народів, що походили з селян, а при цьому далеко відставали від передової техніки західнього світу, в Америці уважали за поганих робітників. І власне з цих причин наші робітники в індустрії не спроможні були дорівнювати під оглядом продуктивности праці з кваліфікованими американськими робітниками.

Така, нібито, дискримінація в робітничих відносинах не була, як дехто думає, з расових чи національних або релігійних переконань, а з браку відповідних кваліфікацій, яких наші робітники не мали і не могли мати. Але з бігом часу обставини змінялися на краще.

Багато наших робітників працювало в деревообробному промислі, головно в тартаках звичайними робітниками. Вони працювали також при копанні каналів, при будові залізничних шляхів, возили каміння, носили шпали, шини і т. д. Наші українські робітники також працювали в цементовому промислі в Нортгемптоні у Пенсільванії, Гудсоні та Нью-Йорку, де їх також посилали на працю у каменоломні та до інших важких праць. Тоді, коли ще не вживали автомобільних троків до воження тягарів, то наші українські робітники працювали фірманами, які звичайними возами транспортували всякі тяжкі будівельні матеріяли включаючи каміння, а при цьому вони також були доглядачами коней. Деякі з наших українців працювали в цукроварнях у штатах Нью-Йорку та Джерзі Ситі, а інші працювали у фабриках мила та гарбарнях. Також наші люди працювали у фабриках паперу. Вже пізніше дехто працював у тексильній промисловості, в пральнях, в огородничих закладах, в харчовій індустрії, а також багато наших жінок, особливо молодих дівчат працювали при домашній обслузі, а згодом і в кравецькім промислі.[25]

Ще перед першою світовою війною і під час війни в США почала успішно розвиватися важка індустрія, а головне у штаті Мічіґан, а тому, у зв'язку з тим, велика кількість наших людей почала оселюватися у цьому штаті та улаштовуватися в автомобільній індустрії.

Тут ще треба відмітити, що, як від самого початку, так аж до другої світової війни, наша українська іміґрація була рухливою, цебто вона переселювалася з місця на місце — це залежно від праці. Також більшість іміґрантів часто змінювала рід заняття відповідно до поплатности даного роду праці чи з браку праці треба було змінювати рід заняття. Так бувало, що вуглекоп ставав до праці в залізній індустрії, а стративши працю йшов працювати до фармера. Був такий час, що зовсім не мав праці й не легко її було отримати, але, якщо трапилась десь, будь-яка праця хоч би і в текстильній індустрії, то йшов туди працювати. Знов же, коли стратив працю в текстильній індустрії,

---

[25] Юліян Бачинський, *Українська іміґрація в З'єдинених Державах Америки*, Львів, 1914, стор. 153, 154, 155.

наймався працювати на залізниці, а стративши там працю, знову шукав праці. І, коли трапилася якась праця в копальні вугілля, йшов туди працювати, щоб тільки заробити потрібні доляри.

Такі відносини в ділянці праці панували серед наших робітників у США аж до першої світової війни. Уже під час війни обставини в ділянці праці зовсім змінилися. Тоді вже не так легко можна було повертатися до рідного краю, а тому люди стали більше привикати до американського життя з огляду на те, що в военному періоді перервалися тісні зв'язки з рідними та взагалі з старим краєм і, навіть неможливо було висилати зароблені гроші для рідних в Україні, яка тоді була в орбіті военних дій. Тож, у в'язку з таким положенням, наші люди почали тут загосподарюватися і більше привикати до американського життя і порядків. Крім цього у военні роки було багато різної праці й наші люди почали помалу акліматизуватися та осідати на місцях, а при цьому стали здобувати більше різних спеціяльностей, тобто — фахів, які допомагали їм легше знаходити краще платну працю, а впарі з цим почало розвиватися наше господарське життя.

Нижче подано роди праці, висоту заробіткової платні та галузі підприємств і довготу робочого дня та взагалі умови праці, в яких наші українські іміґранти працювали до початку першої світової війни. При цьому треба відмітити, що наші робітники, які працювали в західніх штатах США одержували більші платні, ніж ті, що працювали в східніх. Це мотивується тим, що західні штати були менше залюднені, тому транспортація була утруднена й кошти прожиття були багато вищі, ніж у східніх.

Дальше з поданих статистичних таблиць читач буде мати змогу дізнатися про те, скільки колишні наші іміґранти заробляли та в яких підприємствах вони найбільше працювали, а головне, в яких обставинах та умовах? І так, у тодішніх важких соціяльних і економічних умовах, навіть родичі змушували працювати своїх 9-ти річних дітей, які мусіли важко працювати цілими днями за мізерну плату. Такі були соціяльно-економічні обставини тих часів.

У ті часи оплата праці була дуже низька й треба було ощаджувати, щоб дещо призбирати гроша, а крім цього праця в копальнях вугілля чи в металюрґійних підприємствах була дуже небезпечною, що грозило робітникам скаліченням або навіть смертю. Тож життя наших старих іміґрантів було тяжке.

Можливо, що й з тих власне причин деякі наші іміґранти не затримувалися в США на довший час і поверталися до рідного краю. За офіціяльною статистикою США з 1910 р., в цьому році до США прибуло 31.311 українців-іміґрантів, але за той самий рік виїхало з США 10,151 осіб українців, які не хотіли залишитись на постійне в Америці.[26]

---

[26] U.S. Department of Labor Bureau of Immigration. "*Immigration Bulletin for May, 1913*".

ТАБЛИЦЯ III.

Галузі підприємств та роди праці	Денна платня в долярах	Місячна платня в долярах
У копальнях вугілля:		
Всяка праця під землею	1,00—1,50	
Всяка праця на поверхні	0,80—1,00	
У сталеливарнях:		
Всякі звичайні роботи	1,00—1,55	
У цукроварні:		
Всякі звичайні роботи	1,00—1,55	
У цегельні:		
Всякі звичайні роботи	1,00—1,55	
Лісові праці:		
При зрізуванні дерева та інших лісових роботах платня крім харчів		20—25
У тартаках:		
Всякі прості роботи	1,00—1,35	
при станках коло пилок	1,00—1,50	
При будові залізничних доріг:		
всякі прості роботи	1,00	
На фармах:		
всякі звичайні роботи платня крім харчів		10—15
У копальнях вугілля, золота, срібла, міді й. т д. в західніх штатах США	2,00—3,00	
При будові залізничних доріг	1,55—2,00	

Тут треба відмітити, що довгота робочого дня була від 9—12 годин, це залежало від всяких обставин.

Третя таблиця показує платні звичайних простих робітників, які переважно рекрутувалися з наших українських селян, що могли виконувати лише звичайні прості роботи. На підставі статистичних даних дізнаємося, що в 1905 р. на всіх 14.473 українських іміґрантів, які тоді прибули до США, було тільки 7 осіб із вищою освітою: 4 священики, 1 адвокат, 1 музик і 1 учитель, а кваліфікованих робітників було також лише 209, а решта 12.850 осіб, цебто 98% із усіх іміґрантів — це були сільські робітники — рільники без ніякого фаху.[27]

[27] Юліян Бачинський, *Українська іміґрація в З'єдинених Державах Америки,* Львів, 1914, стор. 140.

ТАБЛИЦЯ IV.

Місце праці дівчат-українок	Місячна платня в долярах	довгота робочого дня
Домашня прислуга в менших містах, де не було індустрії. Платня крім харчів і мешкання	3,00—25,00	Від год. 7 рано до год. 7 вечора.
Праця дівчат у ресторанах в характері прислуги в менших містах крім харчів і мешкання	8,00—15,00	Від год. 6 рано до год. 7 вечора.
Кельнерки в ресторанах крім харчів і мешкання	20,00—25,00	Від год. 6 рано до год. 9 вечора.
Куховарки в ресторанах крім харчів і мешкання в менших містах	25,00—30,00	Від год. 7 рано до год. 7 вечора.
Куховарки в ресторанах у більших індустріяльних містах крім харчів і мешкання	30,00—60,00	Від год. 7 рано до год. 7 вечора.
У готелях, дівчата в характері прислуги, крім харчів і мешкання	15,00—20,00	Від год. 6 рано до год. 7 вечора.

ТАБЛИЦЯ V.

Рід підприємства, в якому працювали українські робітниці в США	Денний заробіток в долярах	Тривання робочого дня в год.
Робітниці у фабриці цигарок, де праця виконується на акорд	0,75—2,00	10
Робітниці в прядильних фабриках при станках	0,75—1,00	10—11
Робітниці в ткацьких фабриках при станках	0,75—1,75	10
Робітниці в фабриках шовкових виробів та жіночої й чоловічої білизни	0,50—1,25	10
Робітниці при виробництві панчіх і шкарпеток	0,50—0,75	10
Робітниці при виробі ковдр (акордна праця)	0,75—1,75	10
Робітниці у кравецьких верстатах (акордна праця)	0,50—2,00	10
Робітниці при перероблювані старих убрань	0,50—1,20	10
Робітниці у фабриках килимів	0,50—1,75	10
Робітниці у фабриках капелюхів	0,50—1,00	10

Робітниці у фабриках, які виробляли різні мішки	0,75—1,25	10
Робітниці у фабриках сухарів, цукорків, паперу та черевиків	0,50—0,85	10
Робітниці у фабриках мотузок	0,80—1,25	10
Робітниці у фабриках мила	0,65—1,25	10
Робітниці у фабриках гончарських виробів	0,75—1,00	10
Робітниці у фабриках дріжджів	0,75—1,25	10
Робітниці у фабриках скляних виробів	0,50—1,25	10
Робітниці у фабриках залізних виробів	0,50—1,50	10
Робітниці в крамницях	0,50—0,75	10
Робітниці у пральнях	0,50—1,00	10
Робітниці в різницях і м'ясних крамницях	0,75—1,25	10
Робітниці на фармах при домашніх господарствах і при роботах у полі (місячна платня крім харчів і мешкання)	10,00—15,00	12
Робітниці на фармах при молотарках і в часі жнив при збиранні збіжжя	1,00—2,00	12
Робітниці затруднені на фармах при звичайних роботах у полі й при господарстві	0,50—1,00	12

Таблиця V. подає платні, які існували в різних підприємствах США до 1914 року, а також денний і місячний заробіток наших українських робітниць, що в тому періоді працювали в тодішніх американських підприємствах і на фармах у характері звичайних робітниць.

Тут ще треба підкреслити, що наші старі імігранти в більшості випадків посилали до роботи своїх малолітних дітей, цебто хлопців і дівчат, які працювали на різних роботах від 8 до 9 годин денно. Найбільше дітей працювало тоді у віці від 10 років і вище, але були випадки, що наші українські імігранти посилали своїх дітей до праці вже від 8-го року життя. Денна платня для дітей була різна, напр., діти від 11—12 року життя заробляли від 50—60 центів денно, а від 13—14 року життя заробляли денно від 75—90 центів за 9 годин денної праці на різних фабриках чи інших роботах, а в «брехах», коло вугілля працювали малолітні діти.

(Далі буде)

A. Pekar, OSBM

HISTORICAL BAKGROUND OF THE CARPATHO-RUTHENIANS IN AMERICA

(Conclusion)

4. SEEDS OF DIVISION

The Carpatho-Ruthenian leaders constantly blamed the Ukrainians and their excessive "nationalism"[66] as the main reason of the division between the Carpathian and Galician immigrants in the United States. First of all such statement is an anachronism, since the seed of division was planted already in 1893, while the Ukrainian national ideology was brought to America almost twenty years later. And even then the Ukrainian clergy in majority remained conservative. Secondly, it was not "*Ukrainian*" but "*Hungarian*" politics that separated two nationally related groups from one another. Hungarian politicians considered the national and religious unity of two emigrations as "*highly dangerous*" to their policy of denationalization, fearing that it would reawaken the national consciousness of Carpatho-Ruthenians[67].

At the beginning the Carpathian and Galician immigrants in the United States felt that they belong to the same nationality, were speaking the same language,[68] professing the same faith and worshipping God in the identical way. As a result of these uniting feelings they organized their parishes, built their churches and established their fraternal organizations together. In 1892, they even founded together the "*Sojedinenije*", Greek Catholic Union[69], which was to play a unifying role among all Ruthenian immigrants. Unforunately, it became an arena of struggle

---

[66] In those days the Carpathian leaders referred to them as, "Ukrainian Radicals."

[67] Cf. new material from the Hungarian archives disclosed by Maria Maier, "Zakarpats'ki ukraiintsi na perelomi stol'it'" (Transcarpathian Ukrainians at the Turn of Century), art. in *Zhovten' i ukrains'ka kul'tura, Zbirnyk* (Oktober and Ukrainian Culture, Anthology), (Priashiv, KSUT., 1968), p. 49—73.

[68] Of course, there were some dialectical differences. But there was greater difference between the Hutsul and Zemplyn Carpathian dialects, than between the Hutsul and Galician dialects. In the second half of the nineteenth century the Carpathian writers published some of their writings in L'viv or Peremyshl'.

[69] The full original name: "The Union of the Greek Catholic Russian (Ruthenian) Brotherhoods in U.S.A.", later it was changed to: "Greek Catholic Union of U.S.A.", popularly known as: "*Sojedinenije.*" Hanchin, *o. c.*, wrote an objective history of "Sojedinenije" till the Scranton Convention, 1914. Unfortunately, he did not finish it. See n. 42.

and division among the popular, Russophile and Magyarophile tendencies[70]. In this inner struggle the leading role was played by the Carpathian clergy, most of them personally committed to the Hungarian policy[71] to: a) neutralize the Russophile movement, and b) to isolate their Carpathian faithful from the influence of the Galician immigrants. They did not stop the Russophile and Orthodox propaganda, but were able to break the national unity of the Ruthenian immigrants in the United States.

Under the influence of the Carpathian clergy, already at the first convention of "*Sojedinenije*" in Scranton, Pa., 1893, some Russophile leaders were excluded from the organization[72]. At the same convention the Carpathian priests publicly attacked Rev. John Konstankevych from Galicia when he, as a member of the Control Committe, protested against the use of the Hungarian language in the proceedings[73]. As a result of arrogant behavior of the pro-Hungarian Carpathian clergy, in 1894, another fraternal organization, "*Russkii Narodnyi Soiuz*" was founded[74] in opposition to "*Sojedinenije*." This secession of the popular front signalled the beginning of a planned estrangement between the Carpathian and Galician immigration in the United States.

After the secession of the national front the "*Sojedinenije*" came under the control of magyarized Carpathian clergy[75]. Already at the New York convention, 1896, the convention hall was decorated with the Hungarian flag, the opening meeting was presided by the Hungarian Consul, and the proceedings were conducted in Hungarian language. The clergy even attempted to change the language of "*Sojedinenije's*" official organ,

---

70 The popular front was for the co-operation with the Galician immigrants; the Russophile behind the "*A. R. Viestnik*" and its editor, Paul Zhatkovych; the Magyarophiles were behind the Carpathian clergy from Mukachevo Diocese, controlling the Supreme Office of „*Sojedinenije*."

71 *Rusin*, July 14, 1910, p. 2 — enumerates some priests that were receiving a financial assistance from the Hungarian Government. Rev. John Korotnoki received even a Hugarian decoration for his "patriotic behavior" — cf. *Rusin*, October 6, 1910, p. 5.

72 Rev. A. Toth and Rev. Theophane Obushkevych. About Toth cf. n. 61 above; biography of Obushkevych (1841—1924) see in Svistun-Kokhanik, *o. c.*, p. 505—507. Father Obushkevych came to the United States from Galicia, 1890. He was initiator in organizing the *Greek Catholic Union* in 1892; then of the *Ruthenian National Association* in 1894; and, finally, of the *Russian Brotherhood Organization* in 1900.

73 Cf. *Propamiatna Knyha Ukrains'koho Narodnoho Soiuzu, 1894—1934* /Commemorative Book of the Ukrainian National Association, 1894—1934/, (Jersey City, N.J., Ukrainian National Ass., 1936), p. 195, 259. Father Konstankevych's biography see in *Iuvyleinyi Al'manakh Ukrains'koii Hreko-katol. Tserkkvy, 1884—1934, o.c.*, p. 129—130.

74 The initiators were: Rev. Th. Obushkevych and Rev. J. Konstankevych. See A. Dragan, *Ukrains'kyi Narodnyi Soiuz u mynulomu i suchasnomu, 1894—1964* (Ukr. National Association, Its Past and Present), (Jersey City — New York, "Svoboda" Press, n.d.).

75 At the "*Sojedinenije*" convention all the Carpathian priests had a voice, whether or not they were delegates. Later, this provision was changed.

"*A. R. Viesnik*", into Hungarian[76]. Some embittered members there and then decided to establish another fraternal organization without the priests in order to "free themselves from Magyars and their constant meddling"[77]. Thus, under the leadership of the first President of "*Sojedinenije*", John Zhinchak-Smith, in 1900, another Ruthenian organization was established under the name of "*Obshchestvo Ruskikh Bratstv*" in an open affront to the Hungarian politics and Hungarian interference in the public life of Carpathian immigrants in the United States. Unfortunately, they adopted a Russian national platform and, eventually, drifted into the Orthodoxy. Thus they were forever lost to their people and to their Church.[78]

The "*Sojedinenije*" fell completely under the Hungarian control in 1899, when the leader of magyarized Carpathian clergy in America, Rev. Cornelius Lavryshyn was elected as its Supreme President. At that time the appointment of the Byzantine Catholic Bishop was expected as imminent and the Hungarian Government wanted to make sure that their candidate was appointed. But, while the "*Sojedinenije*" was led by Father Lavryshyn almost into a bankruptcy[79], the Holy See appointed not the Bishop, but only Apostolic Visitator in person of Canon Andrew Hodobay, hailing from the Eparchy of Priashiv[80].

Visitator Hodobay, as he himself admitted, was "official representative of Hungarian Government", and came to further the Hungarian policy among the Carpatho-Ruthenians in the United States[81]. He completely ignored the Galician clergy and planted a seed of discord between the Carpathian and Galician priests in the religious and ecclesiastical field[82]. As his specific mission Canon Hodobay was to remove a leading Carpathian Russophile, Paul Zhatkovych[83], as the editor of "*A. R. Viesnik*" and to replace him with a pro-Hungarian man. But here something happened that even Hungarian Government did not expect. Zhatkovych held his ground.

---

76 This was a first attempt to put out P. Zhatkovych from his elective office as the editor of "*A. R. Viestnik*", propagating a Russophile ideology.

77 Cf. V. P. Hladik, "Korotka istoria Obshchestva Russkikh Bratstv" /A Short History of the Russian Brotherhood Organization/, art. in *Russko-Amerikanskii Kalendar' O-va Russkih Bratstv na hod 1924*, (Philadelphia, Pa., Pravda Press, 1923), p. 167—173; Svistun-Kokhanik, *o.c.*, p. 510—514.

78 A connection between the Russophile movement and Orthodoxy among the Carpathian Ruthenians is a historical fact — cf. Boysak, *o.c.*, p. 159—178.

79 Hanchin, *o.c.*, p. 46—47.

80 Cf. "*A. R. Viestnik*", May 8, 1902, p. 1—2; Hanulya, *Notes*, p. 10—12.

81 Cf. letter of the Hungarian Minister of Cult to Bishop Firczak, dated February 12, 1902, in Soviet collection of documents, *Taiemne Staie Iavnym* /Secrets Are Revealed/, (Uzhhorod, V-vo Karpaty, 1965), p. 14—15: "The Visitator, besides his official duties, will also be responsible to carry out some secret instructions of a *political* character."

82 Cf. Editorial, "Vizytator i ieho pershi kroky" /Visitator and His First Steps/, art. in *Svoboda*, Jersey City, N.J., June 12, 1902, p. 4; J. Bachynskyi, *o.c.*, p. 304—305.

83 Cf. M. Maier, *o.c.*, p. 68—70.

Although the main office of "*Sojedinenije*" was under the control of Magyarophiles, predominantly from the Eparchy of Mukachevo, they turned against the Apostolic Visitator, Canon Andrew Hodobay, because he came from the Priashiv Eparchy. Thus, when Hodobay attempted to replace Zhatkovych with Hungarian candidate, with the newly arrived Rev. Emil Kubek, he failed[84]. Now Zhatkovych had a good reason to turn against the Apostolic Visitator and to intensify his Russophile propaganda among the Carpatho-Ruthenian people, pushing them once again into the Orthodox camp. The Mukachevo group of clergy, to discredit further Hodobay and at the same time to prove their Hungarian patriotism, continued its efforts of magyarizing "*Sojedinenije*" and its members. Thus the "*Sojedinenije*" conventions became a battlefield between the clergy and the people, between the Magyarophile and other ideologies[85]. The constant fight and intrigues during the administration of the Apostolic Visitator, Mons. Andrew Hodobay (1902-1907) considerably weakened clergy's authority, destroyed the church disciplite and further demoralized people, who continued to defect to the Russian Orthodox Church[86]. And during all this time of division, internal struggle and intrigues, the "*Sojedinenije*" professed the national and religious unity of all the Ruthenian immigration in the United States, saying:

> „Ruthenian Greek Catholic people in America who emigrated from Galicia and Hungary belong to one and the same faith, nationality, and language, even though their dialects somewhat differ. Since they are of the same nationality and religion they should not be divided but should stand together"[87].

---

[84] At that time there were 24 priests from the Mukachevo Eparchy and only 8 priests from Priashiv. Revealing are the remarks of Hanchin, *o.c.*, p. 46: "Sojedinenije, which was dominated by the clergy of Mukachevo Eparchy, also turned against Hodobay, especially after his attempt to undermine the influence of the Mukachevo clergy and to take away the paper, *A. R. Viestnik* out of Zhatkovych's hands." It was confirmed by Maier, *o.c.*, p. '69.

[85] The fight against Visitator Hodobay and his supporters is known in the history of the Ruthenians in America as fight of "*Munkachity vs. Priashevchane*" (Fight between the priests that came from the Eparchy of Mukachevo and those from the Priashiv Eparchy). The "*Munkachity*", in majority 24—8, decided to fight Hodobay at their meeting in Harrisburg, Pa., December 16, 1902 — cf. Hanulya, *Notes*, p. 9. As an example of this fight can be cited the Wilkes-Barre Convention of "*Sojedinenije*", 1906, which Father Hanulya characterized as "the stormiest" and "most scandalous", a "true spectacle" -- *Ibid.*, p. 13.

[86] In their desire to free themselves from the Hungarian politics the people were joining the Russian Orthodox Church. Cf. *Hladik, o.c.*, p. 171; Russophile "*Pravda*", Philadelphia, Pa., January 1, 1906, enumerated 28 mistakes committed till that time by Visitator Hodobay; more conservative writer, Rev. E. Mustianovych, "Hreko-katol. ruskii episkop v Ameriki" /Greek-Catholic Ruthenian Bishop in America/, art. in *Misiatsoslov na 1908 hod,* (Ungvar, Unio Press, 1907) p. 33, gives the following appraisal: "Hodobay by his imprudent behavior caused only great disorder and misunderstanding"; favorable appraisal of Hodobay is given by Hanchin, *o.c.*, p. 46.

[87] Cf. "*A. R. Viestnik*", December 7, 1899, p. 2.

These were beautiful words, but in reality there was a continued fight and division, as it was aptly describet by a *"Pittsburgher"* (pseudonym);

> "The situation among our people is not only sad and bad, it is indeed ridiculous. Other nationalities, e. g. Germans or Poles, do not ask whether their people came from Austro-Hungary, Poland, Russia or Germany, but they all consider themselves the members of one and the same religion and nationality, working together towards the same goal — to retain and develope their own religion and nationality. These people are mature. But how is with us?
>
> We constantly hear remarks like these: *'I do not like this church!'* or *'I hate this priest!'* And, I ask, why?
>
> — Because he is not from the same country or from the same eparchy or from the same county or, even, from the same village as I.
>
> It seems that among our people every county every eparchy and every country would like to have their own church and parish. With such an attitude there cannot be a question about the lasting unity among the Ruthenian Greek Catholic communities or even within the same community. Herein lies the most serious danger for us. With such disposition we all will become an easy prey to strangers"[88].

5. FINAL DIVISION

Under the pressure of the American Hierarchy, October 1, 1890, the Sacred Congregation for the Propagation of Faith[89] issued a decree accordnig to which the Byzantine Catholic priests who desired to work in the United States had to be — *celibates.* Before their departure to the United States they had to inform the said Congregation in which Roman Catholic diocese they intended to work in order that given Ordinary might be notified in time. Upon their arrival the Ruthenian priests were ordered to present themselves to the Roman Catholic bishop in question and receive from him necessary faculties and work under his episcopal juridisdiction[90].

This decree highly disturbed the Byzantine Catholic clergy in America, since almost all of them were married. At their meeting held in Hazleton, Pa., December 31, 1891, they strongly protested against these dispositions and petitioned Rome to appoint them their own bishop. To support their demands they organized, in 1892, *the Greek Catholic Union*[91]. But

---

88 *Ibid.*, February 23, 1899, p. 2.

89 Until 1917, the affairs of the Eastern Churches in Rome were handled by the department *"Pro Negotiis Ritus Orientalis"* at the S. Congregation for the Propagation of Faith, then a special, *S. Cogregation for the Oriental Church* was established by Pope Benedict XV. Cf. *Acta Apostolicae Sedis,* vol. IX (1917) p. 529—531.

90 Decree reprinted by John A. Duskie, *The Canonical Status of the Orientals in the United States,* (Washington, D.C., Catholic University, 1928), p. 32.

91 The Minutes of the first meeting of the clergy (10 Carpathian and 3 Galician priests present) given by Svistun-Kokhanik, o.c., p. 492—494. Hanulya, *Notes,* p. 3, informs that Rev. Nicephor Khanat, a widower from the Eparchy

the protest did not help and Byzantine Catholics did not receive their own bishop. On contrary, the decree of October 1, 1890, was communicated to all Roman Catholic bishops in America and the Ruthenian bishops in the Old Country were ordered to recall all married priests to their respective eparchies[92]. But this last provision was not carried aut since just at that time the Russian Orthodox movement was initiated by Father Toth and the Ruthenian priests were needed to paralyze Russian propaganda[93].

The question of the appointment of the Byzantine Catholic bishop in the United States was repeatedly discussed at the meetings of the clergy, but without any success. The only result of their meetings was the election of Rev. Nicephor Khanat, a widower, as the Vicar General in 1893. His election was also confirmed by the Apostolic Delegate, but the Roman Catholic bishops ignored his appointment and the Ruthenian clergy simply refused to obey[94].

Unfortunately, the matter of the appointment of bishop was placed on the agenda of "*Sojedinenije*" convention in Braddock, Pa., 1897. After long and heated discussion the Convention "authorized" a special committee[95] to write a memorandum to the Hungarian Government and Apostolic See demanding an immediate appointment of Byzantine Catholic bishop from among the Carpathian priests. Finally, in 1900, the whole matter reached the Hungarian Government in Budapest[96] and it initiated long deliberations with the Apostolic See. As a result of these deliberations the Apostolic Visitator, in person of Canon Andrew Hodobay of the Eparchy of Priashiv, was appointed[97].

As mentioned before, the administration of the Apostolic Visitator caused only more dissention and confussion in the national and religious

---

of Mukachevo, defended married Ruthenian clergy at the Bishops Conference in New York, N. Y., November, 1891.

92 By the letter of May 10, 1892, in *American Ecclesiastical Review*, vol. VII (July, 1892), p. 66—67; commentary on the letter in art. "Ruthenian Priests in the United States", *Ibid.*, vol. VIII (February, 1893) p. 127—128.

93 Cf. notes 61—62 above.

94 Stephen C. Gulovich, *Windows Westward*, (New York, McMullen Co., 1947), p. 133; *Rusin*, December 15, 1910, p. 2; J. Bachynskyi, *o.c.*, p. 295—296.

95 The "*Ad Hoc*" *Committee* was supposed to have three members from the clergy, appointed by the Vicar of Priests Association, Rev. Nicephor Khanat, and three lay members, appointed by the Convention: J. Smith, P. Dzmura and G. Vretiak. But the meeting of the Committee was never called, while the long controversy was going on in "*A. R. Viestnik*", September 23 — November 25, 1897, nn. 36—45. Finally, Memorandum was written by Rev. Simeon Sabo, S.T.D. and sent to Rome and Hungarian Government, 1900.

96 Here is a good example of how even the religious matters of the Ruthenians in America were interfered with by the Hungarian Government. "*A. R. Viestnik*", January 17, 1901, p. 2 — joyously announced that the matter of the Ruthenian Bishop for America was "discussed on the floor of Hungarian Parliament, and the Premier Koloman Szél reported that the Ministry of Foreign Affairs already initiated the negotiations with Vatican."

97 Cf. n. 80—81 above.

life of the Ruthenian people in America. Dedicated to Hungarian policy and supported by the Government, Mons. A. Hodobay ignored the Galician clergy, alienated from himself his own people and was unable to control even the Carpathian clergy, while the Orthodox movement flared up again. Thus, in 1907, after five years of anarchy and fighting, the Holy See was forced to recall Visitator Hodobay[98] and appointed a Basilian monk from Galicia, Rev. Soter S. Ortynskyi, OSBM., as the first Byzantine Rite Bishop for all the Ruthenian Catholics in America[99].

Bishop Ortynskyi's appointment should be ascribed to the efforts and intervention of Metropolitan Andrew Sheptytskyi, OSBM. of L'viv[100]. Being alarmed by continued defection of the Ruthenians into Orthodoxy[101] and by increasing anarchy among the clergy and the people[102], Metropolitan Sheptytskyi convinced Pope Pius X to appoint a Byzantine Catholic bishop to the United States. As his candidate he proposed dedicated missionary and great champion of union, Father Ortynskyi[103].

Bishop Julius Firczak of Mukachevo insisted on his candidates: Rev. Simeon Sabo, S.T.D., who previously spent several years in America; or just emerging young and learned priest, Rev. George Shuba, S.T.D. But both of them were disqualified by Hungarian Government as "*Panslavists*", since they did not approve Government's policy of magyarization[104]. The candidate of Bishop John Valyii of Priashiv, Mons. Andrew

98 Hodobay was revoked by the decree of S. Congregation, dated March 8, 1907; copy in Hanulya, *Notes*, p. 12.

99 Cf. decrees for Ortynskyi's appointment, dated March 4, 1907, in Welykyj, *o.c.*, vol. II, p. 495—496. Biography written by H. Luzhnytskyi, *Iepyskop-Pioner Kyr Soter z Ortynych Ortynskyi* /Pioner Bishop Kyr Soter Ortynskyi, OSBM./, (Philadelphia, Pa., "America" Press, 1963); recently Bohdan P. Procko, "Soter Ortynsky: First Ruthenian Bishop in the United States, 1907—1916", art. in *The Catholic Historical Review*, vol. LVIII (January, 1973) n. 4, p. 513—533.

100 Metropolitan Sheptytskyi's efforts in the appointment of Bishop Ortynskyi are described by his secretary, L. Sembratovych, "Iak pryishlo do imenuvann'a nashoho pershoho epyskopa v Ameryts'i" /How Our First Bishop in America Was Appointed/, art. in *Iuvyleinyi Al'manakh*, o.c., p. 103—107; Sokhotskyi, *o.c.*, p. 259—261.

101 We have to keep in mind that among the Ukrainian immigrants, especially among those from Lemkivshchyna, many priests and people were Russophiles and were defecting to the Russian Orthodoxy, too. Their leader was Rev. Theophane Obushkevych (1841—1924). About him cf. n. 72 above.

102 Cf. J. Bachynskyi, *o.c.*, p. 299—305; J. Konstankevych — A. Bonchevskyi, *Unia v Ameryts'i — Prychynok do vidnosyn Rus'koii Tserkvy* /Union in Amerika — Contribution to the Conditions of Ruthenian Church/, (New York, T-vo Rus'koii Tserkvy v Ameryts'i, 1902).

103 Since Mons. Andrew Hodobay, the Apostolic Visitor, was unable to stop the Russophile and Orthodox movement among the Ruthenian immigrants in America, Metropolitan Sheptytskyi succeeded to persuade the Austrian and Hungarian Governments that in America a strog religious leader and missionary, such as Father Ortynskyi, was needed.

104 Sabo's biography in A. Stefan, *Za pravdu i vol'u — Spomyny* /For Justice and Truth — Memoirs/, (Toronto, Carpathian Research Center, 1973), vol. I, p. 257—258; Shuba's — *Ibid.*, p. 259—261; A Pekar, "*In Commemoration of*

Hodobay, was already discredited and had to be dropped. Thus, Father Ortynskyi remained the only candidate and, eventually, was endorsed by both the Austrian and Hungarian Govenments[105].

The appointment of the Byzantine Ruthenian Bishop to the United States was strogly opposed by the American Hierarchy[106]. In bargaining the Holy See had to concede to the local Roman Catholic bishops a full control over Bishop Ortynsky'i activities[107]. Thus by the Apostolic Letter, "*Ea Semper*", of June 14, 1907, the celibacy once again was imposed on the Ruthenian clergy, the administration of the Holy Chrismation was reserved to the Bishop, preference of choice was given to the Roman Catholic party in marriage etc. Bishop Ortynskyi was not informed about the new legislation until one month after his arrival to the United States[108],

---

Canon Shuba, 1869—1930", art. in *BCW.*, June 14, 1970, p. 16 & 19. According to the information received from prof. A. Stefan, the Hungarian police of Uzhorod informed the Ministry that Sabo and Shuba were "*orosz érzelmü*" (Russian Radicals).

105 Cf. letter of Count A. Apponyi, the Hungarian Minister of Education and Cult (1906—1910), to cantor A. Barilla in Homestead, Pa., reprinted by Kende Géza, *A Magyarok Amerikában, 1583—1926* /Magyars in America, 1583—1926/, (Cleveland, Ohio, Szabadság Press, 1927), vol. II, p. 399—400: "Bishop Ortynskyi payed us a visit... and promised that in every respect he will defend the interests of the Hungarian Greek Catholics in America. He is your lawful Bishop, therefore accept his orders because only together with him you will be able successfully defend yourselves against the danger of Pan-slavism. At the present time I have no reason for any suspicion as to his sincere intentions." It is not true that Bishop Ortynskyi was a "*Ukrainian chauvinist*", as accused by the Carpathian magyarophile clergy, and that he tried to involve his Church in Ukrainian politics. A sober appraisal is given by former editor of "*A. R. Viestnik*", M. J. Hanchin, o.c., p. 54: "Bishop Ortynskyi did not Ukrainianize. Everywhere where he appeared he delivered a most eloquent sermon. And in no time he would gain the confidence of our Carpatho-Ruthenian people if 'Sojedinenije' by its paper and our clergy would not work against him at every given opportunity."

106 The mentality of the Catholic Hierarchy is aptly expressed in two articles of Foranaeus, in *The American Ecclesiastical Review*, vol. LII (January, 1915), p. 42—50; vol. LII (June, 1915), p. 645—653.

107 Although Bishop Ortynskyi had the episcopal character, he did not enjoy the full episcopal power of an Ordinary and in exercise of his office depended upon the delegation of the faculties from the local Roman Cotholic Bishop, in whose territory the Byzantine Catholic parish was located. With other words, Bishop Ortynskyi was indeed only the *Ritual Vicar* of the Roman Catholic Bishops and his jurisdiction depended on the "discretion of the local Latin Ordinaries" — cf. Duskie, *o.c., p.* 42. The administration of the Ruthenian Catholics was regulated by the Apostolic Letter, "*Ea Semper*", dated June 14, 1907, and promulgated only on September 16, 1907 — cf. *The American Eccl. Review*, vol. XXXVII (November, 1907), p. 512—520; H. J. Heuser, "*The Appointment of a Greek Bishop in the United States*", art. *Ibid.*, p. 457—467.

108 Bishop Ortynskyi arrived to the United States on August 27, and the Apostolic Letter, "*Ea Semper*", was promulgated only on September 16, 1907. Cf. Bishop Ortynskyi's, *Poslanie Pastyrs'ke z nahody Bull'i* (Pastoral Letter on the Occasion of Bull/, (Philadelphia, Pa., January 11, 1908), p. 15: "Only

and yet his opponents held him responsible for it and "vented their resentment" on him[109], presenting him to the people as "traitor of the Byzantine cause." At the same time they constantly reported Bishop Ortynskyi to the Roman Catholic bishops for "not observing the Bull"[110] Thus, with the appointment of Bishop Ortynskyi the Carpathian clergy initiated a new religious fight, which was inspired by their personal ambition and Hungania politics. This fight in the history of the Ruthenian people in America is known as "*Bishop Ortynskyi's fight.*"

It can be stated with certainty that Bishop Ortynskyi became a victim of conspiracy of a certain group of the Carpathian priests, under the leadership of Rev. Cornelius Lavryshyn and Rev. Alexander Dziubai[111]. Rev. Theodosius Vasovchyk, S.T.D., after his "change of heart" concerning Bishop Ortynskyi, wrote: "Hearing about the appointment of Bishop Ortynskyi, they (group of Magyarophile priests — A. P.) became alarmed because he was not a Magyar, meaning '*one of them.*' And they made their decision: '*We will not accept him!*', even before they had a chance to meet the Bishop and talk to him"[112].

To coordinate their ruthless fight against the Bishop, the Magyarophile Carpathian priests organized two separate committees: 1) *Civic Executive Committee* — under the leadership of the President of "*Sojedinenije*", John Uhryn[113], and 2) *Executive Committee of the Clergy* — headed by Rev.

---

one month after my arrival the Apostolic Delegate called me in and told me about it (i.e. Apostolic Letter, "Ea Semper")." N. B. "*Ea Semper*", canonically speaking, is only an Apostolic Letter and not a "*Bull*", as it was constantly referred to by the Ruthenian press.

109 S. Gulovich, "Byzantine Slavonic Catholics and the Latin Clergy", art. in *The Homiletic and Pastoral Review,* April, 1945, n. 3, p. 518.

110 Cf. *Rusin,* November 16, 1911, p. 2: "They (the opposition — A. P.) reported Bishop Ortynskyi to the Apostolic Delegate that the Bishop, allegedly, did not observe the bull and was instigating against it."

111 Among the 48 priests of opposition, whom Bishop Ortynskyi released from his jurisdiction in 1912, were 38 Carpathian (26 from Mukachevo, 12 from Priashiv) and 10 Galician priests. Cf. Bishop Ortynskyi's *Communication,* in *Rusin,* May 16, 1912, p. 1. Defending the Bishop were 61 priests (47 from Galicia, 14 from Carpathia) — cf. their *Complaint Against False and Seditious Attacks Made By the Recalcitrant Ruthenian Priests Against Their Bishop,* a pamphlet (n.p., n.d.), approved and signed at the New York meeting, March 12, 1912. This pamphlet was reprinted in *Rusin,* March 16—23—30, 1912; Gulovich, *Rusin Exarchate, e.c.,* p. 478, affirms: „The propagandists went to work, and did everything in their power to undermine the authority of the bishop."

112 Cf. *Rusin,* October 16, 1913, p. 2, translating from Hungarian Father Vasovchyk's article that appeared in Hungarian paper, *Egyetértés* (Unity), New York, N. Y., October 11, 1913.

113 Cf. J. Uhryn's biography in *Kalendar' Sojedinenija na 1941 rok,* p. 100. In his letter of September 8, 1909, the Apostolic Delegate characterized the action of *Civic Executive Comittee* as follows: "These people are mixing politics with religion, they haughtily resist the orders of the Apostolic See, and claim for themselves the rights which they never had in America or which evidently are opposed to the fundamental laws of the Church" — cf. *Dushpastyr',* n. 9 (New York, October, 1909), p. 142—143. Concerning the establishment

Cornelius Lavryshyn[114]. Both committees were supported in their fight against the Bishop by "*A. R. Viesnik*", whose editor, Paul Zhatkovych, resorted to all sorts of lie just to compromise the authority and reputation of the Bishop[115]. They secured for themselves the support of the Carpathian and Hungarian press at home, which irresponsibly printed many deceptive articles authored by some unscrupulous priests from the opposition[116]. In their fight the opposition was also supported by the

---

and program of said Committee — cf. *Kalendar' Sojedinenija na 1909 rok*, p. 216—218; Hanulya, *Notes*, p. 23, after the death of J. Uhryn (died October 8, 1913), remarked: "God gave him time to live and see the failure of '*Hungarian-Russian Action*' against Bishop Ortynskyi, which he led with a great fierceness."

114 Rev. C. Lavryshyn expected to be a Bishop in America or, at least, a Vicar General of Bishop Ortynskyi. When Bishop Ortynskyi appointed his rival, Rev. Valentine Gorzo (also from the Mukachevo Eparchy, as Lavryshyn), as his Vicar General, he exploded: "I will not rest until the Bishop will be expelled!" And he did not rest, leading the opposition against the Bishop. Cf. *Rusin*, November 16, 1911, p. 2. Father Lavryshyn, under the orders of Rome, was recalled by Bishop Julius Firczak by letter of May 31, 1910 — cf. copy of the letter in *Dushpastyr'*, n. 7 (Philadelphia, Pa., 1910), p. 8; *Rusin*, July 7, 1910, p. 5, commenting: "Lavryshyn was a leader and a moving spirit of a terrible fight raging among the Ruthenian people for the last three years." He "eluded" the orders (went only for "vacation" and returned back) and continued the fight. He died in Cleveland, Ohio, August 18, 1925.

115 P. Zhatkovych began fight against Bishop Ortynskyi because Bishop refused to grant him an audience on ill advise of his secretary (Rev. Michael Balogh) — cf. Hanulya, *Notes*, p. 14. The fraudulence of "*A. R. Viestnik*" was exposed many times by Bishop's publication, *Dushpastyr'*, established in 1909, and by Carpathian pro-Ortynskyi weekly, *Rusin*, established in 1910. Cf. e.g. *Dushpastyr'*, n. 6 (New York, July, 1909), p. 89—91; art. "Kto vede vojnu" /Who Is Raging the War?/ in *Rusin*, November 16—30, 1911; October 3, 1912, etc. Rev. O. Stetkevych wrote a booklet, exposing fraud and dishonesty of "*A. R. Viestnik*" and "*Pravda*" under a pseudonym Tverdyi Rusyn, *Bery i chytai* /Take and Read/, (New York, N.Y., "Svoboda" Press, 1908), at the end he signed his real name. The best description of malice and fraudulent tacticts of his opponentes is given to us by Bishop himself in his "*Pastoral Letter*" *(Poslanie Pastyrs'ke z nahody Bull'i)*, Philadelphia, Pa., January 11, 1908 (29 pages in folio).

116 Due to the generous grants (cf. *Rusin*, Sept. 29, 1910, p. 2; Sept. 26, 1912, p. 1), the opposition was able to assure a support of the following European popers: *Görög — Katholikus Szemle* (Hungarian) and *Nauka* (Ruthenian) in Uzhhorod; *Budapesti Hirlap* (Hungarian) and *Ned'ilia* (Ruthenian) in Budapest, and *Felvidék* (Hungarian) in Priashiv. Thus, e. g. article published in *Nauka* was exposed by *Dushpastyr'*, n. 3 (1910), p. 10—12; that of *Gör. Kath. Szemle* corrected in Rusin, July 27, 1911, p. 2; art. "The Hand of Russia", published in *Budapesti Hirlap*, and later in *Ned'ilia*, was commented upon by *Rusin*, November 28, 1912, p. 2; about subversive role of *Felvidék*, published by Rev. N. Russnak, S.T.D. in Priashiv, cf. *Rusin*, Febr. 23, 1911, p. 2 etc.

Carpathian Bishops[117], the Primate of Hungary, and some Hungarian political figures[118].

The fight against Bishop Ortynskyi culminated with the convocation of *the Congress of the Carpatho-Ruthenian Parishes in America*, celebrated in Johnstown, Pa., January 11-12, 1910, under the auspices of the Civic Executive Committee[119]. Then the majority of the Carpatho-Ruthenian parishes broke away from the jurisdiction of Bishop Ortynskyi, declaring themselves as an *"Autonomous Church"*, which was to be administered by an *Executive Committee*, composed of three priests and three laymen as its members. The Congress also demanded the appointment of a "Hungarian Ruthenian bishop, native of Mukachevo or Priashiv eparchy." Although they openly rebelled against the legal authority of the Catholic Church, they still professed themselves, *"Greek Catholics"* and claimed all the rights and privileges guaranteed them by the Holy Union[120].

The Executive Committee of the Clergy, taking active part in the Congress through its delegation[121], achieved its purpose in securing the support of the people in fight against the Bishop. Now the opposition began to flatter the Roman Catholic Hierarchy, which also resented the appointment of the Ruthenian bishop. Thus, the Carpatho-Ruthenian priests, who initially began their fight against the "Irish" Bishops, now were signing over the church properties to them and submitting to their jurisdiction, just to be able to continue their unscrupulous fight against their own Bishop. Unfortunately, the Roman Catholic Bishops cooperated and granted to the recalcitrant priests necessary faculties contrary to the disposition of the Holy See[122]. To protect his faithful from anarchy

---

117 Both Carpathian Bishops in Europe supported the fight against Bishop Ortynskyi, especially Bishop Firczak of Mukachevo, since he defeated their candidates.

118 Hanulya, *Notes*, p. 18, mentions that in 1911, Rev. Nicholas Chopey received $ 1,000 from Civic Executive Committee to find some "politician in the Hungarian Parliament", who would support their fight against Bishop Ortynskyi. The same year "Sojedinenije" gave $ 4,000 to the Civic Executive Committee for their "expenses" in fight with the Bishop. When, in 1912, "Sojedinenije" allocated the sum of $ 12,000 (cf. *Rusin*, Sept. 26, 1912, p. 1), the delegates protested (cf. circular letter of E. Sharady — *Ibid.*, p. 1), and the people rebelled (*Rusin*, Oct. 24, 1912, p. 2).

119 Cf. *Protokol Vel'koho, Všeobecnoho Kongressu, Amerikanskych Gr. Kat. Uhro-Russkych Farnoscoch, 11—12 Januara 1910, v meste Johnstown, Pa.* /Minutes of the Great General Congress of the Greek-Cath. Hungarian-Ruthenian (Russian) Parishes, January 11—12, 1910, in the city of Johnstown, Pa./, (Homestead, Pa., A. R. Viestnik Press, n. d.), in folio brochure. Participating in the Congress were: 67 Carpathian, 2 Hungarian and 2 Galician parishes.

120 *Ibid.*, p. 30—32, resolutions nn. 1, 2, 4, 6 and 7.

121 The following priests were delegated for the Congress: C. Lavryshyn, G. Martiak, Th. Obushkevych, E. Kubek, A. Holoshniai and N. Chopey — *Ibid.*, p. 6.

122 Gulovich, *Rusin Exarchate, o.c.*, p. 477. There were some priests active without any jurisdiction and their names were carried by *Dushpastyr'*, n. 3 (1909), p. 42—43.

and schism, Bishop Ortynskyi started to organize new parishes under his jurisdiction and bring in some new priests from Galicia[123]. Thus the actual division between the Carpathian and Galician immigrants began to materialize.

In 1913, Bishop Ortynskyi received full ordinary jurisdiction over all the clergy and the people of the Byzantine Rite in America[124]. The opposition was forced to capitulate or join the Orthodox Church. They choose to submit themselves to Bishop Ortynskyi's jurisdiction[125], but carried on the fight for the canonical separation between the Carpathian and Galician faithful. Tired and exhausted by greatly detrimental fight, Bishop Ortynkyi himself recommended such division to the Holy See and to the Governments in question during his European journey in 1914[126] Thus it came about that after an unexpected death of Bishop Ortynskyi, March 16, 1916, the Apostolic Delegate appointed two Apostolic Admini-

123 According to the statistics in *Kalendar' Prosvity na 1918 rok,* p. 247, in the United States in 1907, when Bishop Ortynskyi arrived, there were 58 Carpathian and 23 Galician priests; in 1913, already 70 Galician and only 65 Carpathian priests. In some places the Carpatho-Ruthenian faithful took initiative to establish their own parish, e. g. in McAdoo, Pa. — cf. *Dushpastyr'*, n. 6 (1909), p. 98—100; typical division into three separate parishes — Ruthenian, Ukrainian and Russian Orthodox — in Wilkes Barre. Pa. — *Ibid.,* n. 5 (1910), p. 7.

124 By the decree of S. Congregation, May 28, 1913, and communicated by the Apostolic Delegate to the American Hierarchy on Aug. 25, 1913 — cf. *The American Eccl. Review,* XLIX (October, 1913), p. 473—474; promulgated by Bishop Ortynskyi to his priests in his *Official Communication,* August 25, 1913; reprinted by *Rusin,* August 28, 1913, p. 1. At that time the Ruthenian Exarchy in the United States with its see in Philadephia, Pa. embraced 152 parishes, 43 missions, 154 priests, and ca. 500,000 faithful — cf. *Official Catholic Directory* (New York, N.Y., 1914), p. 819.

125 The recalcitrant Carpathian priests submitted to the jurisdiction of Bishop Ortynskyi and took the oath of obedience on September 3, 1913 — cf. *Rusin,* September 18, 1913, p. 2—3. The Civic Executive Committee tried to continue the fight (cf. letters of September 11, 1913, to the Apostolic Delegate, to Bishop Ortynskyi and to the Carpathian Clergy, in *Kalendar' Sojedinenija na 1914 rok,* p. 199—205), but, finally, on December 12, 1913, it also acknowledged Bishop Ortynskyi's authority. The reaction of the people is presented to us by P. Zhatkovych, *Kalendar' Sojedinenija na 1914 rok,* p. 205: "Some people are satisfied, others are indifferent, but still others intend to continue their fight (against Bishop Ortynskyi — A. P.) or to join the Orthodoxy."

126 On July 24, 1914, Metropolitan Sheptytskyi of L'viv, Bishop Papp of Mukachevo, Bishop Novak of Priashiv and Bishop Ortynskyi of America, held long consultation with the representatives of Ministry of Education and Cult in Budapest. They all agreed to ask for the Carpatho-Ruthenians Coadjutor to Bishop Ortynskyi or the establishment of a separate Carpatho-Ruthenian Exarchy in America. But, in meantime, war broke out and Bishop Ortynskyi had to leave Europe in a hurry — cf. Hanulya, *Notes,* p. 25; Luzhnytskyi, *o.c.,* p. 96.

strators, one for the Ruthenians from Subcarpathia and another for the Ruthenians (Ukrainians) from Galicia[127].

After World War I and due to new political borders between Carpathia and Galicia[128], in 1924, the Apostolic See appointed two separate bishops, one for the Carpatho-Ruthenian parishes in person of Bishop Basil Takach (1924—1948) and another for the Ukrainian parishes in person of Bishop Constantine Bohachevskyi, S.T.D. (1924—1961). This division marked the final separation between the Carpathian and Galician immigration in the United States. From that time on their history follows two separate roads.

CONCLUSION

It is obvious to everybody that the "early history of the Byzantine-Slav Church in America really and truly represents a common heritage" of the Ruthenian and Ukrainian immigrants[129]. And yet, today, the Byzantine Catholics in the United States are divided into two separate canonical jurisdictions: 1) Ukrainian Metropolitan Province of Philadelphia, Pa. and 2) Ruthenian Metropolitan Province of Pittsburgh, Pa. Both are using the same ritual, follow the same customs, belong to the same national group and, in general, they both are sharing the same spiritual and cultural heritage. And yet they stand divided.

To understand this division one should remember the separate historical roads that these two groups had followed throughout the past centuries. Their long historical separation[130] undoubtedly constributed to the psychological and ideological estrangement from each other. For this reason the Hungarian politicians, in whose interest it was to separate the Carpathian immigrants from those of Galicia, did not have a hard time to achieve their goal.

Nationally the Carpathian immigrants were little or not at all developed and often they identified themselves with their Church. For them

---

127 The Apostolic Delegate appointed for the Ukrainians — Rev. Peter Poniatyshyn, and for the Carpatho-Ruthenians Rev. Gabriel Martiak: "until such time as the Holy See deems fit to make some other provisions." Cf. Delegate's letter of April 11, 1916, in Hanulya, *Notes*, p. 25; biographies of both Administrators in *Kalendar' Prosvity na 1918 rok*, p. 73—74, 193; description of the administration by P. Poniatychyn, "Iz chasiv administratsii Eparkhii" /During the Administration of Eparchy/, art. in *Iuvyleinyi Al'manakh — 1884—1934, o.c.*, p. 110—114.

128 Subcarpathian Ruthenia joined the newly formed Republic of Czechoslovakia, 1919; Galicia (Western Ukraine) remained under the occupation of Poland, 1923 ("in trusteeship" for 25 years).

129 Gulovich, *Rusin Exarchate, o.c.*, p. 461.

130 After the occupation of the Carpathian region by Hungarians in the middle of the eleventh century, the Carpatho-Ruthenians were united with the Galicia only for some decades, 1281—1321. Cf. Vasyl' Pachovskyi, *Istoria Zakarpatt'a* (History of Transcarpathia), (Munkhen, V-vo Bdzhilka, 1946), p. 51—53.

their faith was *Ruthenian faith* ("Rus'ka vira"), and their Church was *Ruthenian Church* ("Rus'ka Tserkov"). They also realized that it was their "*Rus'ka vira*" and their "*Rus'ka Tserkov*" that culturally nurtured them and kept them alive as a people throughout the long centuries under Hungarian occupation. And now, in America, they once again had to depend on the support of their Church in order to survive in their new homeland. Little did they suspect that their own Church will become a prey for their agressors.

First they became prey for the Russian Orthodox Mission, under the influence of Russophilism and Russian Messianism, highly propagated among the Carpatho-Ruthenian immigrants by "*A. R. Viestnik*" and its editor, Paul Zhatkovych. In view of such ideology, the Carpathian people were "*Russian*" and, consequently, they should belong to the Russian Orthodox Church[131]. Thus, simple and trusting people were driven into the arms of the Russian Orthodoxy by their own leaders[132]. In this fashion they tried to intimidate the American Hierarchy and to force the Apostolic See to appoint for them their "own", Carpathian bishop.

The Hungarian Government also used the Ruthenian Church to enhance its policy of magyarization of the Carpathian people and to separate them from the influence of the emigrants from Galicia. The Hungarian politicians were cognizant of the fact that the mutual understanding between the Carpathian and Galician immigration could bring a national revival of the Ruthenian people in Subcarpathia and, eventually, could pave the road toward the political movement for the union of all the Ruthenians in Austro-Hungarian empire[133]. Assisted by the magy-

---

131 This was a thesis of great Carpathian Russophile, Adolf Dobrianskyi (1817—1901), saying: "At the end all the Slavs will be united in their own Slavic, national, holy *Orthodox Church,* bequeathed them by SS. Cyril and Methodius, the Apostles of Slavs" — cf. Dobrianskyi's address to the students in 1886, in *Priashevshchina* (Praha, V-vo Khutor, 1948), p. 182. The future of the Slavs was contemplated by the Panslavists as "the union of all Slavs with Russia, their acceptance of the Orthodox faith and of the Russian language" — cf. H. Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology* (Notre Dame, Ind., University Press, 1953), p. 23.

132 The same happened in the second half of the last century in Galicia — cf. M. Andrusiak, *Narysy z istorii halyts'koho moskvofil'stva* /Outlines of the History of the Galician Moskophilism/, (L'viv, T-vo Prosvita, 1935); it repeated itself in Subcarpathia at the beginning of this century — cf. M. Kushnirenko, "Pravoslavie i Moskofil'stvo" /Orthodoxy and Moskophilism/, art. in *Zbirnyk Ukrains'koho Naukovoho Instytutu v Ameryts'i* (St. Paul — Praha, Ukr. Scientific Institute of America, 1939), p. 175—184, the pople of village Iza were promised by the Russophile agents: "If you will become Orthodox the Russian tsar will come and drive out from your country all the Hungarian landlords."

133 Cf. M. Danilak, "Styky haličských a zakarpatských Ukrajincov v 2. polovici XIX. storočia" /Relations of Galician and Transcarpathian Ukrainians in Second Half of the XIX century/, art. in *Zhovten' i ukrains'ka kul'tura, Zbirnyk,* (Priashiv, KSUT., 1968), p. 35—48; even Rome intended to canonically join together Galicia and Subcarpathia in one patriarchate, in 1843 — cf. A. Baran, "Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI" /Project of Pope

arized Carpathian clergy, Hungarians succeeded to separate the Carpatho-Ruthenians from their Galician brothers. But, by their unscrupulous policy, they also drove thousands upon thousands of the Ruthenian people into Orthodoxy[134]. And yet they were not able to stop the national and political upheaval of the Carpatho-Ruthenians. In 1918, a considerable number of the Carpatho-Ruthenians in America still believed in union with Ukraine, and they almost unanimously voted to break away from Hungary[135]. Although the Hungarian policy towards the Ruthenians utterly failed, still it left behind the national and religious division among the immigrants[136].

Gregory XVI for the Ukrainian Patriarchate/, art. in *Analecta OSBM.*, vol. III (Rome. Basilian Fathers, 1960), p. 454—475; then again, in 1888, at least in one Metropolitan Province — cf. E. Winter, *Vizantia ta Rym u borot'bi za Ukrainu, 955—1939,* /Struggle Between Byzantium and Rome for Ukraine, 955—1939), transl. from German, (Praha, V-vo Tyshchenka, 1944), p. 178. Both times Hungarian Government and the Primate strongly objected.

134 Cf. A Pekar, *Narysy, o.c.*, p. 117—119; ironically enough, not the Carpathian Bishops, but Metropolitan Sheptytskyi defended the Carpatho-Ruthenian people against the magyarization of their Liturgy — cf. appeal of Metropolitan Sheptytskyi to the Primate of Hungary in *Nyva,* (L'viv, 1911), p. 300—302. On account of this appeal the Hungarian Government turned against Bishop Ortynskyi, in 1911.

135 Cf. Joseph Danko, "Plebiscite of Carpatho-Ruthenians in the United States", report in *The Annals of the Ukrainian Academy of Sciences — U.V.A.N,.* vol. XI (1964—1968) n. 1—2, p. 184—207. The result of the plebiscite held in 1918, was as follows: For the union with Czechoslovakia — 732 votes; with Ukraine — 310; with Russia — 10; with Hungary — only 9 votes.

136 To complete this short study I would greatly reccomend two articles written by the other, Ukrainian side, namely: Bishop Ambrose Senyshyn, "The Ukrainian Catholics in the United States", art. in *The Eastern Churches Quarterly,* vol. VI (October-December, 1946), n. 8, p. 439—458; Bohdan P. Procko, "The Establishment of the Ruthenian Church in the United States, 1884—1907", art. in *Pennsylvania History,* vol. XLII (Quarterly of Pa. Historical Association, April 1975), n. 2, p. 137—154.

Мемуаристика

М. І. Мандрика

ДЕЩО ЗА РОКИ 1917 та 1918

(З моїх неопублікованих споминів)

ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історія пробудження української національної свідомости й визвольного руху в Україні є однобічною. В ній досліджені й занотовані рухи на «верхах»: «Кирило-Методіївці», «Стара Громада», взагалі «громади», театр, «Руп», «Туп» і т. і. Це інтелектуальні верхи з невеликим числом діючих осіб. Їх діяльність проходила поверх ніби нерухомих великих мас закованого в летаргію народу? Одначе, пробудження свідомости й визвольних рухів йшло також в самих масах народу. Там діяли свої, так скажемо, низові сили. І цей низовий, не менше важливий, як той верховий, рух не знайшов собі місця в писаній історії. Можливо, що вже й не знайде, бо все, що було до великих подій 1917—20 років, проминуло, а ті літописці, що могли записати те, що залишилось незаписаним і безіменним, відійшли вже у вічність. Лише такі великі здвиги й рухи, як Українська Національна Маніфестація в Києві 19 березня (1 квітня) 1917 р., яка затопила Київ стома тисячами українського народу з усіх кінців України, свідчать про те, що ці здвиги не вибухли з інертної «породи», а були підготовленні живими силами.

В моїх споминах я звертаю головну увагу на ті низові, ґрунтові рухи, в яких я особисто брав активну участь, а від того вважав надзвичайно важливим належну організацію живих мас народу в революційній будові української державности. В цім напрямі проходила моя діяльність, в тісному зв'язку з ґрунтом народу.

М. І. М.

Війна тяглася. Спочатку російські війська потисли австрійців і таким чином зайняли Галичину й Буковину. Відкрилися стосунки з братами — західняками, але стосунки досить сумні, над окупованими українськими землями поставлено петербурзьким урядом графа Бобринського — ворога українців. Всі наші культурні установи були зліквідовані. Залишились лише кооперативні центри, і я пригадую листи «Сільського Господаря» до нашого Київського Союзбанку з замовленням збіжжя і т. ін., писані смішною, ніби московською, мовою. Українська мова була заборонена й діловодство мало вестися московською мовою. Стали з'являтися провідні українські особи з

Галичини, депортовані генерал-губернатором. Пригадую проф. Коцюбу, інші імена забув.

Тим часом німці наступали все дальше й дальше в глиб Білорусі, занявши перед тим Польщу. Південне крило їх перлося в східні землі України межами Білорусі, і Київ відчував загрозу наступу. Деякі установи були евакуйовані на Схід. Та хоча ввесь російський фронт тріщав, головна команда російська переживала переполох — змінялися головнокомандувачі, аж доки сам Микола II не взяв на себе головної команди, — революцією якось не пахло. Аж раптом, як тоді казали «в один прекрасний день», «вдарили» телеграми з Петербурґу: Микола II абдикував на користь свого сина, Алексея. Почалася революція.

По вулицях Київа пішли маршом війська, в повному порядку, з полковниками й генералами, прикрашеними червоними стрічками. Над походом майоріли червоні прапори. Всі військові були негайно приведені до присяги тимчасовому урядові, на чолі з Державною Думою. Нікому і в голову не приходило, що ця мирна й «безкровна» революція обернеться в те страшне пекло, яке ще й досі не пережите.

Дальші події всім відомі. Організовано Українську Центральну Раду (покищо — зародок її); генеральний секретаріят (українські міністерства). Почалися українські маніфестації й конґреси та з'їзди. Все це вже описано, і я спинятися на цьому не буду. Пригадаю лише мої враження з деяких подій. Напр., на Національному Конґресі виступав представник Чорноморської Військової фльоти — вродливий силач в уніформі матроса. Він заявляв, повний віри в себе і в те, що говорив: «Чорноморська фльота — тепер українська фльота. Вся вона до послуг Центральної Ради, українського уряду!» На Військовому З'їзді, який репрезентував понад мільйон українських вояків на російському фронті, були подібні надхненні й рішучі заяви. І вірилося, що дійсно воскресла Україна і вже ніщо цього воскресіння не захмарить.

Вся революція йшла під гаслом «соціялізму». Це було цілком логічне й натуральне гасло, як в Росії, так і в Україні. Політична революція мала бути разом з тим і соціяльною революцією. Поняття соціялізму включало в себе й національну ідею. Політичне визволення було б малим осягненням, скорше — навіть неможливим, без соціяльного визволення, бо соціяльне визволення означало: передачу влади в руки народові, передачу національних дібр: землі, індустрії, торгівлі, фінансів, які до цього були в монопольному посіданні пануючих кляс (на українських землях — в руках чужинців: москалів, жидів, поляків і ін.); передачу керування освітою, судівництвом, адміністрацією і т. п. від пануючих верств до рук народу. В Україні це гасло соціяльної революції означало повну *українізацію* всіх відносин, як охарактеризував це пок. Микита Шаповал в такій дефініції: «Українізація це значить: українська держава, українська в ній влада, українська земля належить українцям, український хліб, сало, залізо, нафта, вугілля, цукор, ріки й моря — все, що є на українській землі, належить українцям і їх владі».

Це гасло було близьким і зрозумілим народним масам; абстрактних політичних гасел маси ще не могли зрозуміти, вони їм малощо давали. Я спинився над цим, щоб пояснити — чому всі українські партії під час цієї великої революції називали себе «соціялістичними», з додатком свого відтінку: соціялісти-революціонери (головно селянський провід і маси), соціял-демократи (робітництво), соціялісти-федералісти (учительство й міська інтеліґенція), соціялісти-самостійники (націоналісти). Без гасла соціялізму неможливо було тоді здобути симпатиків чи послідовників.

Події йшли скорим темпом. Остаточно зорганізувалася Центральна Рада, до складу якої я був вибраний київським губерніяльним (провінціяльним) з'їздом. Комісаром, на місце москаля Суковкіна, був призначений до Київа від петербурського уряду, на бажання українського уряду, Олександер Саліковський, а головним комісаром на Галичину й Буковину, на місце Бобринського — Дмитро Дорошенко. Останній кликав мене до Галичини десь там комісарувати, а Саліковський просив взятися за організацію української влади в частині Київщини, з якою я був тісно зв'язаний. Останнє для мене було найбільш відповідним, бо я тримався Києва, не відривався від Центральної Ради, а праця — українізація влади була мені дуже до серця.

Я взяв собі свою Радомисльщину. Це досить великий простір — коло десяти волостей з 4-ма містами та поверх 400 сіл і присілків. В програму входило: перевибори і переназначення органів та уповноважених влади, українізація шкіл та всього державного й громадського персоналу. Уже на перших кроках моєї праці впало мені на плечі ще більше обов'язків: на загальних виборчих зборах управи народного господарства на Радомисльщину, на яких було поверх 600 душ виборців, мене одноголосним рішенням примушено прийняти обов'язки голови цієї управи. Я прийняв, бо це давало мені більше змоги прочистити адміністрацію і всі апарати від московського елементу та вірних Москві «малоросів». До цих останніх належав попередній голова управи (земства) К. Ґригорович-Барський, нащадок колишніх свідомих українців, але сам найлютіший ворог «мазепинства». Це він завжди заявляв, що не допустить жадного «мазепинства» на своїй території. Він же заявив був протест до Київського Земства (народня управа революції) за його рішення (аґрономного відділу) видати мою працю в українській мові «Господарювання на пісках». На підставі, головно, цього протесту проти «мазепинської» мови, моя праця не була видана. Отже я мав надзвичайну приємність викинути його з його гнізда в народній управі, не зважаючи на його сльози. Дійсно, він з плачем просив мене залишити його в управі на якусь ділянку; мовляв — я ж був тут роки, збудував цей палац управи і т. ін. Моя відповідь була коротка: «Мазепинці вивернулись!» Другий був русифікатор — мировий посередник А. Акулов. Той у свій час полював на українські фірмові написи («вивіски») на кооперативах, які я заводив під час організації кооператив. Він присилав поліцію, і вона знімала ті написи. З місцевими виборними представниками в селянському са-

моврядуванні він поводився, як поганий пан з кріпаками; наказував їм надягати на себе ознаки влади (старшини — ланцют з гербом, старости — той же герб без ланцюга (жетон) і стояти перед ним струнко годинами, часом цілий день, під час його урядових допитів. Цього я зсадив з посади і віддав (на його просьбу — дати йому якусь працю) до праці тим бувшим старшинам і старостам, у відділ реквізиції збіжжя в панських маєтках.

Але я забіг наперед. Вертаюся до початків моєї праці в Радомисльщині.

Комісаром Радомисльщини став Григорій Карбовський (пізніше помічник київського комісара), його ж обрано також головою міської ради (він роджений в Радомислі), комендантом призначено Олександра Мизерніцького; він же став і комендантом чи отаманом Вільного Козацтва. Отже це була адміністративна й військова влада. До народної управи були вибрані члени — директор гімназії Білецький, ще два гімназіяльні учителі, два представники селянства. Білецький став на чолі відділу освіти, інші відділи: народнього здоров'я, шляхів, аґрономічний, телефонної сітки і т. д., перебрали інші члени управи. Одним з них був Михайло Марченко, колишній учитель, що відсидів в свій час кару в Лук'янівській тюрмі, за таємний учительський союз.* Це був надзвичайно діяльний чоловік і непримиримий до «старого» (московського) ладу. Тут я відрізняю його від інших, бо ті «інші» були покликані до праці, як виконавці, Марченко ж був огнем революції, організатором нової влади й нового життя.

Для консолідації всієї діяльности ми створили свою, так би мовити, верховну владу — революційний комітет, в складі: Карбовський, Мизерніцький, Марченко і я. Я був головою. Отже, всі наші акції були наперед пляновані, спільно переводилися і спільно критикувалися. Праці все збільшувалося, збільшувалися й труднощі та перешкоди. Дуже скоро (бо події летіли, а не йшли) було створено Харчову управу, Земельну управу і Земельний суд. Це все, розуміється за плянами центрального уряду в Києві. В апарат цих установ ми включили всіх наявних своїх революційних товаришів і взагалі ті українські елементи, яким ми вірили. Організатори влади, на чолі з Марченком увесь час були в подорожах від села до села. Сам Марченко майже ніколи не спав десь в хаті — спав на возі, коли переїздив з одного місця до другого, від одного зібрання до іншого. Я також в ті часи спав дуже мало. Я постійно був між Київом, а Радомислем. Сполучення було добре, бо до Київа було лише 3 години їзди автом; телефон зв'язував мене з ним стало. В Радомислі я бував — між одною з управ і своєю хатою; телефон не змовкав — сітка його охоплювала всі простори Радомисльщини, і він був нашими вухами й очима, а навіть і руками, бо він допомагав нам налагоджувати працю на міс-

* Цей учительський союз був організований Мизерніцьким і Миколою Залізняком в 1908 р. Скоро був викритий жандармерією. 28 учителів були засуджені і відсиділи кару в Лук'янівській тюрмі в Києві — 18 місяців.

цях. Кожний день відбувалися наради. В Києві стало стежила за подіями моя наречена, Ганна Боровицька. Вона працювала напочатку в відділі Червоного Хреста, де ще залишалися «зубри» московської влади, пізніше в українському міністерстві земельних справ. Я був завжди поінформований про рухи «зубрів» (які мережили свої пляни), хоч це й не була велика група, але впливова й репрезентаційна для ширших їхніх кіл.

Для усунення всякої розбіжності, яка є смертельною в революційній діяльності, наш комітет настоював, щоб я прийняв головство також у харчовій управі і в земельній. Фактично діяльність всіх трьох управ проводилась їхніми виборними органами (я також був вибраний), але під моїм проводом, після спільно вироблених і погоджених плянів. Апарат управи народного господарства працював звиклим шляхом, бо там новим була лише українізація; майже ввесь персонал — центральний і розсіяний по території був український. Але все ж ми мали прикру несподіванку: персонал центрального апарату, на чолі з бухгальтером Павловським проголосив страйк проти . . . українізації. Мотив — «нам тяжко призвичаїтися до української мови», хочемо вернутися до російської. На пару днів праця була загальмована, але врешті страйкарі примушені були (без репресій) погодитися з українською мовою.

Праця в Харчовій управі була нова (про Земельну потім). Мала два головних завдання: постачати збіжжя до центру — для потреб війська, міст, а в той же час постачати населенню такі вироби індустрії, як тканини, шкіру, гас, цукор і т. ін. На обох полюсах був великий недостаток цих предметів постачання. З центру не приходило жадних матеріялів на одежу, головно ж треба було шкіри на взуття. Трохи його діставалося, але не досить. Ми взяли на облік шкіряні заводи, навіть переписали всі залишки крамів по крамницях, щоб якось реґулювати розподіл. Але все те мало помагало. Селяни ж, не дістаючи того, чого їм потрібно, не хотіли давати збіжжя за гроші, а не за крам, бо за гроші малощо можна було купити. Натискали ми на Київ, але безуспішно.

Зі збіжжям ми справлялися в той спосіб, що реквізували, розуміється за плату, запаси зерна у панських маєтках, залишаючи лише потрібну на насіння кількість. Опору в цьому ми не зустрічали.

Праця Земельної управи також була нова, революційна. Завданням її було реґулювати земельні відносини серед самого селянства, а головно відносини між селянством, а поміщиками. Київська влада спізнювалася з новим законодавством, а тому земельна політика не була ще леґалізована. Селянство ж не хотіло очікувати на те, що вийде від влади, і скрізь по Україні почалися селянські рухи до ліквідації панських посілостей. Як відомо, майже скрізь селяни захоплювали маєтки хаотично, в багатьох випадках нищили будови, вирубували сади, навіть калічили худобу. Між самими селянами та поміж селами, які сперечалися за те, до якого села належав пан, а тому і його земля, доходило до гострих конфліктів.

Ми поставили своїм завданням зберегти спокій та майно від нищення. За основу ми взяли декрет Петербурзького уряду, вироблений головою Соціялістів-Революціонерів, В. Черновим: земля має перейти до рук трудящих селян (хліборобів). Всі конфлікти з поміщиками ми старалися розв'язувати в цьому напрямі поступово. До земельного суду при управі (я був головою) приходили скарги від селян і сіл, і від поміщиків, або їх управителів. Як зразок нашого розв'язання таких справ, я візьму справу маєтків кн. К. Горчакова в Коростишові (100 км. від Київа): 30.000 гектарів, з яких дві третини великого лісу. Саму садибу з будинками ми тимчасово залишили в руках Горчакова (звичайно ми залишали кожному поміщикові коло 30 гектарів з будинками, як максимальну трудову норму) ,в лісі відновили право «сервітутів» для селян, самі підприємства в лісі (розроблення дерева) продовжували свою діяльність, але лише короткий час; мало те перейти під заряд київського міністерства земельних справ, але події пішли скорше, як міністерство зорганізувало свою діяльність. Поле перейшло в руки селянства нероздільно, як кооперативне підприємство. Жадних ексцесів не було. Я вважаю, що в цьому випадку розв'язання справи було ідеальне. Особисто я мусів бути дуже безстороннім у цьому випадку. Як я вже згадував, я бував під час вакацій на «практиці» в цьому маєткові і там була в свій час наша підпільна станиця. Позатим я бував милим гостей в домі п. Хоміцького, головного бухгальтера маєтків, що мав двох гарних дівчат . . .* І от тепер, в земельнім суді п. Хоміцький виступав з руки кн. Горчакова, а я, голова суду, не показував найменшої уваги до нього. Взагалі, в розв'язанні цих аґрарних справ я зустрівся з деякими своїми приятелями, які колись симпатизували нашій революційній діяльності, але які тепер, в загрозі втрати своїх маєтків, опинилися по ворожій стороні. Ми, одначе, мусіли не вважати на жадні особисті відносини, а йти своїм революційно-національним шляхом. Прикрим, напр., прикладом був конфлікт з Юлією Єремієвою, поміщицею з с. Борщева. Ця старша панна була народницею. Свій маєток розпродала по доступній ціні сусідам селянам. Сама залишила ще коло 100 гектарів зразкового господарства, щоб давати приклад селянам культурної господарки. Вчилась вона навіть у Німеччині раціональної аґрикультури. Тепер же селяни завзялися забрати в неї все. Вона звернулася до Києва, а відтам доручили мені полагодити справу. Я виїздив до Борщева особисто, і на зібранні сільської громади, з участю Єремієвої, добився того, що громада погодилася залишити їй 30 гектарів з будинками, а решту перебрати до громади. Це було згідно з нашим принципом, але Єремієва була дуже незадоволена, оскаржила мене до Києва (безуспішно, бо там нічого не могли зробити) і надалі залишилася ворожою до мене.

---

* Наші таємні гуртки в роках перед революцією прикривали себе від очей царської жандармерії аматорськими театральними виступами, молодечими забавами і всяким іншим романтичним камуфляжем.

Земельна справа в Україні була одною з найважніших. Ми улаштовували наради і з'їзди, щоб вислуховувати бажання самого селянства щодо загальної земельної реформи і щоб інформувати його про наші пляни. Багато резолюцій, прийнятих на зборах і редаґованих мною, було надруковано в «Народній Волі» — «офіціозі» нашого київського уряду. Без хвальби треба сказати, що це були єдині продумані й реально обґрунтовані резолюції.

Наші земельні заходи вносили спокій і задоволення в народні маси. Час від часу серед них проявлялася та чи інша анархістична течія (під впливом численних аґітацій та місцевих демагогів, які добирались до влади). Щоб тримати населення в курсі нашої діяльності й урядових заходів, ми видавали малий тижневик «Наша газета», і я помічав, що коли назрівали заворушення, наші звідомлення в газеті про рішення земельного суду і взагалі про нашу земельну політику, заворушливі настрої затихали.

Часом в цій земельно-реформаційній діяльності я зустрічав колізії. Так, відомий пізніше, уже в совєтській дійсності, Ол. Шумський (лівий с.-р.), був тоді організатором в генеральному секретаріяті (міністерстві) земельних справ. На одному з наших з'їздів він виступав з своїми плянами. Я вияснював свій погляд на доцільність комбінацій приватного господарювання з кооперативним, а що до колективного господарства пригадав українське прислів'я «гуртове-чортове». Це дуже збентежило Шумського, і він потім дорікав мені за відступлення від «соціялістичної» лінії.

Дуже скоро по Україні пронеслося стихійне захоплення селянством поміщицьких земель і садиб, з пожежами, руйнуваннями, вирублюванням садків, боїв між суперечними селами і т. ін Це було наслідком млявости нашого центрального уряду, зокрема — земельного відділу. Напр., цукроварні попали в цілком невідповідальні руки. Майно їх грабувалося й розтягувалося. Від машин забирали певні частини (напр., те, що було з міді) для перероблення їх на річи, які не мали вартості (напр., на виріб запальничок до цигарок), а цим ціла цукроварня засуджувалась на бездіяльність.

Без хвальби маю тепер засвідчити, що в Радомисльщині не було такого анархістичного безладдя завдяки нашій дбайливо переведеній діяльності.

Хочу тут зауважити, що одного разу пропонували мені «портфель» генерального секретаря (міністра) земельних справ. Але тому, що я був у постійному контакті з центральним урядом, як із земельним міністерством спеціяльно, то я знав, в якому безнадійному стані перебуває ця галузь національного господарства й політики. Анархістичні захоплення робітниками й селянами цукроварень і продукційних маєтків припинили їх працю; устаткування руйнувалося й розкрадалося. Не було влади, яка могла б припинити цю анархію й плюндрування, не було грошей, щоб оплачувати будьяку працю (уряд ще й досі чекав на гроші з Петербургу й не наважувався друкувати своїх власних), не було відповідних людей, щоб організувати адміністрування й керування. Наша Радомисльщина була справді винятком

і зразком організованости й порядку. І тому до мене й звернулися в час розпачу. Говорили зі мною про це Микола Ковалевський, Христофор Барановський, О. Саліковський та інші. Я ухилявся від «високої», але безнадійної позиції під претекстом, що я не вважаю себе відповідним до такої позиції в центральному уряді — моє завдання підрядне: вести відповідальну працю на вужчому терені.

Що до центрального уряду і його «компетентності» та зрозуміння революційного моменту, то мій досвід був такий:

З весною, після вибуху революції (1917 р.) представники селянства з різних кінців моеї «республіки» (самовиниклої автономії) з'явилися до мене (нашої революційної чвірки) з проєктами використання запасів картоплі при ґуральнях. Картопля, в більшості мерзла в загатах, почне розтавати й псуватися. Тому треба пустити в рух ґуральні для виробу спирту: селянство матиме працю, картопля буде продукційно вжита, вироблений спирт піде у власність держави. Я негайно виїхав до Києва з такою пропозицією. Треба було одвідати міністра фінансів, також міністрів внутрішних справ, харчових і постачання і т. ін. Один казав, що не можна порушити старої (російської) постанови про заборону виробу алькоголю під час війни, другий казав, що треба зробити анкету через усі провінціяльні народні управи — гоже нашій республіці виробляти спирт і т. п. Здається я говорив з Ткаченком, Поршом, Коліухом та ін. З великим трудом я переконав міністра фінасів (бо ґуральні були під фіскальним міністерством) написати дозволи на пущення в рух ґуралень (п'ять їх було). Міністер наказав начальникові департаменту написати відповідні папери. Той не вмів по-українському — диктував машиністці по-московському (вона також не знала мови). Коли ж вона написала продиктоване, дала перекладати хлопцю з Галичини, що був офіційним українізатором паперів. Нарешті, протягом півдня, папери були виготовленні українською мовою. Міністер підписав (здається Коліух), і я скоренько повернувся й переслав ті папери до громад з ґуральнями. Почався рух, і радість запанувала в тих селах. Але пройшло лише з тиждень часу, як від тих громад прибули гінці з обурливим повідомленням, що до ґуралень приїхали акцизні (фіскальні) урядники «старого» (московського) режиму, припинили виробництво, позапечатували ґуральні і поробили протоколи на громадські власті за порушення закону, щоб притягнути їх до відповідальності. Вже пройшло 45 років з того часу,* а мене все ще не покидає обурення! Я зараз же полетів до Києва. Зустрічаю тих же Ткаченків, Поршів, Коліухів та інших. Питаю — що сталося? .. «А те, — кажуть, — що „Казьонная палата" (головне акцизне гніздо російського уряду) спротестувала розпорядження нашого міністра і послала своїх урядовців припинити порушення існуючого закону». А що ж ви? — питаю. Та «палата» чужих урядників старша за наш уряд? .. «То все так, — кажуть, — але закон залишається не відкликаним ... Мусимо його притримуватися».

* Писано це в 1962 р.

Даремно було говорити й тратити день часу. Мусів вернутися й повідомити селянських провідників про дурноту нашого центрального уряду. Тяжко було дивитися в вічі розумним селянам, вірним своїй українській владі, а тепер так безглуздо спроневіреним. Бо ж вся їхня праця коло відшкодування й достави картоплі, праця в ґуральні — пропала дарма: ніхто їм за неї не заплатить. Вони — розумні й ощадні господарі — мають дивитися, як будуть гнити великі купи тієї картоплі, яка могла дати їм і урядові такі потрібні гроші... Вони мають принижено коритися якимсь нікчемним російським урядникам у своїй власній державі.

Добре, що мене й моїх товаришів селяни все ще шанували і вірили нам, чекаючи на щось краще (яке ніколи не прийшло).

Але в тих ґуральнях стояли ще великі запаси спирту, викуреного ще до війни. Він був опечатаний ще старим урядом і чекав на нові обставини. Знову, таки незабаром (бо час і події летіли), приїздять до мене представники тих же сіл, де стояли ґуральні й при них запаси спирту. Кажуть вони: «Починають приходити до сіл фронтовики (йшов розвал армії), приносять з собою зброю, кулемети й навіть легкі гармати. Вони крутяться коло нашого спирту, і може прийти час, що візьмуть його атакою. Ми тримаємо вже день і ніч сторожу, бо то є наше державне й громадське добро. Йде Великдень — люди хотіли б випити на свято. Нехай уряд дасть нам дозвіл розпродати спирт на всі околиці села. Гроші передамо до уряду, а собі залишемо лише на школи та шпиталі. Коли цього уряд не зробить, так, як не зробив з картоплею, то ми беремо владу в свої руки. Інакше ґуральні розіб'ють фронтовики — наші, а в більшості чужі. Будуть воювати між собою, нароблять пожежі, лиха і т. д.»

Так говорили представники з кожної місцевости, і говорили розумно й доцільно. Дали вони нам два тижні часу, щоб ми дістали урядовий дозвіл. І знову я у Києві обхожу міністрів за міністрами, і скрізь натикаюсь на повну отупілість, повне нерозуміння ситуації... «Як так продавати спирт?» «А що скаже „культурний світ?"... Знову ті самі: Ткаченко, Порш, Ковалевський, Христюк і інші. Вирішив я апелювати до самого В. Винниченка, який був прем'єром і якого я вважав тоді за більш здібного державного «мужа». До обіда стратив час на міністрів, а вже десь коло 3-ої години з'явився в палаці прем'єра (пізніше там перебував гетьман Скоропадський).

Зустрів мене один з Чикаленкових синів (забув хрищене ім'я), особистий секретар Винниченка. Каже мені, що прем'єра бачити не можна, бо це позаурядові години. Кажу йому: забуваєте, що ми в ході революції, під нами земля горить; забудьте ваші «урядові» години, кажіть прем'єрові, що я мушу його бачити в наглій справі*... Але нічого не помагає: Чикаленко вперся, як осел. Кажу йому, що буду стріляти в стелю, як не викличе Винниченка. «То я зараз покличу охорону» — відповідає. Кажу йому: вам місце в духовній консисторії,

* Здається, що Винниченко в той час писав свою п'єсу «Панна Штукарка».

а не в апараті революційного уряду, іще пару не дуже лагідних компліментів і виходжу. Розуміється, що в стелю стріляти я не збирався, а пішов до київського комісара Саліковського, який (може єдиний) мав досвід в адміністрації і з яким можна було говорити. Розказав йому все, він пожурився разом зо мною над дитячим віком нашого уряду, пообіцяв на другий день поговорити з Винниченком і ще з деким, і я поїхав до свого «народу». За пару днів «народ» прибув за відповіддю. Перед цим ще ми обговорили справу в нашій «чвірці» і вирішили дати свободу громадській владі на місцях — розпорядитися з запасами спирту так, як вони вирішать за краще. (В цьому разі вони не обіцяли передачі урядові грошей за спирт, а мали їх тримати, як громаський капітал).

Ми їм сказали, яку відповідь дістали від уряду, й вони роз'їхалися.

Наступила гарна, мальовнича весна. Наближався Великдень. Їду якось кіньми (на цей раз) від станції Ірша, повертаючися з Києва, і бачу, як напротив мене їде віз за возом з малими цистернями, більше возів. Спиняю одну підводу й питаю: «А це, — каже, усьміхаючись, запитаний горожанин Української Народної Республіки, — „дістали трохи спирту в Мигалках". Чи все в порядку там? — питаю. „Все добре, — каже, — роздали на всі села"».

Десь уже після Великодня з'являється до мене молодий галицький старшина. Салютує, як належиться справному старшині галицького хову, і каже, що його послано з Києва, з загоном війська, яке він залишив на станції Ірша, щоб дістати від нас і перевезти до Києва один мільйон карбованців, які одержано за спирт в Мигалках. Спочатку я був здивований, але потім напав на мене сміх. Я пригадав, що Саліковський просив мене написати коротко на папері про справу з спиртом, і я написав, натякнувши, між іншим, що коли уряд не дозволить зробити так, як пропонують сільські представники, то на одних Мигалках, де було 1.000.000 відер спирту, уряд згубить не менше мільйона карбованців. І от, уряд тоді нічого не зробив, а тепер прислав військо за тим мільйоном. Це була безглузда й дика експедиція. Я відіслав того старшину, сказавши, що село Мигалки само розпорядилося своїм спиртом і що наша місцева влада з тим нічого не має спільного. Він повернувся сам (загін стояв в Ірші) до Києва і дістав наказ взяти з боєм Мигалки і забрати гроші. Він так і зробив. Кілька днів велася облога, бо селяни зробили свій фронт, а в кінці кінців «урядове» військо перемогло: залізну касу з грошима забрали до Києва, а самих найкращих громадян заарештували й посадили в тюрму, де вони пробули аж до німецько-гетьманського перевороту. Це була одна з безглуздих акцій центрального уряду, де панувала свого роду отаманія. Напр., до Радомисля було прислано нового коменданта ґарнізону (попередньо був полковник французького роду) — молодого горобчика в старо-козацькому контуші. Він не визнавав. жадних властей опріч себе і вносив великий хаос в місцеву адміністрацію. В той же час його ґарнізон був йому цілком чужий, і що думав той ґарнізон (тайно збольшевичений) цей комендант не знав.

Военним міністром був Жуковський, від якого залежало виховання подібних комендантів і дисциплінування. Одначе, кожний робив, що хотів. Іншим прикладом може служити такий «малий» інцидент. Якось я заїхав до міністерства внутрішніх справ. Моє авто стояло перед будинком. Чекаючи на свою чергу в «авдієнції», я чую таку розмову: «Біжи й реквізуй для мене оте авто, що перед будинком», — говорить один осібняк з антуражу міністра до другого, — «мені конче пригодиться це авто». Коли б я не обізвався, то був би попращався з автом, бо такі безглузді «реквізиції» були звичайним явищем. Одного разу з'явився до нашої «республіки» інший відпоручник военного міністерства — якийсь молодий безпардонний осібняк з уповноваженням забирати всі авта, які він знайде. І от він почав забирати (невідомо куди) авта, які обслуговували нашу адміністрацію й установи. Прийшлося телеґрафувати до уряду, щоб відкликали цього осібняка. Виявилося, ніби йому було доручено збирати авта, що були по дорогах покинутих військами (такі ушкоджені авта валялися дене-де на великих шляхах).

(Далі буде)

Дискусія

Богдан Струмінський

ДО ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІНКУНАБУЛІСТИКИ

(У зв'язку з монографіями М. Бошняка)[1]

Слов'янськими інкунабулами дослідники займалися вже щонайменш з початку XIX ст. (цебто з початків наукової славістики взагалі), але остаточне виділення слов'янської інкунабулістики в окрему ділянку бібліологічних студій і систематизація її є заслугою Младена Бошняка, автора книжки "A Study of Slavic Incunabula". Від часу її появи всякі досліди в цій ділянці треба починати від читання Бошняка і в зіставленні з ним. Тут я хотів би вказати на деякі точки, щодо яких твердження Бошняка можна оспорювати або доповнювати, зокрема на основі літератури, що вийшла пізніше. Деякі з цих застережень і доповнень можуть відноситись і до другого, перегляненого видання книжки Бошняка, менш поширеного в науковому світі, бо виданого по-сербохорватському.[2]

Першим питанням, яке виринає у зв'язку з синтезою Бошняка, є визначення поняття слов'янських інкунабулів. Бошняк обмежує його ранніми друками у слов'янських мовах, таким чином виключаючи тих слов'ян, які мали книгодрукування в XV ст.,[3] але тільки по-латині. Роблячи це, наш автор надав фактові вживання слов'янських мов в інкунабулах особливо патріотичного значення. «Різні слов'янські народи», — пише він, — «можуть похвалитися чужомовними інкунабулами, але тільки чехи, хорвати, українці та чорногорці мають їх у своїх власних мовах».[4] Не кажучи про те, що самохвальство не належить до нормальних зайнять науки і що теперішні націоналістичні ідеї мають мале відношення до дійсности XV ст., це твердження, також, не точне. Насправді тільки католицькі слов'яни — чехи і хорвати — публікували книжки рідною мовою в тодішній добі. Православні слов'яни — українці і чорногорці — друкували

[1] Англійський варіянт цієї статті був прочитаний автором на з'їзді Американської бібліотечної асоціяції в Чікаґо 20-го липня 1976 р.

[2] *Mladen Bošnjak, Slavenska inkunabulistika,* Zagreb 1970.

[3] Бошняк уживає традиційної для інкунабулістики межі 1500 р. У коротенькій рецензії на його книжку, вміщеній в «Українському історику» у 1969 р. (ч. 4, стор. 131), Л. В(инар) пропонував пересунути цей terminus ad quem до 1550 р. Проте навряд чи варто давати слов'янам такі «пільги», щоб краще виглядали вони на тлі інших. Краще хай виглядають такими, якими були.

[4] *Mladen Bošnjak, A Study of Slavic Incunabula,* Zagreb 1968, стор. 5.

свої перші книжки по-церковнослов'янському, мовою, в якій їхні національні риси можна знайти тільки в фонетиці і деяких супровідних текстах технічно-редакційного характеру (передмови, колофони, списки змісту тощо). Застосовуючи мовний критерій до поняття слов'янських інкунабулів. Бошняк наслідував Зденека Тоболку, видатного чеського бібліографа поч. XX ст., який обмежив обсяг чеської інкунабулістики книжками, виданими по-чеському. Можемо сказати, що в обох випадках маємо ще вірність романтичній засаді, що національна мова — це підстава нації і її культури.

Інший підхід можна знайти в багатьох совєтських працях, де поняття найстарших слов'янських друків обмежене книжками, друкованими кирилицею, цебто практично інкунабулами Феєля і Макарія з Кракова і Цетіньє. Російська розвідка Немировського, видана в 1971 р. і присвячена друкарні Феєля, є яскравим прикладом цього.[5] Така вузька точка погляду, на мою думку, має своє джерело в російській звичці називати кирилицю «слов'янським письмом», немов би інші абетки, вживані слов'янами — глаголиця і латинка — не були слов'янськими. Але є, мабуть, також інша причина такого звуження перспективи: нагнітання російської ролі в слов'янському друкарстві. Немировський навіть старається довести, що Феєльові друки робились головно на замовлення Москви, при чому вживає він арґументації, спертої на «бажальне мислення» або ж pia desideria. В його інтерпретації всі найстарші кириличні друки мали тільки один історичний сенс і місію: створити російський друкарський центр. Досить процитувати останнє речення його книжки: «Слов'янське книгодрукування, іноді погорджуване і переслідуване, знаходить притулок в укріпленому замку чорногірського февдального пана, в багатомовній Угорщині, на дворі волоських господарів, у відлюдних келіях сербських гірських манастирів, у старовинній Празі, в торгівельних дільницях Вільна і нарешті, у половині XVI ст. встановлюється раз і назавжди в Москві».[6] Подібну оцінку діяльности Феєля з погляду його заслуг для Москви можна знайти в совєтській публікації для закордонного споживача, виданій по-французькому під фірмою ЮНЕСКО. Її автор Сидоров писав у висновку: «Феєль відіграв свою ролю; його книжки безумовно дійшли до Москви».[7]

Проте деякі совєтські вчені інакше визначують поняття слов'янських першодруків. Серед них є автори опису «Слов'янських інкунабулів» у Ленінградській Бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, Варба-

---

5 Е. Л. Немировський, *Начало славянского книгопечатания,* Москва 1971, стор. 3—4.

6 Обережну полеміку з переоцінкою ролі Москви в заповзятті Феєля можна знайти в іншого совєтського автора, українця М. Савки. Його рецензію на книжку Немировського переклав з української на польську, зредаґував і доповнив примітками нижчепідписаний у „Slavia Orientalis", Warszawa 1974, ч. 27, стор. 242—247.

7 *A. A. Sidorov,* „Les anciens livres imprimés slaves au tant que documents de l'interaction culturelle" (Contributions á l'histoire russe, Neuchâtel 1958, стор. 141.

нець і Лук'яненко.[8] Вони залучають до свого опису всі інкунабули, видані у слов'янських країнах, без огляду на мову чи абетку. Цей погляд піддержав і обґрунтував Мильніков у 1967 р.[9] Таке ширше розуміння слов'янських інкунабулів здається найбільш прийнятним, бо дозволяє уникнути несправедливого вилучення із слов'янської культури, наприклад, деяких книжок, виданих по-латині, отже мовою однаково відомою всім освіченим европейцям західнього обряду в XV ст. При такому розумінні слов'янських інкунабулів їхнє число треба помітно збільшити в порівнянні з обчисленням Бошняка. І так для самих чеських земель (Чехії та Моравії) кількість інкунабулів зростає з 35, наведних Бошняком, до 51, згаданої Мильниковим. На цій же підставі Польщу, що її Бошняк позбавив чести належати до сім'ї слов'янських народів із власними інкунабулами, треба до неї прийняти із не менше як 26 інкунабулами, серед яких чотири церковнослов'янською мовою української редакції (видані Феєлем у Кракові), щонайменш одна по-німецькому і решта по-латині Одначе польська мова, як визнає Бошняк, появилася в частині одного інкунабулу з Вроцлава. Загалом мусимо рахувати з понад 90-а слов'янськими інкунабулами. Правда, і таке число дуже скромне порівняно з 35 чи 40 тисячами заголовків, надрукованих в Европі в XV ст.

Цей географічний критетій, протиставлений, як кращий, мовному, створює, також, деякі труднощі, як видно на прикладі краківських кириличних першодруків: за географічним критерієм вони польські, але не можна заперечити, що в них є українські мовні прикмети і що призначені були не для поляків. Може слід було б тут говорити про інкунабули польсько-литовської держави, у складі якої була й Україна, ніж говорити окремо про Польщу або Україну.

На прикінці статті Мильнікова редакція советської серії збірників «Книга» додала коментар, відмежовуючись від його погляду і захищаючи вужче поняття слов'янських інкунабулів. Це показує, як важко ще советським авторам зректися їх викоханої ідеї про надрядну вартість кириличного друку для слов'ян.

Можна було б також розуміти слов'янські інкунабули ще ширше, додаючи книжки слов'янських авторів чи друкарів, видані в неслов'янських країнах і неслов'янськими мовами. Наприклад, історики польської книжки згадують, між іншим, польських друкарів, що працювали за кордоном.[10] але таке поширення терміну «слов'янські інкунабули» було б надмірне.

---

[8] Н. В. Варбанец, В. И. Лукьяненко, «Славянские инкунабулы в собрании Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде», *Книга. Исследования и материалы,* т. 2, Москва 1960).

[9] А. С. Мыльников, «Где и когда началось славянское книгопечатание? (К постановке вопроса), *Книга,* т. 14, 1967, стор. 122—126.

[10] Наприклад, *Halina Szwejkowska, Książka drukowana XV—XVIII w. Zarys historyczny,* Wrocław—Warszawa 1961.

Інше питання, яке виринає у зв'язку з довідником Бошняка, — це правильне датування початів книгодрукування у слов'янських країнах.

Щодо чеських земель виправлення було введене в сербохорватське видання Бошнякової книжки: згідно з новішими чеськими дослідами дату першої друкованої книжки в чеських землях — „Kronika Trojanskà — треба пересунути з 1468 року на час між 1476 і 1479 pp.[11] Але, як указує Мильніков у своїй недавній монографії про історію чеської книжки, пересунення дати на пізні 70-ті роки XV ст. не схвалює багато вчених, які воліють перелом 60-тих і 70-тих pp.[12] Цей погляд можна підтримати ще одним арґументом: у Польщі перша друкована книжка — „Almanachum Cracoviense", календар на 1474 р. — появилась у Кракові в 1473 р. Зваживши, що Чехія була на вищому культурному та господарському рівні, ніж Польща, було б дивним, якби польське книгодрукування випередило чеське на кілька років. У своїй праці Мильніков зберігає традиційну дату першої чеської книжки: 1468 р.[13]

У випадку перших українськоцерковнослов'янських друків із Кракова Бошняк прийняв погляд, уперше запропонований Яном Птасніком у 1917 р., про те, що Феєль не міг видрукувати всіх своїх книжок в одному році 1491 і що мусів був почати роботу бл. 1485 р. Але в вищенаведеній розвідці Немировський досить переконливо показав, що Феєль не міг друкувати ніяких книжок перед 1491 р. Натомість Немировський указав на можливість дальшої друкарської праці Феєля в 1493 р.

Інше питання, яке постає у зв'язку з синтезою Бошняка, — це критична оцінка дійсного існування деяких інкунабулів. Бошняк непослідовний, бо приймаючи погляди чеських книгознавців, що оспорювали існування деяких незбережених чеських інкунабулів, відомих тільки з пізніших переказів, він одночасно залучує незбережений церковнослов'янський «Псалтир» Феєля, хоч він тільки знаний з одного ненадійного російського джерела XVIII ст. Уже батько славістики Йосиф Добровський припускав, що т. зв. «Псалтир» Феєля — це ніщо інше, як помилкова назва його «Часословця», і це нині приймається критичними вченими. Бошняк відмітив цей погляд Добровського у сербохорватському виданні своєї книжки, але не усунув «Псалтиря» із списка інкунабудів.

Феєльова діяльність спонукує також поставити деякі питання, на які нема достатньої відповіді в Бошняка. Одним із них є причина арешту Феєля. Бошняк прийняв погляд деяких учених, пізніше підтриманий совєтськими росіянами та українцями, що Феєля переслідувано за пропаґанду християнської релігії східнього обряду. Тут

---

[11] Пор. *Bošnjak, Slavenska inkunabulistika,* стор. 12.

[12] А. С. Мыльников, *Чешская книга. Очерки истории,* Москва 1971, стор. 30.

[13] Мыльников, «Чешская книга», стор. 42.

знов треба приписати Немировському заслугу переконливого відкинення таких поглядів і віднови давнього припущення Бандтке, що Феєля підозрівали були в гуситській єресі. Можна додати, що переслідування візантійського християнства було чимось, на що польсько-литовська держава Казимира Ягайловича просто не могла б собі дозволити, оскільки більшість її населення була православна. Ревність, з якою деякі совєтські вчені вхопились за теорію про переслідування візантійського обряду у зв'язку з Феєлем, пояснюється їх загальним упередженням до польського католицизму.

У сербохорватському виданні своєї книжки Бошняк полемізує з поглядом про те, ніби Феєль був українцем. Звичайно, такий погляд — це чиста фантазія. Але можна було б додати, що вище згаданий Сидоров, у приступі антинімецького і панславістичного настрою, намагався зробити з Феєля чеха,[14] мабуть тільки тому, що навіть найбуйніша уява не могла б з нього зробити росіянина. Все ж таки, надолужуючи цю неможливість, Сидоров навіює думку, що на Феєля принайменше справила вплив група російських іконописців з Новгороду, що якраз опинились тоді в Кракові.

Бошняк жалкує, що «наука занедбала» порівняльне вивчення «Осмогласників» Феєля і Макарія.[15] Але деякі порівняння можна легко зробити на підставі самої книжки Бошняка, в якій дає він факсиміле одного і того ж місця з обох «Осмогласників». Як можна було передбачити, чорногорський «Осмогласник» віддзеркалює сербо-хорватські мовні риси, яких нема в українському відповіднику, і навпаки. Праслов'янське ę звучить як *е* у чорногорському тексті проти українського *а:* вечернєе наше млтвы — вечерняя наша млтвы, славеще — славяще, поклонимсе — поклонимся. Чорногірський варіянт має епентетичне м'яке *л,* тоді як в українській версії не видно турботи про зазначення м'якости: оставлєніе — оставлен.е, явлєн — явлен, избалєн — избавлен. Чорногорський «Осмогласник» зберігає церковнослов'янське складотворче *р,* вокалізоване в українському відповіднику: вьскрсны — въскресны. Чорногорський текст затримує букву ѣ, тоді як український або її іґнорує, або заміняє новою, вживаною в українській мові понині: є. В деяких випадках український текст більш змодернізований у відношенні до здогадного староболгарського зразка, в інших випадках більш змінений чорногорський текст: українське *подаи* — чорногірське *подаждь,* але українське *и* — чорногорське ѣго. Таким робом навіть порівняння невеликої вибірки виявляє багато різниць, які існують між сербохорватською та українською мовами також сьогодні. Поза тим в основі обох версій лежить майже однаковий церковнослов'янський текст.

Треба, на кінець, пояснити, чому в цій статті вживається форма прізвища «Феєль» замість більш відомої «Фіоль». Найчастішим пра-

---

[14] Спробу вчинити з Феєля поляка згадує і відкидає Л. Винар, «Історія українського раннього друкарства, 1491—1600», Чікаґо—Денвер 1963, стор. 9.

[15] *Bošnjak,* A Study..., стор. 91.

вописом цього німецького прізвища в документах є Feyel. Форма «Фіоль» головно спирається на теперішню українську вимову цього прізвища, надрукованого кирилицею в колофоні в вигляді «Фѣоль». Проте тут не взято до уваги, що український ять в XV ст. вимовлявся здебільшого як щось в роді вузького *е*, а не *і*. Тому слід віддати перевагу формі «Феєль».

Конференції і з'їзди

Любомир Винар

ПЕРШИЙ ЗАГАЛЬНИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ: ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМИ З'ЇЗДУ

На запрошення Канадського Інституту Українських Студій автор цих рядків виголосив на форумі конференції даної установи в Торонто, 18 травня 1977 р., доповідь на тему «Перший загальний з'їзд українських істориків». На сторінках нашого журналу друкуємо резюме даної доповіді.

Генеза з'їзду

У 1975 році я видвигнув питання скликання першого загального з'їзду українських істориків поза межами України, Цю пропозицію вислав я Управі УІТ, яка одобрила цю ініціятиву і вже тоді вирішено започаткувати підготовку з'їзду. Тим часом про згаданий задум повідомлено членів УІТ, а між ними і д-ра Івана Л. Рудницького з проханням подати свої зауваження щодо наміченої імпрези.

У 1976 році він запропонував із рамені новопосталого Канадського Інституту Українських Студій співпрацю відносно скликання даного з'їзду і також згадав про можливість притягнення до співпраці Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету. У зв'язку з цим запросив мене виголосити програмову доповідь під час зустрічі українських істориків і суспільствознавців у Торонто.

Тут треба підкреслити, що УІТ хотіло спершу скликати загальний історичний з'їзд при співучасті УВАН і НТШ (їхніх історичних секцій). Перший з'їзд українських істориків пляновано присвятити критичному розглядові сучасного стану української історіографії і допоміжних історичних наук.

Причини скликання історичного з'їзду і його завдання

Основна причина скликання першого загального з'їзду українських істориків безпосередньо пов'язана із сучасним станом української історичної науки в Україні і поза рідними землями. Ми є свідками чергового розгрому української історіографії в Україні. Там історична наука перебуває у підпільному стані і стала служкою комуністичної партії, а українські історики змушені придержуватитися офіційної схеми совєтської історії, а більш незалежні дослідники були репресовані і перервали наукову працю. Одним із найважли-

віших показників того трагічного стану історичної науки в підсоветській Україні є наукові історичні видання.

Як відомо, цілий ряд історичних монографій присвячених українській історії до 1917 року, які були заповіджені в офіційному советському каталозі «Нові книги України» за 1976 рік, не появилися і були правдоподібно, сконфісковані советською цензурою. Також ще раніше перервано видання таких важливих серійних публікацій, як *Історичні джерела та їх вивчення, Середні віки на Україні, Історичні дослідження в Українській ССР, Український історико-географічний збірник* та інші.

Отже картина зовсім ясна — советська влада за всяку ціну старається зупинити розвиток української історіографії і саме тому зліквідовано ці публікації. Рівночасно теперішний зміст *Українського історичного журнала* повністю підтверджує кризовий стан української історіографії — і містить більшість матеріялів присвячених політичній публіцистиці і комуністичній пропаґанді. Звичайно, це не має нічого спільного з науковим історичним досліджениям історії України. І так у 1976 і 1977 роках приходиться говорити про черговий розгром української історичної науки і українських істориків, який буде мати далекосяжний вплив на теперішнє становище і майбутній стан української історіографії в Україні.

Отже перед історикаmи, які живуть у вільному світі, стоїть подвійне завдання: працювати за себе і за наших колеґ в Україні, яких тероризує советська влада. Якщо ідеться про стан української історіографії в т. зв. «вільному світі», поза сферою впливів Советського Союзу, то ситуація також незадовільна і вимагає критичної оцінки. У першу чергу треба підкреслити, що ми не маємо задовільного допливу молодих історичних сил. Ще в 1959 році Борис Крупницький писав, «що ми старі історики, дуже боїмося, що не буде кому нас заступити» (Б. Крупницький, *Історіознавчі проблеми історії України,* Мюнхен 1959, стор. 136). Побоювання Крупницького були слушними, якщо ідеться про дослідників, які спеціялізувалися б по різних періодах української історії, а зокрема стародавньої і середньовічної історії України.

По другій Світовій війні відійшли від нас Борис Крупницький, Наталія Полонська-Василенко, Ярослав Пастернак, Микола Чубатий, Михайло Ждан, Ілько Борщак, Вадим Щербаківський, Андрій Яковлів, Богдан Кентержинський, Павло Грицак і цілий ряд інших істориків, яких майже неможливо заступити. Найновіше покоління українських істориків, яке вийшло з американських і канадських високих шкіл, за малими винятками, ще себе задовільно не проявило. На увазі маємо їхні друковані наукові праці присвячені українській історичній тематиці. Також треба підкреслити, що значна частина українських дослідників присвячує свою увагу советознавчій проблематиці, яка у великій мірі є доменою дослідів політичних наук. Немає сумніву, що при певних обставинах, зрозумінні і усвідомленні ваги історичних дослідів, ми мали б на багато кращі висліди, якщо

ідеться про чисельність і якість нашого наймолодшого покоління істориків.

Друга справа, яка визначає певну кризовість української історичної науки поза межами України відноситься до браку співпраці і координації праці поодиноких наукових осередків, які мають свої історичні секції (на увазі маємо УВАН і НТШ). Це неґативно відбилося на виготовленні бодай прелімінарного пляну науково-видавничої праці. І так дотепер такого пляну немає із значною шкодою для дальшого розвитку українознавчих дисциплін взагалі, а історичної науки зокрема. Мабуть, через брак такої потрібної співпраці між науковими установами дотепер не було якогось поважнішого почину до скликання загального з'їзду українських істориків.

На цьому місці треба також згадати про українознавчі осередки при канадських і американських університетах. На увазі маємо новопосталий Канадський Інститут Українських Студій і Український Науковий Інститут при Гарвардському університеті. Це явища позитивні і треба надіятися, що вони розвинуть значну наукову діяльність. Проте, як відомо, видавнича програма українознавчого осередку при Гарвардському університеті не задовільна. Цілий ряд заповіджених монографій дотепер не появився, як також не появився вже давніше заповіджений українознавчий журнал.* Натомість вже появилися перші числа *Журналу вищих українознавчих студій* канадського осередку.

Тут також треба підкреслити вагу *Аналів УВАН,* які на жаль появляються із великим запізненням, а також *Записок НТШ,* що появляються неперіодично. На цьому місці треба також відмітити надзвичайно вагомий вклад Римського осередку (Український Католицький університет і ЧСВВ), якщо ідеться про видання джерел до історії України і опрацювання церковної історії. У цій ділянці є також активний Східньо-европейський дослідчий інститут ім. В. К. Липинського. Неабияке значення має УВУніверситет виданням Наукових збірників, в яких часто появляється цінний історичний матеріял.

Здається, що найбільшим нашим досягненням є видання *Енциклопедії Українознавства* українською і англійською мовами. Теперішний задум НТШ і КІУС видати гаслову частину Енциклопедії Українознавства надзвичайно позитивний. Також треба відмітити появу *Українського Історика* — одинокого українського історичного журналу поза межами України і взагалі діяльність Українського Історичного Товариства. Проте наш історичний журнал також появляється із запізненням. Отже, як бачимо, стан українських історичних дослідів у вільному світі незадовільний.

Беручи до уваги загальний стан української історіографії під сучасну пору, ми уважаємо, що перший з'їзд українських істориків повинен бути присвячений критичному розглядові української історіографії від 1945 року по сьогоднішній день. Треба критично оцінити

* Перше число Harvard Ukrainian Studes вийшло з великим запізненням уже після виголошення доповіді.

сучасний стан історичної науки, зробити певні підсумки і розглянути окремі питання, які стоять перед українськими дослідниками у зв'язку з дальшим розвитком української історіографії. Ці окремі питання охоплюють такі справи:

1. Обговорити можливості координації і співпраці між дослідниками, як також науковими установами, які займаються науковим вивченням історії України.

2. Застановитися над питанням допливу свіжих наукових сил в царині української історії і над питанням співпраці різних ґенерацій українських істориків.

3. Критично обговорити питання періодизації і термінології історії України на фоні Східньо-европейського історичного процесу.

4. Докладне обговорення деяких фундаментальних наукових проектів, які можна здійснити за допомогою співпраці різних наукових установ і поодиноких дослідників (напр., Історія української культури, історична бібліографія, тощо).

5. Обговорення теперішньої і майбутньої нашої «наукової політики» в царині історичних дослідів із наголошенням певних пріоритетів щодо науково-видавничої діяльности.

6. Обговорення і критичний розгляд української історичної проблематики в історичних наукових працях, канадських, европейських і американських істориків.

7. Покликання до життя окремої координаційної комісії для підготовки наступних історичних з'їздів.

Це була б програма максимум, яку можна б здійснити. На цьому місці треба уточнити деякі поняття і подати певні дефініції. І так поняття-концепція «українська історіографія» — самозрозуміла. Вона включає наукові праці українських істориків або істориків українського походження присвячених історії України, без огляду на місце їхнього перебування і мови, якою вони друкують свої праці.

Натомість поняття «Допоміжних історичних наук» вимагає додаткового пояснення. Традиційно допоміжні історичні науки охоплюють дипломатику, палеографію, генеалогію, геральдику, сфрагістику, нумізматику, хронологію, історичну бібліографію та інші допоміжні науки. У 1960-их роках українські советські історики впровадили термін «спеціяльних історичних наук», які охоплювали історіографію, джерелознавство, історичну географію, історичну бібліографію та інші вичислені дисципліни. Також у 1961 році під керівництвом Івана Крип'якевича основано семінар з спеціяльних історичних наук при Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові. На нашу думку треба спрецезувати дані поняття. І так, під допоміжними історичними дисциплінами можна розуміти ті науки, які є безпосередньо допоміжними при вивченні історичних джерел. Під спеціяльними науками можна розуміти окремі історичні предмети, які становлять окремі складові історичні науки. На увазі маємо історіографію, історичну методологію, історію культури, історію церкви, історію технології та інші спеціяльні ділянки історичного досліду.

До уваги в історичних дослідженнях треба взяти цілий ряд суспільних наук, які мають безпосереднє відношення до насвітлення і реконструкції історичного процесу. На увазі маємо такі дисципліни, як соціологія, політичні науки, економія, антропологія, статистика, психологія та інші. Їх умовно можемо назвати спорідненими суспільними дициплінами. На окремому місці стоїть археологія, як необхідна ділянка дослідів при вивченні протоісторії і ранньої історії України. Якщо ідеться про тематичний профіль заплянованого з'їзду то на першому місці у нас стоять спеціяльні і допоміжні історичні дисципліни.

Здається, що основна причина скликання загального з'їзду українських істориків самозрозуміла. Нам розходиться, щоб наші дослідники, представники різних ґенерацій істориків і історичних шкіл, сіли за округлий стіл і обговорили важливі питання, які безпосередньо в'яжуться із теперішним станом і дальшим розвитком української історіографії. Це вимога часу і наш обов'язок, якщо серйозно думаємо про нашу власну ділянку досліду, про позитивний вклад у дальший розвиток українознавчих дисциплін поза межами України.

Проєкт програми з'їзду

УІТ заступає думку, що в першому з'їзді українських істориків повинні взяти участь УВАН і НТШ (їхні історичні секції), а з неукраїнських наукових установ Канадський Інститут Українознавчих Студій і Гарвардський Науковий Українознавчий Осередок. Отже, ідеться про науковий діялог не лише між поодинокими дослідниками, але також між представниками наукових установ. Ми уважаємо, що треба скликати з'їзд, а не конференцію (термінологія І. Л. Рудницького). У нас було уже чимало наукових конференцій улаштованих різними установами, які не залишили по собі тривкішого сліду. Проте дотепер не було загального з'їзду українських істориків і дослідників допоміжних історичних дициплін.

Ми пропонуємо, *щоб основна тематика з'їзду була присвячена сучасному станові української історіографії і завданням українських істориків*. Отже, ідеться про критичний розгляд української історіографії від 1945 року по сьогоднішній день. Я уважаю, що програма з'їзду повинна охопити усі періоди української історії, якщо можливо в хронологічній і предметній площинах. У зв'язку з цим до уваги можна взяти таку програму, яку значною мірою можна б зреалізувати протягом триденного з'їзду.

Першу частину з'їзду можна присвятити розглядові окремих періодів української історії та питанням історичної періодизації і термінології. До уваги можна взяти наступні теми: 1. Питання періодизації та історичної термінології в історії України. 2. Рання історія України. 3. Княжа доба. 4. Литовська доба в історії України. 5. Козацька держава. 6. Україна в XIX стол. і 7. Україна в XX стол.

Другу частину з'їзду можна присвятити спеціяльним історичним дисциплінам. Наступні теми можна взяти до уваги: 1. Українська істо-

ріографія (1945—1977). 2. Історія церкви. 3. Історія культури. 4. Історія права. 5. Джерелознавство. 6. Історія українського життя в діяспорі.

Третя частина з'їзду може мати таку програму: 1. Спільне обговорення (панель), Сучасні завдання українських істориків (участь беруть представники окремих наукових установ). 2. Насвітлення української історії в працях американських, канадських і европейських істориків. 3. Підсумки з'їзду. 4. Вибрання координаційної комісії для підготовки наступних з'їздів. 5. Закриття з'їзду. 6. Зустріч з громадянством.

Запропонована програма не претендує на вичерпність. В основному я подаю теми, над якими треба застановитися. Мої думки можуть служити вихідною базою для обміну поглядами щодо доцільности відбуття першого з'їзду українських істориків та його програми.

Технічний аспект підготовки з'їзду

Пропонується покликати до життя підготовчу комісію з'їзду, в яку входили б представники поодиноких наукових установ. З'їзд плянується відбути весною 1978 року в Торонто або Нью-Йорку.

Доповіді: Для кожної рамової теми (окремі історичні періоди і окремі історичні дисципліни) пропонується створити відповідні тричленні комісії, які відповідали б за запрошення відповідних доповідачів-спеціялістів по окремих ділянках історії України. У поодиноких презентаціях бере участь головний доповідач і два коментатори. Під час триденних нарад на кожній цілоденній сесії головує і дає коротке впровадження представник від УІТ, ІУС і УІНГ. Можливо, що деякі теми і ділянки не будуть відповідно заступлені через брак спеціялістів. Тоді ці теми треба пропустити або перенести на другий з'їзд українських істориків.

Питання мови: Доповіді можуть бути виголошені українською або англійською мовами.

Утривалення результатів з'їзду: Пропонується видати виголошені доповіді окремим науковим збірником. Також усі доповіді можна записати на магнетофонній стрічці.

Заключення

Успіх або невдача запланованого з'їзду залежить від нас самих. Підготовка з'їзду вимагає великого вкладу праці і прецизійно накресленої програми з'їзду. Цей з'їзд може стати переломовим моментом для дальшого розвитку української історичної науки. Треба нам забути про різні непорозуміння між поодинокими науковими установами і поодинокими дослідниками і стати спільно до конструктивної праці. Це відповідальна і важка праця і я вірю, що ми з неї добре вив'яжемося. Я вірю, що наш почин увінчається конкретним успіхом і стане тривалим вкладом у розвиток української історичної науки поза межами України.

POST SCRIPTUM

По доповіді вив'язалася жива дискусія, якою проводив Іван Л. Рудницький. У дискусії брали участь: І. Л. Рудницький, Богдан Боцюрків, Орест Субтельний, Олександер Баран, Олег Ґерус, Роман Сербин, Юрій Борис, Петро Потічний, Франк Сисин, Юрій Кравченко та інші. Усі дискутанти висловлювалися за потребою відбуття такого з'їзду. Критичні думки висловлено відносно перевантаження програми з'їзду. Також видвигнено справу учасників з'їзду, а саме чи скликається «з'їзд істориків України» чи «з'їзд українських істориків». Дискутанти уважали, що участь у з'їзді не можна обмежувати лише до українських істориків. Доповідач заступав думку, що спершу треба скликати українських дослідників, які обговорили б усі важливіші питання розвитку української історіографії, а вже на другий з'їзд можна запросити неукраїнських істориків. Проте, він не заперечував вже під час першого з'їзду запросити з одною або двома доповіддями неукраїнських істориків, якщо це було б спільним бажанням ініціяторів з'їзду. Також висловлено деякі критичні думки щодо потреби обговорення питання періодизації та історичної термінології. Доповідач уважав, що це надзвичайно важливі питання, якщо ідеться про органічну тяглість українського історичного процесу, а також неправильне і тенденційне уживання історичної термінології у працях американських та інших істориків. У зв'язку з цим також обговорено поняття «національної історіографії». Для узгіднення різних справ у зв'язку із підготовкою з'їзду обрано окрему комісію, членами якої стали Любомир Винар від УІТ, Іван Л. Рудницький від КІУС, а також зарезервовано місце для представників ГУРІ. На загал можна ствердити, що виголошена доповідь і дискусія причинилися до серйозної застанови над потребою скликання першого загального з'їзду українських істориків і дослідників допоміжних історичних наук.

Miscellanea

В. Шандор

ЕДВАРД ЕҐАН І ЙОГО «ВЕРХОВИНСЬКА АКЦІЯ»

Присвячено світлій пам'яті Едварда Еґана з нагоди 75 ліття його трагічної смерти.

Багатовікове поневолення Карпатської України Мадярщиною принесло з собою не тільки цілковите національне й культурне знищення, але й нечувану нужду населення. Таке мачушине відношення було зумовлене й тим, що був це для Мадярщини чужий край, населення якого вона збиралась національно знищити-змадяризувати і приеднати відтак до мадярського материка як свою власну землю. Наприкінці XIX і початком XX віку було много показників, які засвідчували, що Мадярщина свою ціль вже ось-ось досягне. Зрозуміло, що при такій державній політиці нужда населення ослаблює його опір та створює пригожий ґрунт для поневолювача. Саме такий стиль своєї політики Мадярщина дуже добре розуміла. Господарська ситуація населення Карпатської України була дійсно грізною. Населення масово виїздило до Америки, внаслідок чого Угорщина — тратила дешеву робочу силу,, так що навіть недоброзичливий уряд Угорщини відчув, що населенню треба якось допомогти. І цю нужденну допомогу хотів уряд використати для денаціоналізаційних цілей.

Ініціятива «Верховинської Акції», яку ще називали й Руська Акція,* належить Греко-католицькому епископу в Ужгороді Юлієві Фірцакові, який виявив великі турботи долею свого народу. Повертаючись початком 1896 р. з Риму, епископ Фірцак відвідав голову мадярського уряду Дезидера Банфі, якому передано пропам'ятну записку в якій м. ін. писав: «В гірських областях живучому руському населенню жуп Мараморошської, Бережської, Ужанської і Земплинської треба створити умови для прожиття, тоді й переселення в Америку припиниться». У той час переселення населення в Америку набрало таких розмірів, що викликало увагу уряду, напр., в однім році з ужанської жупи еміґрувало около 20% населення.

В січні 1897 р. пише Єпископ Фірцак знову листа до голови уряду Банфі, в якім поновно стверджує, що «В бережських і ужанських гірських областях, а також і в уґочансько-боржавській долині, руси-

---

* Уряд Угорщини повів сильну аґітацію проти еп. Фірцака і його назви «Руська Акція», бо мадяри хотіли тим затерти сліди існування русинів в Угорщині.

ни живуть у жахливій або й трагічній нужді... Тут тільки далекосяжні державні заходи можуть допомогти». Місяць пізніше, скликає вже Єпископ Фірцак засідання депутатів парляменту на Ужанську, Уґочанську, Бережську й Мараморошську жупи для обговорення способів і засобів допомоги для населення згаданих чотирьох жуп. Вислідом цих нарад був Меморіял, який ґрупа депутатів під проводом єпископа Фірцака доручила відповідним міністерствам в Будапешті. В Меморіялі м. ін. писалось, що «Пів мільйона угорських громадян правом робить собі претенсії на те, щоби держава своїми руками доброчинного опікунства здійснювала на практиці введення заходів для створення добробуту».

З уваги на хліборобський характер краю, поліпшення долі населення мало йти по лінії сільського господарства та скотарства. Тому передано виконувати справу помочі міністрові сільського господарства Іґнацові Дараніеві. Міністер Дараній передав ведення «Верховинської Акції» Едвардові Еґанові високому урядовцеві в своєму міністерстві.

Родина Еґана походила з Ірляндії. Його дід приїхав початком XIX в. до Угорщини, де закупив сільсько-господарський маєток. Едвард народився в 1851 р. в Чакторні, жупа Ваш. Гімназіяльну матуру склав в Сомбатгель, а університетські студії з ділянки господарства й аґрарного права скінчив у Відні й Галле. Свої теоретичні знання довго практично застосовував на своєму маєткові, опісля в Чехії, Німеччині, Австрії й Англії. Пізніше дістав запрошення до Прусії, де працював три роки. Опублікував теж кілька фахових праць. 1897 р. вернувся з Прусії до Угорщини, де на доручення уряду перебрав ведення допоміжної акції, яка спочатку відносилась тільки до бережської жупи, а відтак була поширена на ввесь край і дістала назву «Верховинська Акція».

5. XI. 1897 р. виїжджає Еґан як уповноважений угорського уряду до Бережської жупи. Еґан взявся з великим завзяттям до праці. Він був людиною твердого характеру і з почуттям соціяльної справедливости, стрінувся тут з невідомими досі йому умовами життя. Для створення правдивого і власного погляду на цю нужду, відвідував він особисто провідні особи нашого церковного й громадського життя, включно з Єпископом Фірцаком, поодинокі села, де на місці переконувався про корінь національного лиха і його причини та шукав способів, як його усунути.

Свої спостереження про нужду і її причини карпатських русинів зібрав Еґан у Меморіялі, який він подав міністрові Дараніеві. Цей Меморіял вийшов друком у 1901 р. у Львові, як ч. 21 Літературно-Наукової Бібліотеки. Меморіял Еґана слід розглядати під двома аспектами:

а) аспектом соціяльним, цебто помочі селянству, якою то справою Еґан щиро й основно зайнявся та її так і представив урядові Угорщини;

б) аспектом національної проблеми карпатських русинів, до аспірацій яких він, як мадярський патріот та на підставі даних йому тай-

них інструкцій урядом Угорщини, підходив інакше, вказуючи на потребу їх денаціоналізації.

Свій Меморіял починає Еґан словами: «Головне джерело теперішньої недолі руського селянства в північній частині Угорщини лежить в невідповіднім переведенню урбаріяльних відносин. Власті, що переводили ті справи, держалися букви закону, і не узгляднили в нічім господарських потреб селянства. Вони не питалися з чого цей селянин, прив'язаний виключно до землі, буде жити? Селянам забрано сіножаті, пасовища і навіть частково ті ґрунти, які вони уживали перед тим як спільну власність». Далі робить виправданий закид урядові: «Але не тільки великі господарства прогрішилися тяжко проти селянства. І сама держава чи уряд провинилися тим, що зовсім не подбали про підстави існування селян у тих околицях». Еґан слушно закидає урядові, що подібно, як в добі абсолютизму Меттерніха і Баха, так і тепер в конституційній ері «наша адміністрація обмежується удержанням сякого-такого державного ладу в комітатах, а економічне положення жителів їй байдуже». Як наочний свідок Еґан стверджує далі, що «в переважно хліборобській Угорщині умирає хліборобний нарід. Руський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хиба вип'є кілька крапель молока, а у великий святочний день з'їсть кусень житного або пшеничного хліба. Зрештою його поживою є вівсяний ощипок і — коли не бракне — бараболя . . .» Розпука бере, коли дивитись на цей умираючий нарід».

Велику увагу в Меморіялі присвячує Еґан лихварству в краю, з якого обвинувачує жидів, що їх називає «торгівцями». Еґан подає: «В центрах більшого руху, являються вони в значнішім числі. Приміром у Воловці маємо на 1.115 християн 212 нехристиян (20%), у Сваляві на 1.830 християн — 639 (42%), в Мукачеві на 11.000 житалів — 6.000 жидів (60%). У зв'язку з цим, насвітлює Еґан справу так: «Маючи всякий ґешефт в своїх руках, вони орудують цілим життям селянина, всім річним його заробітком, всією його будуччиною. Селянин став тут невільником цих «торгівців» у повнім значенні слова. Найнижчий відсоток, який я застав у цих сторонах, виносить 30%».

Під час своїх поїздок із села в село Еґан збирав не тільки потрібні інформації з життя русинів, але одночасно й клав конкретні основи по лінії свого призначення, а саме, організував взаїмні кредитні каси, кооперативи тощо. Зрозуміло, що це теж стрінулось із опором його противників. У Меморіялі Еґан описує цілий ряд фактичних випадків зв'язаних з лихвою та іншими того роду справами. Наводимо для прикладу: «В Мараморошськім комітаті заложено минулого року в деяких селах позичкові каси і крамниці на лад галицьких. Що ж сталося? Про це дізналися «торговельники» і негайно вислали двох своїх людей до руського священика в Долишній Бистрі (що станув на чолі цієї селянської організації) з домаганням, щоб він негайно залишив свою роботу. Священик засміявся і заявив, що крім нього ще інших десять людей трудиться над цим ділом і що через те його виступлення з організації, не спинило би діла. Невдовзі після того підпалено

обійстя цього священика з чотирьох боків і він утратив увесь свій необезпечений маєток».

Як виходить із цитованого тут Меморіялу, по селах Карпатської України ішла завзята боротьба між наживачами на людській недолі й тими силами, які змагалися до направи. Наприкінці свого Меморіялу Еґан стверджує, що «В селі треба роздивитись і розслідити маєткові відносини селян та аж тоді покажеться, що третина, половина або й більша половина селян не має вже ніякої земельної власности, бо вся їхня земеля перейшла в руки 2—3 «торгівців». Селяни живуть тільки як комірники, а замлю віднаймають від «торгівців». Ні худоба, ні збіжжя, ні сіно не належить їм, хоч вони коло того всього ходять. Їм відпускає «торгівець» тільки малу пайку на прожиток, решту бере собі». В селах на рівнинах Карпатської України, життя для селян і робітників було теж важке, але там не було таких різких відносин і залежности від лихварів. Селянин, хоч і пригноблений, жив у трохи ліпшім господарськім стані та виплекав і зберіг більше особистої незалежности. Свій Меморіял кінчає Еґан заключним словом і пропозиціями до міністра рільництва:

«В таких обставинах нема вже рятунку для селян. Земля до половини в руках чужинців, що не є і не будуть ніколи мадярами, що не є і не будуть хліборобами, що ссуть тільки землю, а ніколи її не обробляють, що уважають цю землю за предмет торгівлі і покинуть її, коли земля перестане давати плоди. Жителі цих околиць мусять згинути, земля мусить перетворитися в пустелю, худоба, кількість якої з року в рік зменшується, пропаде».

«Нарід, що не має ні землі, ні худоби, якого судьба лежить в руках лихваря; нарід, що залежить від настрою й самоволі цього лихваря; нарід розпитий нарочито і здеморалізований, якому вже ні священик, ні війт не можуть допомогти, а якого всякий адміністративний урядовець використовує і кривдить; нарід, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки — цей нарід буде поступово падати матеріяльно і морально чим раз нижче, поки не загине».

«Коли, Ексцеленціє, думаєте помогти цьому народові, коли хочете надолужити те все, що держава і суспільність тут за століття занедбали і по силам направити зло, яке натворено; коли хочете в останній годині та в крайній небезпеці подати руку тим, що борються зі смертю і бодай одну їх частину спасти від загибелі, — то тут тільки один вихід. Лишіть на боці всякі паліятивні дрібні способи, і беріться за оздоровлення цілого недужого організму».

«Найперше треба подбати про довгореченцевий кредит земельний, щоби піднести знову штучно обнижену вартість землі. Крім того треба подбати про короткореченцевий особистий кредит. Опісля треба „вставити" селянам розплодову худобу. Ця худоба останеться покищо власністю держави, а користь із неї припаде селянам. Дальше треба під проводом місцевих священиків зорганізувати господарські селянські спілки. Над цими спілками треба встановити контроль, висилати туди мандрівних інструкторів, а поодинокі спілки об'єднувати в одну цілість під наглядом міністеріяльного комісара. Організацію таку тре-

ба перевести (для проби і досвіду) найперше в однім повіті. По році можна буде все довести до того, що в цім повіті ні в одного господаря не буде вставленої «торговельниками» штуки товару, а борги його через те не зростуть. Це загріє селян до праці і ощадности. Селянин вийде з просоння, в яке попав. Він почує себе вільним, визволеним із лихварського ярма і набере сили та охоти до труду».

«Дехто думає, що руський нарід фізично так занидів, духово так нерозвинутий, а морально так занепав, що вже неспосібний до ніякої праці і до тверезого нормального життя. Хто так думає, цей не знає руського народу. Руський нарід у ґрунті душі добрий, слухняний, надійний і порядний. Він переймається поступом і він знає дуже добре, де корінь лиха. Тільки ж у нього немає змоги власними силами видобутись із теперішнього положення. Розуміється, що нині цей нарід не спосібний до ніякої роботи. Він же ж годується тільки вівсяним ощипком, капустою, а в найліпшім випадку картоплею. Ця страва не подає йому фізичної сили і витривалости. Його організм немощний і нерозвинутий. У війську, де його добре годують, руський селянин не тільки сповняє свою службу на рівні з іншими, але він витриваліший від угорського подолянина, бо призвичаєний до біди. В Галичині, де руське населення в деяких околицях мається ліпше, русин розвивається духовно дуже добре, інтеліґентний і спосібний до всякої ручної роботи. За дві десятки літ зміняться обставини в нашім Підкарпаттю на ліпше, як тільки держава подасть його жителям скору і добру поміч».

«Дехто сумнівається, чи зможемо ми цей нарід для себе виховати, коли витягнемо його з теперішньої біди. По моїй гадці вдасться нам зблизити цей нарід до нас, коли дамо йому ліпші життєві умови. Руське питання є наразі питанням шлунку. Якщо держава вживе всіх своїх сил для рятунку цих людей, то ми здобудемо в них трудящих хліборобів».

«Теперішня хвилина надається до акції уряду в цім напрямі якнайкраще. Ціла публічна опінія прихильна цій акції і очікує її від Вас, Ексцеленціє!».

Як можна було сподіватись, Еґан своїм Меморіялом викликав проти себе і цілої акції допомоги бурю протестів, особливо зі сторони жидів. Його Меморіял був причиною інтерпеляції в соймі і предметом дисциплінарного доходження проти Еґана. Міністер Дараній, який і сам мав в собі жидівську кров, виправдав Еґана, що однак не зменшило гостроти нападів його ворогів.

Еґан своєю акцією звернув увагу урядових чинників Угорщини на абнормальний життєвий стан русинів. Його акція мала суто економічний характер, так по відношенню вимог до угорського уряду, як рівнож і до тої частини жидівства чи інших, що займались лихвою та іншими того роду протизаконними ділами. Тому роблений Еґанові закид в антисемітизмі був безпідставний і остався порожньою беззмістовною фразою.

Один із фахових політиків і літераторів угорських, який прочитав справоздання Еґана висловився: «Кажу з чистою совістю, що в

житті не мав я в руках лектури, що зворушила б мене більше як справоздання Еґана, хоч звітодавець писав його зовсім об'єктивно і холодно. Він вичислив імена і подав факти. Він не накладав на цю картину ніяких фарб. Він оповідав тільки, а факти самі за себе говорили і оскаржували винуватих. Хто прочитав це справоздання той плакав і йому мусіла кров ударити до голови. Він мусів запалати із злости». Про цей Меморіял заговорила і закордонна преса.

Згодом, з'явились з архівів Угорщини й інші матеріяли, які в добі акції чи смерти Еґана були ще тайними. Постійне посягання Угорщини на територію Карпатської України через денаціоналізацію русинів творило незмінну програму її урядів. Угорські державні чинники були свідомі того, що в Галичині та Україні живе той самий нарід, у зв'язку з яким карпатські русини знаходять велику моральну поміч та скріплення національної самобутности. Тому не улягає сумніву, що Акцію Еґана уряд Угорщини хотів використати для своїх денаціоналізаційних цілей, та що в цім напрямі дав йому відповідні інструкції. Помагаючи русинам, уряд надіявся, що зміненою тактикою буде легше зискати їх для мадярської справи.

У порівняно короткому часі після приїзду Еґана на Карпатську Україну, бо вже 25 січня 1898 р. подав він секретний звіт міністру Даранієві про «Найважливіші майбутні проблеми тисячолітнього існування Угорщини», в якім торкається крім соціяльних проблем, які ми вже розглядали, і проблем національних. В своєму тайному звіті Еґан займається національною проблемою в чотирьох пунктах, а саме:

1) Нас, угорців, кількісно менше, ніж чужих національностей.

2) Вважаю небезпечним той факт, що поодинокі національності географічно, в закритих національних областях, живуть від угорців віддалено.

3) Дуже неприхильним можна уважати, що чужі національности спираються безпосередньо на племінно споріднені народи поза нашими кордонами й так ... разом, з подвоєною силою, проводять боротьбу за автономію свого спільного майбутнього.

4) Нарешті вказує на те, що на його думку, замість того, щоб угорська панівна мова перемагала, міряючи історичним мірилом, можна констатувати, що вона поступається перед мовами чужих національностей.

У цих своїх твердженнях, Еґан однаково згадує проблеми німців, словаків, румунів та русинів і зазначає: «Отже, коли правда, що нашим першочерговим політичним завданням повинно бути придбання всіх чужонаціональних народів для угорської культури, тоді той важливий ключ розв'язання національних питань румунів, словаків і карпатських русинів знаходиться в руках Вашої Ексцеленції (Даранія Іґнаца)».

Не зважаючи на таке нужденне господарське становище русинів, і вже досить далекосяжної їх мадяризації, уряд Угорщини мав постійно на увазі сильний національний резервуар русинів-українців в Галичині і тому, два тижні перед початком своєї праці на Карпатській Україні, Еґан виїжджає, ніби в особистих справах, до Галичини. Цю

свою подорож описує так: «Там (у Галичині — В. Ш.) відвідав моїх друзів-поміщиків і на одному полюванні, влаштованому на мою почесть, я познайомився з кількома вождями тамтешніх русинів. Так, без того, щоби присутні знали з ким мають до діла, чому цікавлюся їхніми проблемами, я довідався про те, що тих 2.5 мільйона русинів, які живуть в Галичині, з'єднані з 0.75 мільйонами русинів, які живуть в Буковині й майже 16 мільйонами, які живуть в Бесарабії, на Поділлі й на Україні, дійсно прямують до певної автономії. Що більше, декотрі так перебільшували, що й про свою окрему руську державу мріяли».

Еґан далі стверджує з вдоволенням, що «покищо нема між карпатськими русинами українського політичного руху», тому він запропонував: «На мою думку, треба використати сприятливу для нас ситуацію, щоби цю національність зовсім і назавжди придбати й повністю змадяризувати. Коли держава, маючи на думці важливість цього питання, так з точки зору господарського, як і політичного, приступить до ініціятиви епохального значіння для цеї області, неможливо, щоб народ цієї області, коли переконається у щирому прояві державної власті, не полюбив батьківщину і всією душею не став би угорським. Для вищеназваної акції ситуація в кожному огляді дуже сприятлива для нас».

В світлі наведених новіших документів, ціла «Верховинська Акція» як також офіційна місія Еґана набрали також національно-політичного характеру. Було б навіть дивним припустити думку, що шовіністичний угорський уряд хотів би скріпити соціяльну позицію русинів тоді, коли він сподівався їх скорої національної смерти. Зрозуміло, що наш нарід у той час щиро вітав кожний людяний прояв скерований на його поміч, бо його ситуація була дійсно трагічною.

Беручи однак на увагу незвичайно щирий і совісний підхід Еґана відносно соціяльної помочи русинам, створюється сумнів чи свого роду непевність, чи його заява про потребу мадяризації була рівнож так щирою, бо Еґан в своїм Меморіялі ніґде ані словом не згадує про національні проблеми. З того робимо припущення, що заява про денаціоналізацію могла бути тільки відповіддю на тайні інструкції дані йому урядом Угорщини. Коли б показалось, що рецепт на денаціоналізацію був щирим виявом його власних переконань, то навіть в такому разі, його праця й принесена ним жертва повністю заслуговують на наше признання й увагу.

Наш нарід протягом свого історичного розвитку у складі Угорщини та Австрії то падав гноблений і обезсилений, то знову підіймався, але ніколи не тратив віри в самого себе. Мабуть під враженням такої історичної дійсности створилась і приповідка «Твердий як русин». Дійсно треба було бути твердим, щоби перед лицем такого вікового поневолення знаходити в собі силу по кожнім упадку наново відживати. Це явище заслуговує загального признання тим більше, що робив це упосліджений селянин і робітник з малою групою інтеліґенції, якої переважаюча частина була вже поголовно змадяризована.

Еґан за свою працю помогти нашим русинам заплатив життям. 20 вересня 1901 р. трагічно загинув на Підгорбському Грунку, коло села Бараниці поблизу Ужгороду, коли їхав на відвідини до Великих Лазів свого приятеля Плотенія Шандора, відомого того часу скрипаля. Причина смерти не була офіційно вияснена, але в народі, який його любив утвердилось переконання, що Еґан був замордований.

На Підгорбському Грунку, на місці трагічної смерти Еґана видніє великий білий пам'яний хрест-пам'ятник, поставлений із пожертв населення, а на нім напис мадярською мовою:

На доказ вдячности міністерському повновласникові

ЕҐАНОВІ З БОРОСТЯНКИ

верховинського люду найліпшому приятелеві та добродієві в пам'ять нещастя, яке 20 вересня 1901 р. сталося на цім місці і яке скінчилось його смертю. З публічних дарів поставили його правдиві палкі прихильники.

Молімся за нього!

Кожний прохожий коло хреста-пам'ятника знімає капелюх, хреститься і згадує людину, яка за викриті кривди й виявлену поміч нашому народові заплатила життям.

Розцінюючи з перспективи часу сподівання уряду Угорщини про скору національну смерть нашого народу під Карпатами, треба дійсно висловити подив, що 18 років пізніше, той самий упосліджений і на смерть засуджений русин на Всенародних зборах в Хусті 21 січня 1919 р. гордо й самопевно заявив представникові тої самої Угорщини Данові, що «наша мати нас кличе й ми хочемо до Києва», подякувавши Угорщині за дотеперішню «опіку».

Тому й не диво, що Угорщина вислала Еґана перед його поїздкою на Карпатську Україну до Галичини, щоб довідатися, які є евентуальні духові зв'язки і настрої між русинами-українцями по обох боках Карпат. Еґан, будучи в Галичині, правильно оцінив значення національного споріднення карпатських русив з Галичиною і Україною, на що й уряд Угорщини звертав належну увагу. Свідомість цієї кровної спорідненości скріплювала в народі почуття національної самопевности. «Ми не самі», часто говорили пригноблені селяни. Як прийде час, то нам поможуть наші браття з другого боку Карпат, що дійсно так і сталось. Тому не дивно, що Угорщина всіма способами унеможливлювала Карпатській Україні якийнебудь зв'язок з Галичиною помимо того, що обидва краї находились у складі тої самої монархії.

Еґан лишив по собі в нашім народі живий пам'ятник. Його Верховинська Акція принесла багато користи нашому народові і сліди її були помітні аж до першої світової війни. Після смерти Еґана уряд Угорщини не назначив його наступника, що привело до певного застою в цілій допомоговій акції.

Син Еґана, д-р Емерик Еґан, рівнож високий урядовець в адміністрації Угорщини, видав у квітні 1939 р. брошуру на 48 сторінок під

назвою: «Яка має бути руська автономія». Брошуру присвятив пам'яті епископа Ю. Фірцака, міністра д-ра Д. Даранія і свого батька, як дійсних приятелів русинів. Не будемо тут займатись розглядом цеї брошури, а хочемо тільки вказати на погляд сина Еґана щодо русинів у 1939 р., то є в добі, коли Карпатська Україна вже збройно поставилась проти повного загарбання її Угорщиною. Син Еґана пише: «І я то говорю, що мої друзі Ілейш і Ортутай іншими словами сказали, що в своїх почуваннях карпатські русини настільки є мадярами, що всупереч відмінній мові й релігії ніколи не стреміли бути «національністю», а на мою думку й сьогодні не є іншими як по-руському говорячі і греко-католицьку віру визнаючі мадяри».

Звикли твердити, що історія є вчителькою народів. Якщо взяти під увагу вище сказане й сучасні акції мадярів у вільному світі відносно поновного загарбання Карпатської України Угорщиною, то приходимо до висновку, що мадяри з історії нічого не навчились і нічого не забули.

◇◇◇

◇◇◇

З архіву

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Е. ФАРИНЯКА (1923 р.)

(До друку підготував М. Антонович)

(Продовження)

XI.

Baden bei Wien, Schlossgasse 4
M. Hruschevsky, 12. I. 923

З Новим Роком, Високоповажаний Товаришу! Як живете і що робите? Давненько не мав я від Вас листа, а сам нераз Вас згадував, добрим словом, розуміється, дуже добрим, бачучи наслідки Вашої роботи. З Укр.(аїнського) Базару дістав отсе повідомленнє, що вони послали мині 500$ на книги, авізо з банку ще не маю, але як так пишуть, то мабуть десь незадовго буде. Се мене тішить, і те також, що т. Цебринський серіозно ставиться до справи, хоче книг наукових також, не гониться за самою дешевою половою. Коби справа успішно пішла! Напишіть мині, чи сю книгарню веде сам т. Цебринський, чи може спілка, і може Ви до тої спілки належите, і чим торгує базар окрім книг, взагалі щось більше про нього.

Дістав разом з тим листом також лист від Т. Починка — котрого знайшов на лісті тих що склали гроші, за котрі посилаю йому книги і просить літератури для сьогорішнього віча. З того, що він пише, що Ви давали йому читати мої листи до Вас, міркую, що він займаєть ся сею справою за порозуміннєм з Вами, і я можу послати йому книги, як посилав Вам. Чи так, Товаришу?

Що діється у Вас, серед укр. робітництвом?[33] Чи дальше большовики баламутять?[34]

На Україні вони не тільки не порозумнішали за сей рік, а навпаки! Розстрілявши знову, минулої осени, кільканадцять десятків бідних людей, почасти, як оповідають, збаламучених їх же провокаторами, думають, що вже так придавили українство, шо можуть і роспережатись. Пішли нові нагінки на все українське, на всіх хто виявляв хоч якусь активність — хочби й не виступав против їх режіму, але коли щось трохи ворушилось коло нього. А заразом задумали отсе «возсоединеніе» України з Росією,[35]

---

[33] Так в ориґіналі; очевидно, Грушевський подумав «з», а написав «серед».

[34] Мова про американських большовиків. Негайно після цього, Грушевський переходить до характеристики большовицького режиму в Україні. Ця характеристика навіть у «радянофіла» Грушевського виходить убивчою.

[35] Цікавий термін «возсоединение» — «возз'єднання». З контексту виходить, що в той час його вживали лише дуже реакційні росіяни. Тепер, коли російський шовінізм запанував всеціло в СССР, цей термін став обов'язковим для всіх.

котре сими днями перевели «на пробу» на один рік. На Україні, здається, не дуже тим журять ся, бо однаково дотеперішня «самостійність» Ук.(аїнської) Республіки була чистою іронією: однаково всім правила купка большовиків московських. Більше докучає, з одного, крайня нужда, обгострена голодом, а з другого боку — що большовики паралізують всяку самодіяльність і не дають змоги громадянству двигнутись з тої нужди. Так їх стероризували розстрілами, арештами, засланнями, що бояться пальцем рушити. Інтеліґенція мусить шукати у больш.(овиків) служби, бо громадських орґанізацій нема; а щоб дістати якусь платню, мусять «доказувати свою льояльність». Здихай або записуй свою душу!

Ваш щиро прихильний М. Грушевський

P. S. Я сподіваюсь, що й далі і вічова робота, і книжні операції «Українсь.(кого) Базару» йтимуть з Вашою участю, і тому надіюсь від того добрих наслідків. Чи не маєте добрих знайомих або однодумців в Шікаґо? Звідти разом з Вами наслідком тоїж моєї відозви, обізвався до мене Данило Островський,[36] робітник здається (живе 5631 Princeton Ave. Cottege[37] Rear), він не має тої освіти і енерґії, що Ви, має родину, чоловік уже старший, але радянець, як бачу і має охоту ширити літературу: продав щось 8 комплєтів «Борітеся» і гроші ретельно вислав. Але трудно йому там самому, треба б йому помочи. Чи не маєте в Шікаґо яких небудь приятелів-однодумців, котрі могли б йому помогти? М. Г.[38]

XII.

17. I. 923

Дорогий Товаришу! Дістав В.(ашого) листа з 15. XII, дуже дякую за щирі гадки там висловлені. Я хочу їхати як скорше, але не виїду скорше як при кінці сього місяця,[39] чи не вдасться. Жду ріжних формальностей з вибором Академії[40] і под. Що там можна буде робити, буду старатись. Гадки, котрі Ви висловлюєте про американ(ський) капітал на Україні, дуже влучне. На жаль, я не маю звязків з тими кругами, та й не бувши на Україні, трудно щось зачинати. Але з приводу цього що Ви пишете про

---

[36] Дві листівки М. Грушевського до Д. Островського вже з України поміщені в «Українському Історику» ч. 25-27 (1970), стор. 182-183. Як бачимо, М. Грушевський листувався з Данилом Островським ще будучи в Австрії, однак цих листів покищо не знайдено.

[37] Так в оригіналі.

[38] Не бачивши оригінальних листів, ми не можемо подати докладного опису. У всякому разі лист писаний на сторінках, які нагадують розміри зошита: 14,7 см. x 23,2 см.

[39] Насправді М. Грушевський затримався ще понад рік на еміграції. Як виходить з пізніших листів, М. Грушевський прибув на Україну 7 березня 1924 р.

[40] Очевидно, вибору М. Грушевського академіком — дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук у Києві.

заміри Форда, викликало в мені ріжні гадки.[41] Може б Ви і п. Починок постаралися взяти участь у його екскурсії на Україну, коли він сам туди їде або посилає своїх людей? Адже йому треба Українців, котрі б могли там розговоритись і помогти, — Велико-українців в Америці тямущих не густо, а Ви оба люде з широким кругозором і досвідом!

Може б Ви знайшли дорогу представити Фордови чи якомусь його повірникови справу? Я не знаю Ваших дітройських відносин, чи то можливо, але з того, скільки знаю обставини на Україні, мушу сказати, що се не так просто, як Форд собі може уявляє — повести продажу тракторів і автомобілів. Не тільки, що то треба б орґанізувати продажу на рату, бо на готівку ніхто не купуватиме (може навіть — прийшлось би приймати рати в натураліях, в збіжу і под., орґанізувати експорт) — але треба орґанізувати рекляму, інформаційну літературу, досвідні станції, виставки, контінґент аґентів з місцевих людей. etc. Перед 2 роками одна велика фірма рільничих машин хотячи орґанізувати продажу своїх виробів на Укр.(аїні), закупла загранич.(них) українськ.(их) видань, щоб їх поширювати їх[42] для заохоти населення. Се розбилось на тім, що большовики спротивились довозу на Укр.(аїну) заграничних видань. Отже треба б орґанізувати видання на Укр.(аїні). Може б тою дорогою можна було б орґанізувати америк.(анським) капіталом видавництво, що Ви справедливо вважаєте дуже бажаним: Форд чи иньше велике підприємство мусіло до того прийти, щоб книги, підручники і под. розносить на своїх обгортках їх проспекти, оголошення, без великих орґаніз.(аційних) інвестіц.(ійних) видатків, в широких розмірах, не можна повести ніякої успішної акції. В тім і видавнича акція потрібна.

Коли б Ви схотіли вести переговори в тій справі, Ви можете покликати(сь) на свою знайомість зо мною — котрий їде тепер на Укр.(аїну), і з товаришами з «Борітеся Поборете», котрі працюють на Укр.(аїні) — деякі на таких позіціях котрі можуть бути дуже важні для акції — в Кустарній Спільці, в українському ринкови (? — М. А.), в ріжних кооперативах.

Що Ви пишете про бажаність аби з України хтось приїхав, се вірно. Біда, що між комуністами мало Українців, і не багато кому вони довіряють. Але мої товариші з Борітеся-Поборете деякі доволї близько до радянського уряду і мають довіре. Постараюсь що можна буде; поки не побачив того всього на місці не можу зміркувати. Буду Вам писати, будете мині писати, будемо порозуміватись.

Мої сердечні привіти п. Починкови і його родині й Вам Ваш щирий

М. Грушевський

Ще сподіваюсь або Вам, або п. Починкови написати п(е)ред виїздом. На політиків укр.(аїнських) в Америці я не маю ніяких надій; тому Вам і п. Починкови подаю отсї гадки; а як Ви в сій справі нічого не можете зробити, то вибачте![43]

---

41 Мова про нездійсненні пляни Форда поширити свій «бизнес» в СССР. М. Грушевський досить реалістично оцінював всі труднощі таких «зносин». З них, зрештою, нічого не вийшло, тай не могло вийти.

42 Так в оригіналі. Одне з «їх», очевидно, зайве.

43 Лист писаний на двох листках 20,5 х 16,5 см.

XIII.

Baden bei Wien, Schlossg. 4

20. II. 923

Високоповажаний Товаришу!

Дістав Вашого листа з 20 січня, з сьома долярами, і витинками. Дуже дякую, се Ви навіть за богато прислали! За 8 прим. Шрага з пересилкою належить 4.10, отже за много 2.90, я посилаю Вам за се останню книгу У.(країнського) Соц.(іологічного) Інстит.(уту), і Історію Укр.(аїнської) літератури згодом вишлю як вийде т. II і III, і будуть переплетені примірники, — тим способом буде рахунок вирівняний.

Витинки Вами прислані дуже інтересні, я їх сховав, може придадуться.

Дякую за пояснене що до Україн.(ського) Базару. Я подумав з того, що Ви подали свою адресу на Укр. Базар, що Ви берете участь в нім. В кождім разі я Вам **дуже дякую**[44] що Ви зробили мені се замовленнє, воно мині дуже помогло, хоча закупно і висилка чужих книг дає багато роботи, але що попри те він замовив і моїх книг майже на 200$, то се для мене багато значить. Стараюсь підібрати книги й иньше як краще, щоб се роспродалось, і він замовив іще. Але по перше — взагалі тепер мало є книг в продажі (бо в 1918, все пішло на Вел.(икій) Україні — стрільці й офіцери на перебій тоді возили книги на Укр.(їну) і там міняли і продавали, а потім для видання були дуже несприятливі часи), вони дорожіють з дня на день, і книгарні не держуть більших сортіментів, треба лазити від книгарні до книгарні, від видавця до видавця. Друге — не дає Укр.(аїнський) Базар вказівок, в якій скількости посилати чого. Як би Цибринський не був такий дражливий, як Ви пишете, то я б просив Вас розглянутись і написати, чого треба більше з того що йому післалось (бо післано приблизно на ²/₃ тих грошей, що він прислав, а ще треба післати на яких 150 або 200 дол. — ще не дістав рахунків зі Львова, не знаю точно, на скільки післано). В кожнім разі я Вас прошу, Вашим впливом, на скільки се можна, не знеохочуючи[45] чим небудь Цибринського, підтримувати роспродаж, робити аґітацію за книжками, то що. Я Вам дуже вдячний за те що Ви зробили в сій справі, і коли ще щось зможете зробити — але не докладайте своїх грошей більше! Прикро тільки мині дуже, що Ви нездужаєте.

22. II. 923

Я велико покладаю, на Ваш розум і енерґію.[46] Від Починка саме надійшов лист, пише, що «Відродженнє» пробувало розпочати якусь акцію, але по кількох балачках розійшлось. По можности не давайте упасти орґанізації. Коли до мене обзиваються робітники з иньших міст, я їх справляю до Вас і Відродження.

Кілька тижнів тому писав мині Микола Цеглинський, що їх ґрупа хоче від марта видавати ґазету, просив писати до неї. Ви знаєте тих людей; чи підходять вони до Вас і до нашої ґрупи «Борітеся-Поборете»? Чи Ви з Починком собі близькі товариші? Витаю Вас щиро і бажаю передусім доброго здоровя.

З товариським привітом МГ.

---

[44] Підкреслення М. Грушевського.

[45] М. Грушевський спершу написав «ображаючи», а опісля перекреслив, а над рядком написав «знеохочуючи».

[46] Цю дописку зробив М. Грушевський на четвертій сторінці листа, що складався з двох листків паперу 21,2 x 17,2 см.

XIV.

Baden bei Wien
26. II. 923

Високоповажаний Товаришу!

Я одержав тиждень тому Ваш лист з сьома долярами і відписав Вам 23. II, й зараз потім прийшов другий, з 4. II, великий лист, в котрім перепрошуєтесь, що пишете щиро і обширно. А я Вам власне за се дуже дякую, за Вашу щирість і прихильність до мене. Дуже приємно мині також, що Ви так гарно відзиваєтесь про п. Починка. Я нічого не маю протів того, що Ви йому читали мої листи, навпаки се мині приємно, що не потрібую писати до кождого окремо, а як напишу до Вас чи до нього, то будете оба знати й иньші близші товариші. Я йому написав в останнім листі про Конференцію соц.(іялістів)-революціонерів, і сподіваюсь, що то прочитаєте і Ви.

Про літературу правду кажете, що коли вдасться поставити продажу в Укр. Базарі, то для Дітройт буде досить. І я дуже добре розумію, як се важно було б для справи, і для мене також, і для Укр. Соціо. Інституту, якби ся Книгарня розвинулась, продавала книги до иньших книгарень. На жаль, Цибринський не пише, що йому добре, а що зле. Посилаючи гроші він написав: присилайте книги як найскорше, і рахунок на всі гроші, а тоді побачимо. Я ж би рад так зробити, щоб було не «побачимо», а так, як йому добре для бізнесу — які книжки добирати, чи дешевші, чи інтересні — не дивлячись на ціну. Тепер бо в книгарстві все перевернулось — через ті скоки в валютах, і всякі спекуляції. Нераз книгу видану у Відні можна купити у когось у Львові дешевше, як у Відні; нераз та сама книга у одного книгаря продається в 1/2 дешевше ніж у другого.

Я і проф. Студинський, мій товариш і приятель, котрому я віддав сю справу у Львові, вложили дуже багато часу і труду в се замовленнє; щоб виконати його як найкраще і як найдешевше, — щоб воно було початком дальшого, ширшого бізнесу, отже було б то дуже прикро, якби вкінці через те чи через се Цибринський знеохотивсь, тай на тім був кінець. Набрали на сім замовленню досвіду, дошукались ріжних джерел, позавязували звязки, отже де далі, могли б постачати книги дешевше (оскільки валюта не насміється з того всього ще раз) — аби тільки знати, що вибирати, в якій скількости і т. д.

Я отже Вас прошу, як чоловіка досвідченого в книгарстві, а при тім до мене прихильного, і що у Цибринського маєте довірє, аби Ви вглянули в сю справу як можна краще, і Цибринському порадили, і мині написали як справа стоїть. Тепер стоїмо на тім, що я даю на своїх книгах — на одних 60%, на иньших 57% (на оправлених а є їх тільки 2 — 55%) опусту, і сам покриваю порто, опакованнє і всі видатки. На закупі чужих видань властиво не заробляю, тільки аби покрити видатки і працю, яку витрачаю на кореспонденцію то що, — а тільки посередники, де мушу їх вживати — дістають за свою працю процент. Коли може завважите, що я на своїх виданнях мушу дати ще більший опуст, то я се зроблю, — тільки тоді мусів би шукати зарібку на чужих книгах. Але прошу написати про все щиро і отверто, що думаєте Ви, що думає Цибринський, то я вже постараюсь до того приладитись, аби справа йшла. Якби книгарня пішла добре і широко, можна б навіть видавати й книжочки такі як Ви шипете,

по 50 центів, не дорогші, легкі, для Вашого загалу. Ну, але то дальші вже перспективи. Тим часом Вас дуже щиро витаю, так само Починка; Цибринському буду писати зараз, бо прийшли нові рахунки зі Львова.

Ваш М. Грушевський[47]

XV.

Baden bei Wien, Schlossg. 4.

31. III. 923

ВПоважаний Товаришу! Дуже дякую Вам за лист з 4. III й інформації. Не думайте, що своїми листами хочу Вас натягнути на купно Нашої літератури! Я Вам вдячний за те, що Ви зробили в сій справі, а коли звертаюсь до Вас по інформації, ціню Вашу щиру прихильність, досвід і розум, а нічого поза тим від Вас не хочу! Знаю, що буде в Вашій змозі, однаково й самі зробите! Дякую Вам за книги, в котрих знайшов багато цікавого, — дякую за адреси. Цимбалистому вже написав. Адресу Кушніра не вмію добре прочитати: чи то La Salle Str. чи La Galle Str.? Хотів би йому теж написати.

Недавно дістав листа від «Робітничого Голосу», що мині посилає свою часопись — питає точнішої адреси і адреси знайомих. Відповім здержливо, а рад-би почути Вашу гадку — як сі люде ставляться до Українства, і хто там працює?[48]

XVI.

Baden bei Wien, Austria, Isabella Str. 15

4. V. 1923

Дорогий Товаришу! Листа В.(ашого) з 3 квітня дістав уже давненько, але що перевозився на нове помешкання (тут нас еміґрантів тягають як щурів, аби не засиділи повних півроку), а ще Загальні Збори нашого Союзу «Голод. України» наспіли, то ж я трохи й загаявся. Післав Починкови відозву свою в справі Укр.(аїнського) Соц.(іологічного) Інст.(итуту), котру розіслав на кілька редакцій — я думаю, що Ви її бачили вже. Написав Цимбалисту до Шікаґо і на дві адреси вказані Почінком і тепер трохи почекаю результатів. Дякую Вам, щосьте написали мені про Цеглинського. Після моєї відповіді, він більше не удавався до мене, мабуть се все не серіозне з його газетою. Ще більше дякую за інформацію про Укр. Базар. Цибринський нічого не пише, отже я й не знаю, чи він вдоволений чи ні. Вчора я йому написав рахунок, з котрого видно, що гроші прислані ним в січні вже витрачені, отже просив його прислати невелику суму, щоб йому ще дістати — декотрі бракуючі томи та заплатити за висилані, котрі він казав для нього замовити. А як хоче яких книжок і ще, нехай пришле

[47] Суто діловий лист на трьох листках паперу (шість сторінок) 14,6 х 23 см. У першому параграфі — натяк на листа Т. Починкові від 23. II. Див. «Український Історик» ч. 4 (24), 1969 р., стор. 85-86.

[48] Лист без підпису. Чи не було продовження на другій сторінці? 14.6 х 23 см.

більше грошей. Не знаю, що він напише. Було б добре як би замовив іще книг, та не тільки чужих, а і моїх — бо з чужих я не маю ніякого зарібку. Але у Вас тепер відай не сезон на книги. Писав мені якось Цеглинський, запрошуючи писати до газети, що вони хочуть видавати; я поставив деякі умови, матеріяльного і морального характеру, але щось не бачу тої часописи, ані не відписує нічого. Як Ви взагалі оцінюєте тих людей та їх діяльність? Як взагалі відбивається в настроях нашої еміґрації, спеціяльно нашого робітництва, ота постанова ради амбасадорів[49] про Галичину? Тут еміґрація дуже обурилась на Петрушевича[50] і К. Левицького,[51] що дурились надіями і дурили людей оптимістичним запевненнями, а самі проспали се рішеннє і не поспіли на час до Парижа. Ще й досі не вернулись з Парижа, і тутешні еміґранти не знають що з собою робити — чи вертати до Краю, чи чекати якоїсь інструкції зі Львова? Але там здається теж ніякого пляну, акції нема, поки що принаймні.

Щиро Ваш душею! Ваш М. Г. Як іде книжковий бізнес у Цибринського.[52]

XVII.

9. VII. 923, Baden, Isabella Str. 15

Дорогий Товаришу![53] Якось почта не правильно ходить і я майже разом дістав лист т. Починка з 21. VI. і Ваші з 12. і 18. VI. Відписав з початку т. Починкови, а тепер берусь до Вашого. Тому що Ви певне читаєте листи мої до т. Починка, а він — до Вас, то я не повторюю того, що написав йому; ніяко продовжую, що написав там. Мушу тільки сказати, що хоч як сумні Ваші інформації про нашу еміґрацію та її перспективи, мушу Вам дуже подякувати за спостереження, з котрими я буду рахуватись. Я дав Ваші листи також п. Коссаку,[54] про котрого я писав т. Починкови, що він збирається до Вас. Тижнів два тому дітройський парох Сембратович написав

---

[49] У березні 1923 р. рада амбасадорів у Парижі признала Галичину і Волинь Польщі.

[50] Євген Петрушевич (1863—1940), голова ЗУНР, опісля диктатор.

[51] Кость Левицький (1859—1941), визначний громадський і політичний діяч, перший голова ЗУНР.

[52] М. Грушевський часом пише Цибринський, а часом Цебринський. Опису листа на базі копії зробити не можна. На початку листа, мабуть, мова про ліквідаційні Збори союзу помочи голодним на Україні за 1921—22 рр. Відозву Соціологічного Інституту, див. Український Історик, ч. 1-3 (25-27), 1970, стор. 173—175.

[53] Чи були якісь листи між XVI і XVII л. Грушевського до Фариняка сьогодні сказати трудно. Мова про понад два місяці (4. V. до 9. VII). Пор. Український Історик ч. 4 (24) 1969, стор. 91-96. У листі до Т. Починка від 14. VI. 23 Грушевський згадує: «Фариняк і Цибринський щось не пишуть нічого. Може Фариняк поїхав на фарми десь знов?» (стор. 94). Можливо, що перерва у листуванні пов'язана з тимчасовим припиненням праці в заводі Форда і Фариняк десь шукав праці. Грушевський писав Починкові (5. VII.): «. . . в неділю буду писати до Фариняка». Тоді пошта й справді погано ходила, а один час навіть австрійська пошта страйкувала.

[54] Про І. Коссака див. Український Історик ч. 4 (24), 1969, стор. 93 і прим. 83 на цій же стор., де подана також дальша література.

йому, що вже має частину грошей йому на дорогу, а за кілька день виробить йому affidavit отже нехай ладиться в дорогу.[55] Коссак з дня на день чекає того, щоб їхати, та щось нема. Я думаю, що він буде дуже корисний в ріжних орґанізаційних справах, і Вас прошу поставитись до нього з довірєм і прихильністю; хоч він не соціяліст, але чоловік правого характеру і добрий орґанізатор. Він їздив сього року від Петрушевича до Москви отже бачив і знає богато (?) бував ранїйше на Україні. Вважаю, що се найкраще, що може до Вас вибратися з тутешньої еміґрації, бо у величезній більшости, се нероби, здеморалїзовані, всякі бувші міністри, амбасадори або кандидати на тих, які б їхали до Америки, щоб обловитись долярами і зверталисъ би туди, звідки лекше дістати доляри. Тому мало кого можна б Вам звідси поручити. Косак їде спеціяльно як інструктор для січей, але я думаю він буде користний і в справі орґанізації бібліотеки, котру підносите, і котра дійсно варта уваги. До Петрушевич.(евих) заушників він ніколи не належав, ворогів в Америці не має, отже при помочи місцевих людей зможе неодно користне зробити. А се важно в нинішній хвилі.[56]

Сюди приїздив Петруш.(евич) і тепер виїхав до Німеччини знову. Таке вражіннє люди дістали, що властиво його уряд вмирає потроху. Його взяв тепер в руки так званий ґенерал Коновалець, що був полковником У.(країнських) Січов.(их) Стрільців і воєнним (фактичним) диктатором у Київі за Винниченка і Петлюри (директорії), потім орґанізував «ірляндську акцію»[57] в Галичині, а після убивства Твердохліба мусів виїхати — тепер з жінкою в Німеччині (він оженений з донькою Федака старшого — провідником у всяких контактах з Поляками, а сестрою Федака молодшого — та може се Ви все знаєте самі добре!). Чиж — його чоловік — збирає гроші в Америці, а Коновалець нїби то переводить нову реорґанізацію воєнної орґанізації в Галичині, під гаслом відірвання Галичини від Польщі (проґрама взагалі неясна); ся воєнна орґанізація[58] нїби то має утворити новий уряд, з котрого будуть делеґовані нові міністри Петрушевичеви. Люде думають, що П(етрушеви)ч хоче використати Коновальця для свого скріплення, а Коновалець, скорше того, дасть купняка П-ча[59] і займе його місце. Тому тутешні Галичане, що ближче стояли до П-ча, дуже невдоволені його союзом з Коновальцем, бояться «отаманії» і вже йдуть розмови про утвореннє нового націон.(галицького) центра, незалежно від П(етрушеви)ча. В таборах же носяться з проєктом перейти до Литви, до литовського війська. Такі мої відомости — довірочні; в краю ж втома і апатія, брак проводу і безличне залицяннє до Поляків на горі.

З Харкова т. Чечель пише таку свою розмову з Раковським: Чому не їде М. Груш(евський)? — Я думаю, що йому досить трудно після того листа до Вас (в Борітеся 1.10), на котрий не було відповіди. — Я не відповів тому, що не хотів полемізувати; т. Г.(рушевський) звязав свої докори в листі з Тютюнниківським наскоком,[60] і звідти робив висновки про Радянську владу; ну, але ж ніхто не може ґарантувати що подібні наскоки на будуче не повторяться. Крім того т. Г(рушевський) виступає занадто крестьянофілом, він переоцінює ролю селянства. Розмова перейшла на «новий

---

[55] Про цей афідавіт писав М. Грушевський Т. Починкові ще 14. VI.
[56] Пор. лист Грушевського до Починка згаданий у попередній примітці.
[57] Натяк на революційну боротьбу в Галичині.
[58] Мова про Українську Військову Організацію (УВО).
[59] Має бути П(етрушеви)-чеві. Далі також декілька разів згадано П-ча.
[60] Другий Зимовий Похід Ю. Тютюнника — листопад 1921 р.

курс», Р.[61] запевнив, що в проґрамі Комун.(істів) по націон.(альному) питанню нічого не змінилось, але взята лінія буде проводитись твердо. Чечель такої гадки, що уряд дійсно серіозно хоче українізувати, а в Київі особливо почувається зріст українського громадянства і вимаганнє нового курсу, «або в Чека садити, або українізувати». Але в Чека не будуть мабуть садити. Укр.(аїнським) діячем, котрих з серпня все з України висилали, нарешті дали охоронні грамоти, що не мають виїздити. Ну, поки що досить. Сумно, що з В.(ашого) першого листу віє якась утома, мабуть нездорові?! Коло мене також дуже не радісно, особливо перспективи осени й зими.

Дякую за звістку про Укр. Базар. Я від Цебринського[62] не маю давно, від лютого ні стрічки. Я написав йому 14. V востаннє, що видав щось 2 доляри, і мушу оплатити щось $ 6 за сорочки, та пересилки. Сумно, що його інтерес не найліпше. Може з початком осени Ви і т. Починок поможете йому троху аґітуючи за закупом до бібліотек, розпродати книги.

Сердечно Вас витаю МГрушевський

XVIII.

Baden, 25. VIII. 923.

Дорогий Товаришу! Я одержав Ваші листи з 20. VII і 10. VIII і від п. Починка з 6. VIII,[63] а не відписував, бо був таки нездоров, тай мав ріжні клопоти і часту їзду через них до Відня. Пишу наразі се, що мушу про те, що писали Ви і тов. Починок. Насамперед що до Вашого проєкту, аби я приїхав до Америки. Роздумував я над тим, і таки маю великі сумніви що до вислїду. Бачу, що йде велика боротьба у Вас: більшої ґрупи, котра схотїла б і могла мене підтримати наразї нема. Навпаки, опинившися в трикутнику між Філядельфійським Обєднаннєм, компанїєю Коновальця і большовиками, я був би заатакований з усїх трьох боків з найбільшою заїлістю: попросту поставили б сї три сторони своїм завданнєм відвернути людей від мене і як найгірше діскредитувати. А що нині неперебірчивість в способах боротьби скрізь дійшла до крайности, а в Американ.(ській) еміґрації особливо, то таки я не міг би побивати противників їх зброєю, бо занадто огидна, аби міг її взяти в руки. До того ж у Вас се тепер дуже просто: або йди з большевиками безоглядно, або так само безоглядно против большовиків, середини нема. Я ж, як знаєте, большовикам не на руку, і єсть річи котрі я їм, в їх пануванню на Україні не можу нї пробачити нї змовчувати. Але з другого боку я не можу легкодушно їх провокувати, кидати кличі оружної боротьби з ними, повстання

---

61 Новий курс — НЕП пов'язаний з послабленням (тимчасовим) антиукраїнства. Р(аковський).

62 Чи збереглися десь листи М. Грушевського до Цебринського-Цибринського — невідомо.

63 Пор. листа М. Грушевського до Т. Починка від 18. IX. 1923, Український Історик ч. 1-3 (25-26), 1970, стор. 171. У листі порушено три окремі справи: можливості приїзду М. Грушевського до Америки, яку він відкидає, відношення Грушевського до большовиків і до дійсного стану на Україні і справа Студинського. Точно про що мова невідомо, але Студинський не викликав довір'я ні в кого. Це слабість Грушевського.

против них, вигоняння їх з України і т. д., котрими пописуються ріжні невідповідальні люде, котрі невважають потрібним рахуватися з реальною ситуацією на Україні, із тими наслідками, котрі їх виступи можуть потягнути за собою на Україні. Отже для тих Ваших людей, котрі з приємністю читають «Нову Україну» і «Заграву», тому, що там лають — одні за чесні, другі може й за польські гроші — большовиків, пророчать їм упадок в найкоротшім часї і т. д. — для тих людей я буду «не-патріот», «большовик», «чоловік, котрий не вірить в Українську державу», і под. І там я нікого не вдоволю, і буду з усіх боків битий; Вашій орґанізації еміґрації не поможу, і собі також ні. Отже коли б навіть і удалось збити гроші на дорогу і побороти всї ті трудности вїзду, котрі Ви описуєте, все се в теперішніх обставинах мабуть не оплатилось би нї Вам нї минї. Косак не має стільки ворогів, ріскує меньше, тому зрештою молодший і здоровший від мене, тому я й більше покладав на його приїзд.

Ще повертаюсь до ситуації на Україні. Два тижні тому я надрукував в «Громад.(ському) Голосї» витяги з листа одного члена Центрального Комітету Укр.(аїнських) Соціялістів Революціонерів, чоловіка дуже не приятного большовикам, котрий дуже не оптимістично оцінює їх українізацію і весь їх режім. Одначе з його листу ясно видно, що ні селянство, ні інтеліґенція не хочуть ні повстань, нї заграничного наступу на большовиків. Вони найбільше бажали б, щоб большовики прийшли до розуму, пошукали справдї звязку «смички» з українським селом, з українським народом, з україн(ською) інтеліґенцією, соціялістами. Яка там не паршива нинїшня українізація, як бачу з ріжних листів, що приходять відти, так з неї не сміються, там — таки треба правду сказати — констатують якусь користь від неї, накреслю(ю)ть деякі, хоч невеликі поліпшення і сподіваються більших. Люде котрі серіозно журяться долею України — а не бляґують тільки про неї як Ваші ґазетярі, ті більш усього трівожаться можливістю, що большовики впадуть наслїдком своїх великих, злочинних помилок, не встигши виправити їх, а на місце большовизму прийде російська монархична реакція — ще більш безпощадна і безнадійна для Українства. Люде котрі проливали **свою**[64] кров за Укр.(аїнську) державність і серіозно до неї ставляться, цінять, що як нї як а все таки нинїшна Радян.(ська) Укр.(їна) — хоч по імени, єсть Україн(ською) Державою.

Я хотів би, щоб Ви, Дорогі Товариші, осуджуючи як належить гріхи і злочини большовицької України рахувалися і з сими сторонами ситуації. Минї було прикро бачити, що «Нар.(одня) Воля» під рукою Пепена з большовицького ґрамофона зробилась ґрамофоном «Заграви» і «Нової України, замість аби заняти дійсно обєктивну позицію. Я ставлюсь цїлком неґативно до большовицької тактики, я ухиляюсь від усяких зносин з ними, не беру участи в їх виданнях. Але вважаю, що роздражненнє против їх перфідії, брутальности і т. д. не повинно ніяк засліпляти нас в оцїнцї реальних інтересів України і не псувати їх на те тільки аби докучити большовикам. Та досить про се. Я думаю, що Ви з т. Починком се теж розумієте, і не подаєтесь у право аби тільки відмежуватись від Ваших домородних большовиків. Що Ваші Товариші замість творення самостійної орґанізації утворюєте місцеву орґанізацію Оборони Укр.(аїни) наразї, се справді може й лїпше — аби лиш у своїй орґанізації місцевій вели самостійну ідеольоґичну лїнію, не оглядаючись на накази з центра. В слїдуючім листї — до т. Починка я напишу, що тут завважають про сю орґанізацію. До М. Гишки я не писав. Що пишете про Вістник Природознавства і т. д., то я наразї не можу нї-

64 Підкреслення М. Грушевського.

чого зробити: проф. Студинський, котрому в січні я передав був замовлення Цебринського на чужі видання, і всї зиски з сеї операції (я на тих чужих виданнях не заробив нічого), дійсно перекопав у Львові книгарні й антикварні, і витяг що було цїннійше — в тім і видання, які зайшли з Радян.(ської) України, що був то прислав, понад то, видко, не було, і я наново давати йому якісь поручення в тім напрямі не можу, — та операція скінчена, замкнена, а другого способу я не маю. При нагоді запитаю одну пражську книгарню, з котрою маю зносини — але надії не маю. Се саме стосується до побажання тов. Починка, щоб йому вибрати наукових книг в оправі. Поза Львовом сього не можна зробити, і у Львові багато з того, що викопав Студ.(инський) на початку року, тепер уже не вдасться знайти. Я раджу йому вибрати все йому підхоже у Цибринського, поки єсть. Що можна було мати в оправі, посилалось в оправі. Своїх книг, яких він хоче для продажі, йому пошлю.

Сердечно витаю Вас обох! Ваш МГрушевський

XIX.

Довірочно для Вас, т. Починка і найблизших.[65]

У нас тут досить неспокійно і після рішення ради амбасадорів — ніяк люде не знайдуть дороги, та мабуть і Франція крутить, хотячи звязати Росію, аби не підбурювала турків на неї. Пишуть мині зі Львова, що Пілсудський кликав Петлюршого «премєра» на нараду, на евентуальність нового походу, щоб забрати Україну по Дніпро: скільки можна на Укр.(аїні) зібрати рекрута, чи буде ким обсадити адміністраційні посади, то що. І тепер в самій Галичині між буржуазією укр.(аїнською) немало буде таких, кому подобаються сі пляни: зробити з Поляками угоду та разом з ними відбирати «від большовиків» Україну, та діставати там, під крилами польського орла високі становища. Пахне се і молодіжи! Провінція настроєна більш відпорно до Польщі, селянство ще більше, але їх виховувано як череду в сліпім послуху «батькам народу», котрими крутять безсовісні шахраї і піяки, які цинічно посміваються з тих голосних фраз, котрими забивають баки людям у пресі. Отакий сей Володимир Бачинський, котрий начхав на голову самому Петрушевичу, у котрого вже третій місяць не можуть вирвати керми і головного орґану «Діла» («Гром.(адського) Вістника»).

З другого боку большовики, рахуючися з неминучою, як вони думають, війною з Польщею, починають підлабузнюватись до Українців, говорять, що вони хотіли б причинитись до українізації Волини, котру віддали Полякам — а на совітській Україні тимчасом дальше «скорочують» українські школи й установи та викидають звідусіль Українців, фактично на голодну смерть зводячи укр.(аїнський) інтеліґентний Пролетаріят. В довірочній дорозі звертались до мене, чи я не підртимав би якоюсь статею чи заявою їх новий, прихильний українству курс? Мовляв, на жаданнє Леніна тепер національне питання вирішено на користь не-російських народів твердо і безповоротно, але в партії є ще певна опозіція новому курсу, проголошеному Троцьким, Сталіним та иньшими. Тому було б до-

---

[65] Приписка без дати. Мабуть, Грушевський додав її до листа від 25. VIII., хоч це могла бути дописка і до раніших листів (від 4. V. або 9. VII). При теперішньому стані листів уточнити це трудно.

бре, щоб українські радянці прийшли в поміч сьому новому курсу статистичними заявами. Я на се відписав, що большовики стільки разів уже робили нам завід своїми «симпатичними заявами», і стільки ми вже напіклись, з довірєм ставлячись до слів їх, як соціялістів, приятелів працюючих, і т. д., що я на самі слова їх не можу реаґувати. Але се не виключене, що з огляду на можливу війну з Польщею, вони хоч може й запізно, але почнуть шукати якогось наближення до Українців.

На сім тим часом кінчю. Щиро Вас витаю і всіх нам прихильних.

Ваш М. Грушевський.

XX.

16. XII. 923
Довірочно

Дорогий Товаришу!

Лист Ваш з 15. XI ішов до мене рівно місяць: одержав я його тільки вчора! Тут був почтовий страйк і наробив великого замішення, то може через те також залежавсь кілька днів!

Перед усім щиро здоровлю Вас і тов. Починка з усім домом його з Новим Роком. Бажаю Вам усім, і близшим Товаришам Вашим здоровля, щастя і всякого успіху в Новім Році. Прикро менї, що має такий сумний настрій. Знаю я, що на еміґрації у Вас іде зле, навіть і упереджав, щоб готові були до дуже прикрих часів. Але смутить мене, що й особисто Вам і тов. Починку не ведеться! Ну та не тратити надії — ще воно обернеть ся на краще.

Між віденською еміґрацією велика біда. Петрушевичівці опинились на леді. Пробували вистарати собі посади в Чехії, але нічого з того. Тепер мріють перенестись на Україну. Загальна орієнтація на Рад.(янську) Україну — серед Галичан і почасти серед Наддніпрянців. Читали резолюцію Зборів еміґрації з 3. XI., де програмою ставить ся злука з Вел.(икою) Україною без огляду на її державний устрій? Инакше сказавши — злука з Радян.(ською) Укр.(аїною). Галичане тішать ся,[66] що я їду на Укр.(аїну), покладають на те ріжні надії, розуміється — й вигоровані. Але я теж думаю, що найблизше завданні все таки — відірвати Західні Укр.(аїнські) землі від Польщі та злучити їх з Радян.(ською) Укр.(аїною). До сього прийде.[66a] Дехто думає,[67] що дуже скоро, я думаю, що не треба спішитись. Треба приготовити Вел.(ику) Україну і Галичину. Треба, щоб були люде в Галичині наші, котрі могли б узяти в руки радян.(ський) устрій, а щоб його не обсаджено Жидами і Ляхами. Треба, щоб Радян.(ська) Україна була українською.[68]

---

66 Це була любима концепція М. Грушевського за 1920-их років. Згадав він її і під час свого ювілею з приводу 60-річчя в Києві.

66a Там же...

67 Грушевський помилково написав «думаю».

68 Тут і далі в цьому листі підкреслення самого Грушевського.

На Укр.(аїні) (і в Росії) большовики дійсно серіозно дбають — або бодай хочуть українізації, розуміється, так щоб се не ослабило влади їх партії, і позіції тої правлящого партійного осередка. Велика се дурниця, що самі вони[69] переконались в необхідности національного життя, а тим часом за кордоном далі утримують на своїм жолді таку галайстру, як Ви описуєте, що далі тероризує національно настроєних людей і викликає в них ненависть до Радянства! При першій можливости — коли матиму нагоду говорити з міродайними людьми, буду старатись витолкувати їм, яку вони дурницю роблять, витрачаючи гроші на утриманнє сеї галайстри, замість видавати їх на потреби українізації. Не знаю лиш, коли сю можливість матиму.

Я на Україну свій поворот рішив ще позаторік, кілька разів мене туди закликали, але я не бачив пригожих обставин для праці там, а міг щось робити тут. Але з весною с(ього) р(оку) зникла всяка можливість щось робити тут — бо книги перестали продаватись. Там же обставини почали потроху поправлятись.[70] Тому як в маю с. р. Укр.(аїнська) Академія Наук в Київі запитала мене, чи я буду згоден бути вибраним до Академії на катедру укр.(аїнської) історії, котру Акад.(емія) держить для мене, я дав згоду (Ранійше, в 1918 р. як Акад.(емія) засновувалась, я не хотів до неї входити, бо організували її гетьманці, перебивши сей плян у нас, Українців). Але я думав, що поїду не скорше як за рік, на сей рік шкільний кликали мене до шкіл укр.(аїнських) в Празі, я збирався — щоб прожити. Але почала тамошня еміґрація дуже крутити та мудрувати зі мною, то я залишив цю гадку. З Укр.(аїни) ж стали приходити листи, щоб я приїздив скоріше — писали товариші з «борітеся», що приїхали туди в 1921, Укр.(аїнці) з Академії, молодіж — і так ми рішили їхати по новім році — може з кінцем січня.[71] Десь сього місяця мають закінчитись вибори до Академії — всякі Москалі та «тоже Малороси», що там позасідали, видно, не раді мене бачити отже тягнуть як можна той вибір.[72] Уряд ніби то рад мойому повороту, обіцяє, що не матиму трудностей, коли захочу назад виїхати.

З Київа буду старатись підтримувати звязки з Вами далі — як що звідти листи будуть добре ходити. Якщо відпишите минї скоро, то листи Ваші безпе(ре)чно[73] ще застануть мене в Бадені. Як пізнійше, то адресуйте: Kiev, M. Hrushevskyj, ул. Паньковська 9. Але майте на увазі, що больше-

---

[69] «Вони» дописано над рядком.

[70] Виходить, що фінансова скрута прискорила виїзд на Україну М. Грушевського. На це вказує і пізніша згадка про українські школи в Чехословаччині. Тоді вже там існували: Український Вільний Університет у Празі, співзасновником якого ще в Відні був М. Грушевський, Український Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова, а в Подєбрадах Українська Господарська Академія. Тут мова найправдоподібніше про «Пед-інститут».

[71] Як видно з наступного листа, М. Грушевський прибув до Києва 7 березня 1924.

[72] Тягнули не лише москалі і тоже — малороси, як писав М. Грошевський, але й деякі українці, які з політичних причин були проти повернення М. Грушевського на Україну, уважаючи це непотрібним поклоном ворогові і виламом з національного фронту.

[73] Слово нерозбірливе. Написано ніби «безпечно», але може йдеться про помилку пера і Грушевський хотів написати «безперечно».

вицька цензура ті листи читатиме, отже, особливо в початках, не пишіть про большовиків, а більше про Ваші особисті справи, про книги то що. Тов. Починка прошу не журитися, що книги лежать — полежать, а потім прийде кращий час. Жите в Київі все ще дуже тяжке, можливо, що прихід з книг зза кордону буде мені дуже потрібний. По моїм виїзді гроші буде інкасувати Кузів (для мене учинним), але я ще напишу. Те що тут пишу крім п. Починка та його дружини можете прочитати тільки зовсім певним товаришам, бо се довірочно. Витаю Вас щиро. М.Г.[74]

(Далі буде)

---

[74] Це останній лист Грушевського до Фариняка з еміґрації. Писаний на двох листках паперу розміром 17,2 х 21,2 см.

In Memoriam

о. А. Пекар, ЧСВВ

ПАМ'ЯТІ о. д-ра ІРИНЕЯ НАЗАРКА, ЧСВВ

(1905—1976)

У вівторок Страсного Тижня, 20 квітня 1976 р., в будинку ОО. Василіян в Оттаві, Канада, упокоївся у Бозі визначний священик, місіонер і церковно-громадський діяч, *ієромонах Іриней І. Назарко, ЧСВВ.*, на 71-ому році свого плодотворного життя. У його особі не лише Василіянський Чин та Українська Католицька Церква, але й українська наука потерпіла велику втрату. Покійний був дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка, Українського Богословського Наукового Т-ва, Української Вільної Академії Наук та Українського Історичного Товариства. Він до самої своєї смерти збагачував українську історіографію своїми науковими дослідами і цінними статтями.

Бл. п. о. Іриней Назарко, ЧСВВ. народився 7 липня 1905 р. у Тернополі. Від юних своїх років він відчував у своїм серці голос монашого покликання і вже 1922 р. ми бачимо його на новіціяті ОО. Василіян у Крехові, а відтак на філософічних та богословських студіях у Кристополі, де 30 листопада 1930 р. прийняв св. Тайну Священства. Збагнувши надзвичайні здібності молодого левіти, ОО. Настоятелі вислали його ще на два роки до Відня та Інсбруку, де він доповнив свої педагогічні студії.

Повернувшись до Львова, у тіні Святоюрської Гори, 1932 р. він зачав свою душпастирську і місійну працю, головно ж між молоддю і студентами. Ставши провідником Марійських Дружин та головним редактором їхніх публікацій, Покійний об'єднав у марійських гуртках понад 20,000 душ квіту народу, українських ідейних хлопців і дівчат. Тому й не дивно, що незабаром ім'я ревного ієромонаха Іринея І. Назарка, ЧСВВ стало знаним по свій галицькій землі.

Уже 1941 р. він став ігуменом Свят-Онуфріївського манастиря у Львові, де він далі трудився з великим захопленням на церковно-культурнім полі. На жаль, большевицька окупація Галичини знівечила його далекосяжні пляни і він, як багато інших церковно-народних діячів, опинився на еміґрації, спочатку між українськими скитальцями у Німеччині, а опісля, від 1946 р., у Канаді.

У прибраній своїй батьківщині він став спершу редактором Василіянського місячника *«Світло»* (1946—1948), а потім душпастирем у Монтреалі (1948—1953). Попри свою душпастирську і місійну діяльність, бл. п. о. Назарко рівночасно поглиблював свої студії в Оттавськім Університеті, де 1950 р. він був промований на доктора філософії на славістичному відділі. Тоді він став теж професором-доповідачем на

славістичнім відділі Монреальського й Оттавського університетів (1949—1953).

1953 р., вибраний на ціле десятиріччя дорадником Головного керівництва ЧСВВ у Римі, він виїхав до Вічного Міста. В наступнім році він став теж редактором II-ої секції відновлених наукових *«Записок ЧСВВ»*. Збагнувши його душпастирський досвід і знання молодої душі, свящ. Конґреґація для Східніх Церков найменувала його ректором Української Папської Семінарії св. Йосафата у Римі (1955—1966). У своїх питомців він лишив по собі наймиліші спомини і глибоку пошану.

Повернувшись до Канади 1966 р. вже з підкошеним здоров'ям, Покійний продовжував свою місійну та реколекційну працю, але рівночасно він не випускав із своїх рук свого вмілого пера аж до самої своєї смерти, яка прийшла так несподівано. Деякі його статті появилися вже посмертно.

Маючи живий стиль і легке перо, бл. п. о. Назарко збагатив українську бібліографію у різних її ділянках, передусім на релігійнім та історичнім полі. Попри свої *релігійно-духовні твори* (важніші: Василіянської місії (1950), Марія і ти (1950), Христос Цар (1955), Ми — Божі діти (1963), Великі люди (1964) і Царське Священство (1969) та *виховно-педагогічні публікації* у Львові: Молодь і її сучасний стан (1932), Католицька виховна ідея (1938); книжечки *«Доброго Пастиря»* в Нью-Йорку: За душу молоді (1950), Могутність преси (1953), Поширення культу Богородиці (1954), Найцінніша оздоба душі (1954), Найцінніша оздоба душі (1957), тощо, лишив він у спадщині багато історичних дослідів, які в першій мірі цікавлять читачів і членів *«Українського Історика»*, а саме:

I. Перша його вичерпна й одинока свого роду монографія: СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (960—1015), що появилася у В-ві ОО. Василіян у Римі 1954 р. У цій основній праці Покійний докладно описав не лише життя й особу великого Київського князя, але опрацював ще й деякі питання, пов'язані з прийняттям і поширенням християнства на українських землях у домонгольських часах.

Опісля він опрацював ще деякі додаткові питання в окремих статтях, що їх можна уважати доповненням до згаданої монографії, а саме: 1) *Первопочини християнства на Русі-Україні* («Логос», Йорктон 1954, 17-24); 2) *Вплив староруського християнства на монголів* («Записки ЧСВВ.», Рим 1954, 153-163); 3) *Християнство на Русі до Володимира* («Логос», Йорктон 1956, 93-98; 169-176); 4) *Доброніга — дочка св. Володимира Великого* («Записки ЧСВВ.», Рим 1956, 319-324); 5) *Київські монастирі домонгольської доби* («Записки ЧСВВ.», Рим 1963, 503-512).

II. У своїй праці: КИЇВСЬКІ І ГАЛИЦЬКІ МИТРОПОЛИТИ, Торонто, В-во ОО. Василіян, 1962, Покійний зібрав біографічні нариси митрополитів Укр. Кат. Церкви по Берстейській унії, що її збагатив

джерельною бібліографією. Сюди можна зарахувати його окремі студії-статті про життя деяких визначних Владик, як:

1) *Посів крови,* книжечка про св. Йосафата у В-ві «Доброго Пастиря» (Нью-Йорк 1950); 2) *Митр. Клим Смолятич і його послання,* відбитка з «Америки» (Філядельфія 1952); 3) *Йосафат Коциловський, ЧСВВ., еп. Перемиський (1916—1946),* кн. В-ва ОО. Василіян (Торонто 1954); 4) *Митр. Андрей Шептицький, Апостол св. З'єдинення,* кн. «Доброго Пастиря» (Нью-Йорк 1955); 5) *Митр. Юліян Сас-Куїловський,* англомовна відбитка НТШ. (Нью-Йорк 1959); 6) *Порфір Важинський, еп. Холмський (1790—1804),* стаття у «Записках ЧСВВ.» (Рим 1963, 527-533); 7) *Іпатій Потій у 350-річчя його смерти,* ст. у «Наукові Записки УВУ.» (Мюнхен 1969, т. 9-10, 76-88).

III. Окрему групу творять основні статті о. Назарка:

1) *Галицька Митрополія,* ст. у «Записки ЧСВВ.» (Рим 1958, 173-189); 2) *Братства і їх роля в історії Української Церкви,* ст. у «Матеріяли студійних днів БХР.» (Париж-Рим 1966, 226-238); 3) *Яків Суша, еп. Холмський (1610—1687),* відбитка із «Записки ЧСВВ.» (Рим 1971), де подав теж історію УКЦеркви тих часів.

IV. Покійний написав теж кілька статтей загального історичного значення, а саме:

1) *Блаженний Папа Іннокентій XI і Україна,* відбитка з «Логос» (Йорктон 1958); 2) *Лист еп. Суші до гетьмана Виговського,* в «Український Історик» (Мюнхен 1967, 1-2, 52-58); 3) *Роля козаків у протитурецькій кампанії під Віднем 1683 р.,* відбитка з «Наукових Записок Укр. Техн.-Госп. Інституту» (Мюнхен 1969) тощо.

V. Тут зокрема нам треба згадати статті, які Покійний написав для *Українського Історика.* Крім інформаційної статті про Український Історичний Осередок в Римі ч. 4, 1964, ст. 18-20 та посмертної згадки про Архиепископа Івана Бучка (1891—1974), ч. 3-4 (47-48) 1975, ст. 85-87, а також рецензії на Нариси історії церкви Закарпаття (Рим 1967) Атанаса В. Пекаря в цьому ж самому числі, ст. 128-130, о. І. Назарко надрукував в «Українському Історику» з княжої епохи історії України такі статті:

1) Князі так звані «ізгої», ч. 1-3 (25-27) 1970, ст. 102-109.

2) Великий князь київський Всеволод Ярославич, ч. 3-4 (31-32) 1971, ст. 5-11.

3) Трагічна роля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071—1109), ч. 1-2 (45-46) 1975, ст. 76-81.

З козацьких часів історії України він опублікував: «Знаменне письмо козаків до папи римського», ч. 1-2 (5-6), 1965, ст. 22-27.

Лист епископа Суші до гетьмана І. Виговського, ч. 1-2 (13-14), 1967, ст. 52-58.

*

Численних його статтей та розвідок з української історії, літератури та культури, що їх бл. п. о. Назарко поміщав по різних українських газетах і журналах, я навіть не осмілююся вичисляти, бо їх без числа і міри, і вони ще чекають на окремого свого дослідника чи літературного критика. Із сказаного ми ясно можемо бачити, що в особі бл. пам. о. Іринея Назарка, ЧСВВ. українська церковна і народня історія утратила визначного дослідника, плідного науковця і письменника «золотого пера».

Хай же ж цих кілька рядків буде нев'янучим віночком на його свіжу могилу і хай же ж пам'ять про нього останеться між нами з роду у рід!

Рецензії, огляди

Lubomyr R. Wynar, ed. *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594.* Littleton, Colo.: Ukranian Academic Press, 1975. 145 p. $ 9.00

Питання міжнародних зв'язків української козаччини в XVI ст. ще не висвітлено якслід в історіографії. Це зокрема стосується англомовної наукової літератури. Саме тому з цікавістю взяли ми до рук нове видання *Габсбурґи і запорозькі козаки. Щоденник Еріха Ляссоти з 1594 р.* за редакцією проф. Любомира Винара і в перекладі проф. Ореста Субтельного. Праця сладається з трьох основних частин: Впровадження, Щоденник Е. Ляссоти і Додатки в яких подано англомовні переклади важливих документів, які торкаються ранньої Козаччини.

В обширній вступній статті Л. Винар докладно оповідає про історію рукопису Щоденника Лясоти, подає біографію автора щоденника і в окремому розділі висвітлює зв'язки Габсбурґів із запорозькими козаками в 1590-их роках. Тут треба відмітити, що Щоденник Ляссоти являється одним із важливіших джерел до ранньої історії Козаччини. В ньому є надзвичайно цінні дані про зносини цісаря Рудольфа II із Запоріжжям і кольоритний опис козацького побуту і звичаїв у XVI ст. Проф. Л. Винар на підставі джерел і багатої історичної літератури подає ґрунтовну археографічну аналізу Щоденника Еріха Ляссоти й докладний нарис біографії його автора.

У розділі, присвяченому зв'язкам Габсбурґів із запорозькими козаками, проф. Л. Винар обговорює також питання ґенези української Козаччини, ранню діяльність українських козаків і подає цінну характеристику трьох основних козацьких формацій у XVI ст. — запорозьких козаків, реєстрових козаків і незалежних козацьких дружин. В окремому підрозділі автор аналізує міжнародну ситуацію у другій половині 16 стол., ґенезу антитурецької коаліції з ініціятиви Габсбурґів і Ватикану та козацьку участь в антитурецькій боротьбі европейських держав. Цей нарис переконливо свідчить про важливу ролю українських козаків у міжнародній політиці кінця XVI стол. Можна було б тільки побажати, щоб автор присвятив більше уваги зносинам молдавських господарів з козаками.

Д-р Орест Субтельний опрацював перший англійський переклад Щоденника Еріха Ляссоти. Це є дуже добрий переклад Щоденника з відповідними примітками, які допомагають повністю зрозуміти зміст даного історичного джерела. Треба відзначити, що переклад зроблений на підставі першого повного видання Щоденника, за редакцією Шотіна (1866) і фотостатів присланого манускрипту Ляссоти, який знаходився у Бауцені (Східня Німеччина).

Третя частина видання («Додатки») містить англомовні переклади з Хроніки Мартина Бельського («О козаках»), реляції Ґамбаріні про запорозьких козаків з 1586 року, листів папи Климентія VIII і Рудольфа II, які стосуються участи козаків у протитурецькій коаліції, та інших матеріялів. До кожного перекладу д-р Л. Винар подав відповідний коментар.

Словник історичних термінів, широка бібліографія і показник імен закінчують це цінне наукове видання. Також додана історична карта в опра-

цюванні проф. І. Теслі і п. Е. Тютька допомагає краще схопити подорож Еріха Ляссоти на Запоріжжя в 1594 році. З погляду графічно-друкарського видання є репрезентативним і бездоганно оформленим. Зокрема супер-обкладинка М. Левицького зроблена з великим мистецьким смаком.

Не підлягає жадному сумніву, що нова праця Любомира Винара і Ореста Субтельного є важливим вкладом в історіографію, зокрема у видання джерел до історії України та інших европейських держав XVI століття.

Олександер Оглоблин

Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*, Edited, updated (1914-75), and with an introduction by Oleh W. Gerus, Winnipeg: Trident Press, 1975. pp. XIII + 880. $ 25.00

Українська історична наука в Канаді може похвалитися ще одним дуже важливим здобутком для нової історіографії, виданням доброї англомовної «загальної історії України». Таким твором є історія покійного професора Дмитра Дорошенка в перевиданні, перередаґуванні та доповненні д-ра Олега Ґеруса, професора Манітобського Університету.

Ця праця поділена на 34 розділи, з яких в десятьох описано добу Київську та добу Литовської Руси, в чотиринадцятьох проаналізувано всю козаччину, а в останніх десятьох вияснено події дев'ятнадцятого та двадцятого століть. Книга вміло поділена і старанно опрацьована, а всі три згадані частини творять одну органічну цілість. Крім того, можемо сміло сказати, що ці «Нариси Історії України» подають знамениту синтезу дій, ідей та мрій українського народу від самих початків його існування до найновіших днів. В ній не тільки подано історичні події в хронологічнім порядку, але їх проаналізовано і пояснено за модерними методами економічної, соціяльної та інтелектуальної історіографії. Тим то ця праця перевищає всі дотепер видані англомовні українські історії і стає єдиним можливим підручником для лекцій української історії в канадських та американських університетах.

Перше видання ориґінального твору професора Д. Дорошенка появилося ще в 1932—33 роках і багато критичних рецензій було написано з того приводу. Тому не хочемо повторяти того всього, що було сказано й наголошувано попередніми рецензентами. Слід нам тільки підчеркнути, що проф. Дорошенко був визначний в історичній систезі і його нариси стали прямо договказом для української історіографії. В цім виданні, одначе, ми мусимо висловити особливе признання проф. О. Ґерусові за доповнення бібліографії, перередаґування деяких частин за новими історичними дослідами, за вигладження мови та за добавлення 250 сторін нового тексту, тобто всієї історії від 1914 року до нинішніх днів. У своїй праці проф. Ґерус виказує досконалу історіографічну техніку, глибоке й критичне студіювання відповідного фактичного матеріялу і беззакидну самостійність у своїх наукових висновках.

Оцінюючи дуже позитивно ці нариси, ми хотіли б вказати на деякі неясності, недобачення та браки цього видання. В першій мірі, «Нариси» не наголошують економічної *системи* Київської Руси, не акцентують ролі козацьких наємних військ на Заході та їхніх впливів на «козацьку волю», подають деякі неточності в реґіональних описах (Закарпаття). Крім того,

мимо старанної коректури, багато друкарсфких помилок залишилося в тексті та при транслітерації українських назв. Ці завваги однак ніяк не зменшують вартости цілого твору, що його тепло поручаємо всім нашим читачам.

Ол. Баран

Pipes, Richard, *Russia under the Old Regime*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1974. 360 p. $ 17.50, cloth. $ 6.95, paper.

Professor Pipes' latest work represents a turning point in American Russian studies and deserves special attention for many reasons. For one, *Russia under the Old Regime* challenges critically the prevailing view among American as well as European historians as to the origin of Bolshevism in Russia.

Furthermore, this penetrating study reduces the Marxist monistic doctrine *ad absurdum*, for Russia, by all standards of a socioeconomic development, represented by 1917 an industrially underdeveloped coutry in Europe. Pipes' work also is laying to rest Lenin's myth which traces the Bolshevik tradition to the Decembrist uprising. This particular misinterpretation of Russia's history has found its reverberation in works produced by A. Yarmolinsky, *Road to Revolution*, F. Venturi, *Roots of Revolution*, A. G. Mazour, *The First Revolution*, 1825, A. B. Ulam, *The Bolsheviks: The Intellectual, Personal and Political History of Russian Communism*, among others.

On the other hand, Pipe's linking of Bolshevism to Muscovite institutions as they began to emerge during the fourteenth and fifteenth centuries does not necessarily represent a new interpretation. For, in addition to Ukrainian national historians as well as fome Polish historians, there were others like N. Berdiaev, Th. G. Masaryk, A. J. Toynbee, O. Spengler and H. Seton-Watson who came to realize the existence of ties between Bolshevism and the old Russian autocratic system and tradition.

Notwithstanding these similarities, Pipe's book remains innovative in many ways. He analyzes and discusses Russia's past against the background of world and in particular European history in terms of similarities and differences. This is especially true in the areas of socioeconomic formation, distribution of political power, relations between church and state, and finally the impact of outside factors such as Byzantine influences, Tatar domination, geographical factors and, last but not least, the unique role and position of the intelligentsia in a rural-based autocracy which emerged from *votchina* (patrimonial) system and became a state-structured entity only toward the end of the seventeenth century.

However, the main and underlying theme of Pipes' contribution is evident not so much in the penetrating analysis of the formation of the Russian society and state, which has been previously undertaken by A. E. Presniakov, V. O. Kliuchevskii, S. M. Solovev and a few other Russian historians of the nineteenth and twentieth centuries, but rather in his well developed ties, properly placed in perspective, between the political system of the medieval Russian state and contemporary Soviet Russian totalitarianism.

Having traced the cradle of the Russian state to the zone of mixed forest in the triangle of the Upper Dnipro, the Oka and Volga rivers up to the middle

of the sixteenth century, the author procedes to show how Muscovy began to expand after 1480 by 5,000 sq. miles per day, thus emerging as the fastest growing empire known in history. "Since the early modern age Moscow was organized for warfare. ... In effect two-thirds of the labour of the country went directly for the support of 'feeding' of the military." (p. 115). As a result of the warlust of the Moscow rulers, ... "in the sixteenth and seventeenth centuries there was scarcely a year when Russians did not fight along their southern and south-eastern frontiers. Although Russian historians tend to depict these wars as defense in nature, they were as often as not instigated by Russian colonist pressure." (p. 20).

This drive and conquest contributed to the development of a bureaucratic regime of the despotic or "Asiatic" kind, also known as 'agro-despotism' and siminar to the type of Mongol palitical organization. This 'agro-despotism', according to Pipes, has its roots in the *votchina*, ..."which was the private domain of the prince or tsar, his *iokos or dvor*..." (p. 21), resulting in the transformation of Muscovy into a giant royal estate, especially during the reigns of Ivan III, Basil III, and Ivan IV.

Muscovite 'agro-despotism' is not comparable to European feudalism but rather to 'Sultanism' and other oriental forms of social and political order. Feudalism with its vassalage system never reached Muscovy and, therefore, Pipes' usage of the term "appanage" within the context of the Muscovy-Russian history cannot be supported, for as the author himself observes, there existed a basic difference between Kiev Rus' and Muscovy-Russia, exemplified, among other aspects, by the code of law — "Rus' Justice" did not foresee capital punishment in contrast to the first Russian Code of 1649. Since the Muscovite state emerged after the collapse of the Rus' Empire it is historically inconceivable to use the term "appanagian Russia" in its proper West European application. Neither France's nor Poland's break-up and the subsequent territorial unification is comparable to the Eastern Slav situation unless Kiev, the original creator of Rus', would have re-emerged as a unifier of all lands over which it ruled during the tenth through thirteenth centuries.

Pipes' nomenclature is not consistent and therefore confusing, for he uses the terms "Kiev Rus'" and "ancient Russia" arbitrarily without offering sufficient clarification as to the emergence of all three Eastern Slav nationalities — Russian, Ukrainian, and Belorus'ian, although the author on several occasions stresses the basic difference among them.

Part I: "The State," dealing with "The Norman (?) State," "The Dissolution of Kievan State," "The Appanage Principality of the North-East," "The Problems of Feudalis min Appanage Russia," and "Mongol Conquest and Domination," not only reveals the absence of an organic link between Rus' and Muscovy but also illustrates the author's confusion in handling one of the most crucial issues of Eastern Slav history. This shortcoming in treating national histories of all three Eastern Slav peoples could easily be avoided while using M. Hrushevskyi's historical scheme which clearly defines and restricts histories of these three nationalities to their national-territorial bases from the earliest ages to the present time.

This confusion is more obvious in chapters three and four ("The Anatomy of the Patrimonial Regime") in which the author makes frequent comparisons to the Soviet regime while overlooking the fact that there is just no justification for such a comparison between the Rus' social as well as political structure and the Soviet system.

The former tsarist *votchina* was replaced by the state ownership of the Soviet period, the destruction of all privileges and rights (as in the case of *veches)* and total regimentation of the population have been copied by the builders of the Soviet state and the Code of 1649 "...was revived by Stalin in 1934 when he was about to launch his terror..." especially, "...the supplementary clauses to Article 58 of the Criminal Code imposing severe sentences for failure to denounce counter-revolutionary crimes." (p. 109). Already in 1649 "...no distinction was drawn between the intention to commit a crime and the deed itself." ... Denunciation would not have been half as effective as means of control were it not for the collective responsibility inherent in tiaglo..." (p. 109). This similarity of language and intention of both documents, if left without annotations and dates, could confuse even an historian of Russia as to its teme and origin.

Another resemblance survived in the impossibility to escape the system. "The frontiers of the state were hermetically sealed. Each higway leading abroad was blocked at frontier points by guards. ... It was never forgotten that of the dozen or so young dvorianie whom Boris Godunov had sent to England, France and Germany to study, not a single one chose to come back." (p. 111). Moreover, "...natives were discouraged from establishing contact with visitors from abroad. ... Perhaps nothing conveys better the attitude of the Muscovite state towards its population than the fact that until January 1703 all domestic and foreign news in Russia was deemed a state secret." (p. 111).

Chapter 5 deals with "partial dismantling of the patrimonial state," a period in which serfdom established itself as an institution (general law of 1592) during the reign of tsars Michael to Catharine II enserfing 800,000 formerly free peasants in the Belorus'ian und Ukrainian lands of the former Polish Commonwealth. Catharine II's policy of the settlement of Russians into newly conquered lands combined with mass deportations of non-Russians into Russia "...has not changed today." (p. 119).

On the other hand, new 'pillars' — *dvorianie* replaced the *boiars* whose number has been decimated in previous purges, especially by Ivan IV's *oprichniki.*

A number of Peter's reforms turned Muscovy-Russia into a most militaristic state with 210,000 regular and 110,000 supplementary troops, as well as 24,000 sailors. "Relative to the population of Russia at that time (12 or 13 million) a military establishment of this size exceeded almost three times the proportion regarded in eighteenth-century western Europe as the norm of what a country could support." (p. 120). In order to maintain such a huge standing army "... all groups (slaves, impoverished dvorianie, ordinary peasants) were now integrated with the peasantry and reduced to the status of serfs. This reclassification alone increased the number of tax-payers by several hundred thousands." (p. 121).

During the eighteenth century Russia was remolded from the former *votchina* estate of the tsar into an autocratic-militaristic entity in which *dvorianstvo* gained special privileges at the expense of all classes and groups. Nicholas I finalized the building of an autocratic empire.

In Part II, Professor Pipes offers an in-depth analysis of the society: the peasantry, *dvorianstvo,* and slowly emerging merchant-bourgeoisie.

Part III is devoted to the well known confrontation: intelligentsia versus state. The author does not share the opinion of many other historians who were inclined to overestimate Western influences upon the Russian intelligentsia which, in contrast to its Western counter-part, understood its role only as a destructive force. Such devotion to radicalization, doctrinism and "prophetism" led it away from liberal-democratic ideas. Instead, it began to worship totality of power with which they hoped to destroy the tsarist regime. The outcome was predictable — the tsarist police state has been replaced by the Soviet police state. The author does not go beyond the 1880s since the course of future development had been set up by that time.

In his "Concluding remarks," the author comments: "In the theory, of course, the crown might have reverted to the Muscovite system, expropriating all private property, reharnessing the classes in service of tiaglo, hermetically sealing off Russia from the rest of the world, and declaring itself the Third Rome. Such a transformation would have enabled to close the loopholes which made mockery of its police system. But to have done so required a veritable social and cultural revolution. Given their upbringing, the leaders of imperial Russia were not the men to carry out such an upheaval. This required new people, with a different psyche and different values." (p. 316). "All this was done shortly after power had been seized (by the Bolsheviks). Then with each passing year the mechanism of repression was perfected until under Stalin's dictatorship it attained a level of wanton destructiveness never before experienced in human history." (p. 318).

Extensive notes including Russian and Western literature, a chronology and a detailed index complete this remarkable undertaking.

Pipes' work is not just another textbook of Russia's history; it is a challenge to scholars, confusion to those who have been taught Russia's history from textbooks written in the spirit of Russian national historiography; it is disastrous to Marxist and pro-Soviet historians, and above all, it provides refreshing, provoking and stimulating inroads into a Russia which for centuries has been, and still is, a mystery symbolized by Ivan IV, Peter I, Lenin, and Stalin on the one hand, and Herzen, Pushkin and Solzhenitsyn on the other.

Aside from terminological confusion and periodizational discrepancies, this reviewer is in agreement with Professor Pipes' approach and interpretation based on the thorough knowledge of his subject and highly recommends this study to students, instructors, politicians, and general readers attuned to Soviet-American relations, for it is imperative for the present generation of the Western world to become aware and fimiliar with the country which is in a position to challenge global peace and freedom and promote totalitarianism on every continent. Furthermore, it is an excellent exercise in relating meaningfully the past to the present, an achievement lacking in many other available works dealing with Russia's history.

Stephan M. Horak
Eastern Illinois University

Шевченківський Словник у двох томах. Інститут літератури імени Т. Г. Шевченка АН УРСР. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Том перший А-Мол (Київ) 1976, 415 стор. Том другий Мол-Я (Київ) 1977, 410 стор.

Коли вірити повідомленням совєтської преси, то праця ця була вже давно готова до друку. Мабуть, ідеологічна цензура тривала надто довго, а це дало свої наслідки: деякі гасла надто спотворюють творчість і думки Т. Г. Шевченка, хоч є й зовсім об'єктивні, в спокійному тоні витримані гасла. До грубо фальсифікаторських можна зарахувати, наприклад, гасло *Буржуазно-націоналістичні фальсифікації творчости Т. Г. Шевченка* (автор Дубина), до багатословних і мало конкретних гасел, напр.: *Мова Т. Г. Шевченка* (автор Білодід).

У гаслі Дубини про фальсифікацію творчости Шевченка перераховано десятки імен, хоч фальсифікацією займалися лише Ленін та інші марксисти, бо ж вони *використовували* Шевченка для своїх політичних цілей, які з Шевченком та його творчістю нічого спільного не мали. У цьому гаслі названо також кільканадцять імен відомих шевченкознавців по цей бік залізних лаштунків, які дали свій непроминальний вклад у цю галузь науки. Все ж таки треба подякувати Дубині, що він не згадав В. Міяковського, Ю. Шереха, Ю. Лавріненка, В. Дорошенка, Д. Горняткевича, П. Одарченка, П. Багацького, В. Лева та інших. Дякувати за те, що принаймні їх Дубина не зараховує до фальсифікаторів.

Тай взагалі, чого можна сподіватися від шевченкознавчої енциклопедії, в якій «...Провідне місце... належить висвітленню ідеї дружби і єднання українського і російського народів...» (стор. 5), себто ідеологічним настановам, з якими Шевченко не має нічого спільного. Далі зазначено: «Широко показано ідейні та творчі зв'язки Т. Г. Шевченка з проґресивними діячами російської культури і вплив їх на творчість поета й художника». Чи ж це не насміх над Шевченком?

Автор передмови продовжує: «...Статті містять критику ворожих концепцій у шевченкознавстві ... своїм змістом спрямовані проти ідеології українського буржуазного націоналізму...» і т. д. і т. д. до нудоти. Очевидно, що на такій базі трудно щось путнього створити, як ми вже бачили на гаслі «Буржуазно-націоналістичні фальсифікації...» Все ж таки в словник попали деякі «буржуазні націоналісти», навіть з нової еміґрації, як наприклад, В. Г. Кричевський, якого було б трудно не згадати.

Насміхом над Шевченком та його ідеями є такі гасла, як наприклад, П. Дорошенко (I, 196), І. Мазепа (I, 373), П. Полуботок (II, 128) — гетьмани; К. Гордієнко (I, 165) — кошовий; Чечель (I, 344) — полковник та багато інших. Деяких історично невигідних гасел (Батурин) взагалі немає. Немає також окремих гасел Смаль-Стоцького Степана, Єфремова Сергія, хоч їх і *згадано* в гаслі «Буржуазно-націоналістичні фальсифікації...» Мова про найвизначніших шевченкознавців поряд із Зайцевом, Чижевським, Л. Білецьким, Д. Дорошенком, Б. Лепким та ін., яких скинуто в один горщик «буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів».

Під гаслом Наукове Товариство імени Шевченка читаємо, що «передові діячі викривали ганебну політику М. Грушевського...». Це ж у першу чергу торкається хіба монархіста Томашівського, який тут попадає між передових діячів... Подібних речей у словнику повно.

Читач марно шукатиме опису, як Шевченко виглядав у різні періоди свого життя, бракує в ньому і гасла *Друзі Шевченка,* хоч воно б дало прекрасну нагоду авторам Словника ще зайвий раз поглумитися над пам'яттю Шевченка. Подібних пропусків багато. Невідомо чому не попав у словник мистець Вільгельм Тімм, добрий знайомий і приятель Шевченка. Варто було б ввести і його сестру, яка вийшла заміж за маляра Брюллова і тим самим має певне відношення до Шевченка. Чомусь не має такого гасла як «Козине болото», київська вулиця, на якій жив поет і яка в житті Шевченка відіграла важливе місце. Варто було згадати й І. Гушалевича, який спершу був під впливом Шевченка і використовував його ритміку, хоч як москвофіл і виступав проти поета.

Зате, можна сумніватися, чи варто було вводити в Словник гасла окремих троп і фіґур. Для такого ґеніяльного поета, яким був Шевченко ясно, що цього багатства не вичерпати. Короткі гасла на ці теми з одним-двома не обов'язково найкраще вибраними прикладами надто збіднюють уяву про майстерність Шевченка і не дають відповідної картини.

З другого боку в Словник зовсім незаслужено попали різні артисти, декляматори, перекладачі, малярі і т. д. і т. д., які в своїй творчості часом лише торкалися Шевченка. При кожному з цих імен обов'язково зазначено, від якого року дана людина належить до КПРС, так немов би це мало якесь відношення до шевченкознавства.

Все ж таки, поряд з цим є в словнику гасла зовсім коректні та добре складені. Не згадуємо їх тут, щоб непотрібно не пошкодити авторам. Чи ж багато треба, щоб потрапити там у неласку? Саме цим авторам і треба завдячувати, що все ж таки Шевченківський Словник можна назвати великим досягненням, зокрема, коли мати на увазі загострення курсу в СССР. Словник подає багато цінних інформацій про знайомих і послідовників Шевченка, про малярські та літературні твори, про місцевості, в яких Шевченко перебував тощо. У цьому пляні обговорювана збірна праця заслуговує на похвалу.

Повний огляд недомагань та пропусків можна буде подати щойно після докладного вивчення Словника. У всякому разі він стане важливою настільною книгою всіх шевченкознавців, хоч користуватися ним треба обережно з уваги на всі згадані та незгадані тут помилки, недомагання та явне фальшування.

М. Антонович

Дмитро Оглоблин: *Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889).* Редактор-видавець «Кіевской Старины». Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен. Україснькe Історичне Товариство, 1975, 48 стор. $ 2.50

Брошура Дмитра Олександровича Оглоблина, скромна своїм обсягом, неспівмірно до кількости сторінок багата компактно сконцентрованим змістом, позначена такою обережністю зрілої думки, такою досконалістю літературного вислову, що перш, ніж спинитися на деталях, хочеться поздоровити українську історичну науку з новим дуже вдалим сюрпризом для неї та висловити радість з приводу того, що з'являється на науковому форумі нова і, здається, обіцяюча сила, що в порівненні з батьком, проф. О. П. Оглоблиним, має свій індивідуальний стиль письма.

Брошура складається з розділів:

1. Рід Лашкевичів;
2. Життя й діяльність О. С. Лашкевича;
3. Науково-літературна праця О. С. Лашкевича.

До цього додано список використаних джерел та покажчик імен.

Автор відтворює перед нашими очима генеалогію роду Лашкевичів, починаючи від XVI ст. Дуже розгалужений цей рід, відіграв значну ролю не тільки в культурному, господарському й адміністративному житті Стародубщини, але й у Гетьманщині. Родовід, реконструйований на основі зіставлення відомостей з ріжних джерел, розгортає перед нами картину, за якою ми відчуємо пульс бурхливого життя країни, визначуваного надхненною працею українських патриціїв. Як це було б прекрасно, якби вдалося реставрувати історію багатьох заслужених родів на Україні! Як би від схрещування історії різних родів збагатилася б ціла історія козацької України! Та ба! Принаймні, тепер це неможливо. Тим не менше працю молодого дослідника в цьому напрямі треба вітати. Розділ «Рід Лашкевичів» завершується простотою, але й цікавою цитатою зі спогадів В. Беренштама, що була свого часу опублікована в «Кіевской Старине». У цих спогадах виразно змальовано образ Олександрового батька, Степана Івановича Лашкевича, багатого душовласника, що своїми демократичними нахилами заперечував соціяльну природу свого стану і сталим серйозним інтересом до минувшини України творив передумови національного виховання для свого сина.

В розділі «Життя й діяльність О. С. Лашкевича» спогади Беренштама дають також багато образного картинного матеріялу, але все таки це лише матеріял у руках нашого дослідника, який старанно, сумлінно з ряду фактів, зі сплетіння матеріялів різних джерел ліпить суцільну картину життя О. С. Лашкевича, з його дитячих років починаючи і смертю кінчаючи.

Перед нашими очима постає фігура симпатичної людини з м'якою вдачею та впертою працею на користь народу та в ролі діяча земства, то як упертого збирача і дослідника історичної документації, людини, яка не лише сама користалася із зібраних скарбів, але й іншим дослідникам сприяла у використанні назбираного до друку. Все таки значення О. С. Лашкевича в ділянці української культури виступає перед нами передусім як людини, що врятувала в 1888 р. журнал «Кіевская Старина» від видимої смерти. Відкупивши журнал від його попереднього власника, який уже не спромагався далі вести видавництво, Олександер Степанович вклав значні капітали у перейняту на себе справу, гонорарами заохотив і скупчив нову автуру, залучив нових передплатників, і здобув журналові визнання й поза Україною.

Близною в цьому досліді залишається: як змістово виділявся в період **1888** — поч. **1889** р. журнал «Кіевская Старина» в порівнянні з попереднім і наступним етапами його існування. Складається враження, що автор розвідки не мав під руками комплектів журналу. Робота жде продовження. Але зате дослідникові вдалося відтворити організаційні заходи навколо «Кіевской Старины» захопленого ним періоду, використавши не лише друковані джерела, але й архівні документи, що їх зберіг його батько, проф. д-р О. П. Оглоблин.

Розділ «Науково-літературна праця О. С. Лашкевича» вперше скупчує фактаж на цю тему і не претендує на вичерпність, яка в еміґраційних умо-

вах і не є можливою. Все таки тут читач знайде не лише бібліографічний перелік друкованих архівних матеріялів О. С. Лашкевича, але й, здебільшого, розкриття змісту публікованого матеріялу, а також спробу оцінки значення того чи іншого документу. Цим зроблено вже вдалий початок дослідження публікованого набутку О. С. Лашкевича.

Праця Дмитра Оглоблина є суто науковою, в ній немає нічого від публіцистики. Автор проробив дуже складну роботу, яка подібна до роботи мистця, що творить мозаїку. З різних джерел він клясифікував, сполучив різні не раз зовсім дрібні факти, щоб розгорнути простору картину.

Вітаючи науковий дебют Дмитра Олександровича, хочемо вірити, що рецензована брошура стане початком для плідної наукової діяльности.

Юрій Бойко

СССР — Демократические альтернативы. Сборник статтей и документов. Составитель сборника Вадим Белоцерковский. Издательство Ахберг, ФРГ, 1976. Стор. 335.

Затитулована публікація статтей 10-ох дисидентів СРСР викликала серед шовіністичної російської еміґрації обурення і неочікувану реакцію проти авторів. Авторами публікації є: Леонід Плющ (українець), Михайло Міхайлов, Вадим Белоцерковский, Ян Елберсфельд, Герман Андеев, Юлія Вішневская, Александер Ямов, Анатолій Левітін-Краснов, Єафін Еткінд і Євгеній Кушев. Усі згадані особи є вже відомі зацікавленим проблемами Східньої Европи різнонаціональним політичним і культурним діячам Заходу. Між ними українець-кібернетик Леонід Плющ, народжений 1939 року, кол. співробітник Інституту кібернетики АН УРСР, член «Ініціятивної групи захисту прав людини в СРСР». Він — автор багатьох публіцистичних статтей, друкованих у Саміздаті. Видалений із УРСР в 1976 р. На еміґрації Плющ відважний оборонець українських політичних в'язнів в СРСР і своїми інтерв'ю із різнонаціональними часописами та в телевізії актуалізував українську національну проблему в Советському Союзі в небувалих міжнародних масштабах.

Вище згаданий збірник є документально-історичним показником розвитку демократичних ідей в СРСР. Згадана група авторів — це представники ліберальної і лівої опозиції в СРСР на Заході. Вони далі співпрацюють із такими авторитетними діячами-опозиціонерами режиму в СРСР: акад. А. Сахаров, ген. П. Григоренко, В. Буковський, С. Ковалев, А. Твердохлебов, В. Турчин, Ю. Орлов, Л. Копелев, Р. Медведев та ін. Їх головна цілеспрямованість поширювати й закріплювати свободу й права людини, що є необхідною передумовою і ціллю кожного національного, соціяльного, культурного й економічного розвитку. У вступі до збірника читаємо: «З розвитком свобідної думки в СРСР ліберальна хвиля вже є невідділима від «лівого потоку»„ або, навпаки, «ліва хвиля» органічно вливається у «ліберально-демократичний потік». В. Білоцерковский у публікації докладно накреслив картину розподілу сил «лівих» у системі СРСР, давши характеристику ерозійних процесів внутрі компартії, що треба вважати за неповздержимий розклад системи тоталітарного терору. В цьому процесі, крім соціяльних і економічних проблем, яких система не розв'язала й вже не розв'яже, національна проблема неросійських народів займає передове місце. На це звертає увагу в публікації Л. Плющ, який історичними дани-

ми обґрунтовує тривалість тоталітарного терору в Росії супроти всіх народів колишньої царської і теперішньої совєтської тюрми народів.

Л. Плющ під час дискусії з В. Білоцерковським так обґрунтував тривалість терору й тоталітаризму в Росії: «... сталінське варварство є прямим продовженням варварської історії Росії. В Росії, отже, історія дуже трагічна. Це є татаро-монгольське ярмо й дика московська держава та дике цивілізаторство Петра Першого, який насаджував лише окремі сторінки західної цивілізації з метою зберігати і закріплювати кріпацький устрій. Сталін не припадково завернув до багатьох старих, традиційних російських форм, і не припадково, що національними героями російського народу тепер вважаються реакціонер і жандарм Европи Суворов, реакціонер Кутузов, цар Петро, який варварськими методами насаджував в Росії цивілізацію» (стор. 23).

На стор. 24-ій Л. Плющ продовжує: «Мені здається, що одним із найважливіших національних завдань, які стоять перед російським народом — це визволення інших народів від братньої опіки й дійсно свобідна співпраця чисельних національностей, якщо вони захочуть залишитися у будь-якому державному зв'язку з Росією. І друге завдання — це перехід від цивілізації до демократії».

Коли йдеться про національну проблему Л. Плющ пише: «Одним із основних принципів марксизму — це право націй на самовизначення, і самозрозуміло, цей принцип залишається важним і сьогодні. Я переконаний в тому, що російський народ буде вільний лише тоді, коли будуть свобідні всі інші народи СРСР» (стор. 25).

Становище Л. Плюща до російського народу та зокрема його правильна інтерпретація історії Росії викликали серед росіян обурення.

Стаття М. Міхайлова «Демократія і соціялізм» багата на порівняння тоталітарного комуністичного режиму з демократією в різних секторах державного й суспільного життя. Він твердить, що европейська цивілізація є загрожена, а щоб її врятувати потрібна реорганізація господарського порядку. Тільки завдяки політичній демократії, яка годилася на те, щоб ліві сили переводили реформи капіталізму, катастрофа, яку переживає СРСР і Китай є загамована. Між різними порівняннями на особливу увагу заслуговує роля армії у капіталістичному й комуністичному державних устроях. Армії в демократичних і подекуди також диктаторських країнах мають деяку самостійність і є тільки під контролем режимів. В комуністичних країнах армія є не тільки контрольована, але також керована партією. Отже така армія є позбавлена будь-якої самостійної дії, тому вона не може рішитися на переворот у державі.

Міхайлов дає також коротку критику совєтського «соціялізму», доказуючи, що монопартійна система комдиктатури на всіх відтинках державного існування не може бути основою для розвитку людства. В політичній сфері ідейний і організаційний плюралізм є тою основою, без якої ніяка майбутня спільнота не є можливою. Також у сучасній промисловій культурі не можливо осягнути частинної особистої власности на засоби продукції. Отже, йдеться про ліквідацію від партійного монополю, якого немає у плюралізмі. «Суттєвість комуністичного тоталітаризму — це партійний, політичний, ідеологічний і духовий монополь, а не соціяльна форма економіки». Тому «кінець партійного монополю буде ознакою кінця існуючої тоталітарної системи, а не її поправка». Щоб до такого кінця не дійшло комдиктатура бороniться терором.

І ще одно цікаве ствердження Міхайлова: «Диктатури правих підтримують комуністичний тоталітаризм, тому західні ліві демократичні сили (виключаючи комуністичні тоталітарні) є історичними союзними демократичного руху в комуністичних країнах. Цей аспект має першорядне значення».

У статті В. Білоцерковского п. заг. «Контури системи» є багато місця присвячено порівнянню лівих Заходу із новими лівими в СРСР. Він між іншим твердить, що в СРСР вже ніхто з нових лівих не підпишеться під словами відповіді Леніна на питання, що таке моральність: моральність то, що корисне для пролетаріяту. Західні ліві є вправді проти існуючого режиму в СРСР, але все ще далі вірять в ленінський соціялізм, і не погоджуються із тим, що під час його здіснювання він неминуче перемінюється у державний капіталізм. Вони, зокрема троцкісти, вперто переконані в тому, що в СРСР здійснено тільки бюрократичне переродження партії — з вини Сталіна та із-за історичних особливостей Росії (стор. 68).

На сторінці 88 находимо цікаве ствердження автора: «Совєтська ,нація' існує (зокрема в РСФСР) та має характерні риси, прикметні людям всіх національностей, які до неї приналежні. Та нація має два протилежні начала. Одно начало — продукт тоталітарного рабства — холуй і хам, або жлоб, в теперішньому жарґоні. Друге начало — вислід внутрішнього подолання цього рабства плюс — започаткування поважного ряду основоположних ідеалів ,совєтськости'». Автор згадує деякі основопожні ідеали, а саме: обмежений демократизм, почування рівности й справедливости, громадська відповідальність і ідеалізм. І далі автор кінчає статтю (стор. 102) ствердженням, що до загрозливого положення людини в СРСР допровадила державно-комуністична система.

Ян Елберфельд у вступі до статті п. зал. «Відчуження людини і гуманна майбутність», висказав багато цікавих стверджень, пов'язаних із життям кожної людини. Він стверджує, що ані капіталістична ані державно-комуністична форми організації, як це доказує історія, не були здібні розв'язати найважливіших життєвих проблем нашого століття. Ідеться передусім про соціяльні і господарські проблеми кожної людини. Відчуження людини в капіталістичній і тепер також у державно-комуністичній системах від, хоч часткової співучасти в капіталі і засобах продукції спричинило революційні шумування, під час яких людство вже понесло багато жертв. Утопійний комунізм К. Маркса створив систему державного комуністичного капіталізму, в якій то системі людина є позбавлена навіть права мати інший погляд на будь-які справи. В цій системі людина є відчужена дослівно від усього, бо їй заборонено законами навіть інакше думати. Вона є змушена бути послушною немов талмудові — програмі компартії і виконувати по-невільничому тільки й тільки доручення ЦК компартії. Самозрозуміло після промислової революції у високорозвинених країнах Заходу в системі ліберального капіталізму людина вже не є духово обмеженою і відчуженою. Вона не є позбавлена ініціятиви, права власности та навіть співучасти в капіталі і засобах продукції. У системі державного комунізму в СРСР, кожна людина є тільки засобом-силою для продукції різних дібр, іноді в жахливих умовинах праці, не маючи навіть права боронити власних інтересів. Таке право в ліберальній системі капіталізму для кожної людини є установлене законами, які є виконувані в суспільному житті. В державній комуністичній системі СРСР є вправді встановлені відповідні закони, але вони мають радше пропаґандивне значення, бо їх у суспільному житті не виконується. У тому є основна різни-

ця між вище згаданими системами, які є відповідальні за відчуження людини. Автор є переконаний в тому, що процеси проти відчужування людини є передвісниками гуманної майбутности.

Також статті інших авторів в розділах «Полеміка», «Роздумування», «Опозиційний рух» і «Документи» заслуговують на увагу. Вони є написані критично й дають багато цінного матеріялу про теперішнє положення в СРСР. Обговорити згаданих розділів у короткій рецензії неможливо. Обмежимося тільки до деяких авторів, і так Герман Андреев у статті «Християнство, Л. Н. Толстой і збірник ,Из-под глыб'» на стор. 145 стверджує: «Народне рабство існувало в Росії завжди, розуміється у різних формах. Не большевики його видумали. Друга справа, що шлях, вказаний ними, не випровадив Росію на дорогу правового й тим більше морального проґресу». І далі автор підкреслює, що «вартість особовости в Росії після 1917 року значно обнизилася, зменшився і ступінь безпеки людини». Автор продовжує: «Солженіцинові вистачило відваги думки, щоб випровадити Сталіна з Леніна (також на це рішився В. Гроссман у романі «Все течет...»), але чомусь то не вистачило духа признати, що Сталін — це продовження діла й Івана Грозного, і Петра, й Патерини і обох Николаїв, і Нерона й Ірода». Отже, автор вірно подав історію розвитку терору в Росії, що, самозрозуміло, промовчують російські великодержавні шовіністи. На стор. 146 автор пригадує, що «перші розшуки за Саміздатом у Росії були роблені 300 й 200 років тому назад». Також не советська влада, а перший Іван Грозний заборонив свобідний виїзд з краю також особам, вірним владі. Також еміґрація з Росії почалася не за большевиків, а значно раніше. Все це пригадує Андреев авторам збірника «Из-под глыб», які промовчують історичне минуле Росії, яке є багате на терор.

У частині «Роздумування» багато цікавого матеріялу дає Анатолій Левітін-Краснов про християнство в Росії. Єфім Еткінд статтю «Політика й правда» присвятив противникам советського режиму в СРСР. Головним чином йому йдеться про встановлення чисельности ворогів режиму, що є дуже трудно, бо в СРСР немає свобідної преси, отже неможливо довідатися про настрої громадськости в загальному.

Збірник статтей *СССР — Демократичні альтернативи* заслуговує на те, щоб ним поцікавитися й призадуматися над процесами в СРСР, які у статтях окремі автори віддзеркалили.

Ф. Кордуба

Світильник-Істини (TheLight-Bearer). Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928—1929—1944. Частина перша. Матеріяли зібрав і опрацював: д-р Павло Сениця. До друку приготовили: о. рад. Володимир Жолкевич, ред. Юліян Бескид і Ярослав Чумак. Накладом студентів Богословської Академії. Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи. Праці Греко-Католицької Богословської Академії. Том XXXIV. Обкладинка Мирона Левицького. Торонто 1973 Чікаґо. Стор. 724. Ціна $ 15.00.

Українська наукова бібліографія вже давно очікувала праці, яка б поінформувала нашу інтелектуальну історіографію про значення, вартість та осяги Української Богословської Академії у Львові. В першій мірі треба нам подивляти автора цього твору, що не будучи професійним істориком та

виховником, взявся до такого великого і трудного діла. Брак професійного науковця відчувається в цілому творі, однак мимо того, мусимо висловити авторові та тим особам, що підготували видання цієї праці, велике признання за те, що опублікували такий колосальний матеріял й передали його наступним поколінням для дальших наукових розшуків.

Зміст твору широкий і дуже різнорідний. Автор у введенні подає політичні, соціяльні та церковні відносини Галичини, що довели до заснування цієї академії, а опісля в 20-ох розділах описує створення цієї установи, її статути, академічні виклади, професорську колеґію, організаційну працю, партикулярні семінарі, наукові видання, бібліотеку, музей, студентів та студентські організації, адміністраційну працю та позанаукову діяльність академії. Крім того, в праці подано багато статистик, партикулярних інвентарів, списків та покажчиків, переписаних чи відфотографованих документів, цікавих фотографій з життя академії тощо...

Матеріял праці відповідно поділений і доступно описаний. Одначе дуже відчувається брак наукової бібліографії. Такі розділи, як «унійні з'їзди» багато втрачають на вартості без відповідної наукової, або навіть і популярної, літератури. Крім того, автор не старався виразно інтерпретувати ідеологічні позиції колеґії в суспільному та церковному житті Галичини.

Очевидно, ці наші завваги ні трохи не ослаблюють вартости цілого твору, навпаки, ми певні, що праця д-ра Павла Сениці є великим здобутком для української історичної бібліографії.

Ол. Баран

Ekkerhard Völkl, *Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15. bis 17. Jahrhundeit.* Wiesbaden: Otto Harasowitz, 1975. 123 pp.

Зв'язки Молдавії із слов'янськими народами не є задовільно насвітлені в сучасній історіографії. Саме тому з великим заінтересуванням взяли ми до рук монографію німецького історика присвячену взаєминам молдав'ян із східнослов'янськими народами протягом 15—17 віків. Є це габілітаційна праця Фолькля, яка складається із слідуючих розділів: 1. Die Voraussetzungen (Die Moldau als Kultur-Vermittler; Die Moldau als Bollwerk der Orthodoxie)", 2. „Die Beziehungen zu den Ruthenen", 3. „Die Verbindungen mit Moskau". Окремий розділ становить бібліографія джерел і використаної наукової літератури. Більшу частину монографії присвятив автор молдавсько-українським культурним і релігійним зв'язкам (стор. 39—90). Тут треба підкреслити, що наголовок праці є ширший за її зміст. Автор головно концентрується на культурно-релігійних зв'язках Молдавії з Україною і Московщиною, а лише на марґінесі згадує дуже побіжно про політичні взаємини. З методологічного боку це не є виправдане, якщо брати до уваги, що в 16 і 17 століттях політичні зв'язки України і Молдавії тісно зазублювалися із культурними, економічними і іншими. Відомо, що Молдавія довгий час користувалася старою українською культурою і спільним релігійним обрядом. Отже спільність релігії і мовної культури відіграли основну ролю в молдавсько-українських взаєминах у XVI і XVII стол. До XVIII стол. релігійні обряди в Молдавії відправлялися в старо-

слов'янській мові, а в самій румунській літературній мові знаходимо чималі впливи українського словника. Проте автор не присвячує свою увагу питанню мовної культури, яка мала важливий вплив на культурні зв'язки Молдавії і України. Це лише згадується на марґінесі.

Історик зачинає свій огляд українсько-молдавських зв'язків 1134 роком, в якому оформилося окреме Берладське князівство (стор. 39), яке очолював відомий Іванко Ростиславич прозваний Берладником. В XII стол., на основі деяких важливих джерел, можна говорити про безпосередню підлеглість молдавських земель Галицькій державі. Тут треба також підкреслити, що головніші сучасні археологічні розкопи вказують, що перед приходом волохів на молдавську територію — там жило старо-українське населення. Це також було варто відмітити у вступі до даної праці. Автор згадує про ролю молдавських еміґрантів у польській державі до яких також включає Івана Підкову (стор. 39—40) проте не відмічує докладніше значення походів українських козаків на Молдавію у XVI стол. із даними еміґрантами та козацькими притендентами на господарський стілець Молдавії. Це також відноситься до Підкови про якого походження знаємо дуже мало і тому було б передчасно уважати його виключно молдаваном. Зовсім автор не згадує про ролю кн. Дмитра Вишневецького в українсько-молдавських зв'язках і його спорідження з молодавським родом Стефана Великого. Ці династичні спорідження також відіграли значну ролю у взаєминах двох народів. Якщо узяти до уваги, що в другій половині XVI стол. козаки відбули біля двадцять поважніших походів на Молдавію, то варто цим справам присвятити бодай декілька рядків. Щоправда, автор згадує про повстання Мухи (1490—1492), якого помилково називає «Муга» (стор. 41) — проте це не вичерпує даної проблематики. Якщо б у наголовку монографії автор зазначив, що пише лише про релігійні і культурні зв'язки молдав'ян із східніми слов'янами — то звичайно ми могли б про деякі справи не згадувати. Проте треба підкреслити, що автор доволі докладно обговорює релігійні зв'язки Молдавії і України, починаючи від володіння Петра I (б. 1378—1393) і уважає, що православні молдав'яни відограли позитивну ролю в обороні православної віри в Галичині. Окремий розділ він присвячує допомозі молдавських господарів львівському братству, а зокрема насвітлює ролю господаря Олександра Лопушнянула, який був фундатором Волоської церкви у Львові. Взагалі можна ствердити, що деякі молдавські господарі в XVI і XVII стол. причинилися своїми пожертвами до розбудови українського церковного і культурного життя. Автор наводить численні приклади цієї значної допомоги.

Окремий розділ він присвячує ролі Петра Могили, який був сином молдавського господаря Симеона Могили. Також відзначує вплив Могилянської колеґії на розвиток культурного життя в Молдавії. Ці розділи монографії належать до найсильніших і є базовані на численних різномовних джерелах і літературі. У загальному можна відзначити, що автор заповнив поважну прогалину в науковій літературі, якщо ідеться про культурні і релігійні зв'язки Молдавії з Україною. Ширше політичне тло даних взаємин значно збагатило б дану працю.

Любомир Винар

Михайло Сосновський, *Нарис історичної української політичної думки.* (Відбитка з журнала «Сучасність»). Бібліотека Пролоту і Сучасности, ч. 112. Мюнхен 1976, 64 стор.

Перед своєю смертю бл. пам. Михайло Сосновський задумав написати велику тритомову працю, в якій він хотів подати розвиток української політичної думки від найдавніших часів. До такої праці Покійний був прекрасно підготований і ми не сумніваємося, що ця праця, плян якої був уже складений і багато матеріялу зібрано, була б великим вкладом в українську політичну думку. Ця галузь у нас, на жаль, сильно занедбана і треба пожаліти, що М. Сосновський не мав змоги докінчити задуманої праці.

Він встиг у журналі «Сучасність» надрукувати лише перші три розділи широко закроєної монографії. Добре зробила редакція журнала, що вирішила ці три статті видати окремою брошуркою, — може це заохотить когось взятися до продовження такої незвичайно корисної і важливої праці. Адже ж, дотеперішні праці на цю тему надто популярні і незадовільні. Ще краще зробила б редакція «Сучасности», як би вона зробила мінімальне зусилля і оформила брошурку з друкарського боку та змінила б паґінацію, що не завдало б багато труду, а вплинуло б на солідність видання.

З думками М. Сосновського за даних умов дискутувати не приходиться, бо ж покійний не може себе оборонити. А закидів, зокрема фахівці того періоду нашої історії, якому М. Сосновський присвятив свої три нариси, можуть мати багато. Період цей ще надто дискусійний, існує багато теорій, гіпотез, думок. Хоч автор не міг надто заглиблюватися у фахову літературу, яка на сьогоднішній день нараховує сотні різних праць, то все ж таки треба похвалити Покійного за інтуіцію, яка йому підказала вибрати з багатої літератури саме ті праці, на які він покликається. Звичайно, поза увагою Покійного лишилися деякі дуже важливі монографії; зрештою М. Сосновський присвятив свою працю розвиткові політичної думки, а не історії і надто гостро його критикувати не приходиться.

В основному з його висновками погодитися можна, хоч, звичайно, і дискусія можлива та потрібна. Зовсім правильно М. Сосновський, наприклад, відкидає феодалізм у Київській Русі, який проповідують советські учені. Він вказує (за Дворніком) на ранній розвиток руських міст з їхньою самоуправою, а це ніяк не вкладається у рамки феодалізму. З другого боку, автор уважає, що «за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого в Київській Русі були ліквідовані рештки політичного феодалізму», які існували, мовляв, до консолідації. Тих відносин не можна назвати феодальними. Коли князів місцевих племен не могли усунути, то лише тому, що вони були надто сильні. Данина, яку ці місцеві князі платили не має нічого спільного з ленними обов'язками. Ось лише один приклад можливих спорів і непогоджень. Їх звичайно може бути багато. Проте, це зовсім не зменшує значення перших трьох розділів широкозакроєної праці М. Сосновського, який нас так передчасно покинув.

М. Антонович

Михайло Іванчук, *Історія українського поселення в околиці Ґімлі,* Вінніпеґ, Накладом Видавничої Спілки «Тризуб», 1975, 335 стор.

Праця Михайла Іванчука, довголітнього інспектора Манітобських шкіл, є дуже корисною й багатою на джерельні матеріяли публікацією поряд з існуючими працями д-ра В. Кея-Кисілевського й д-ра М. Марунчака про ранні українські поселення в Манітобі. Автор дискутованої праці зосередив свої досліди над поселенням в Міжозерній околиці, а зокрема в околиці Ґімлі, на північ від Вінніпеґу. Це одне з найраніших українських скупчень.

Перших одинадцять родин поселилося в Плезент Говм у 1897 році. Ліпші землі цієї околиці, зокрема смуга вздовж побережжя Вінніпезького озера, вже двадцять п'ять років до прибуття українців, була заселена ісляндцями. Вони культивуванням землі не цікавилися, а рибальством. Землі, які заселили українці — це були майже непригожі для сільського господарства дикі ліси й мочари, густо заселені комарями, а поля засіяні камінням без доріг і навіть елементарних засобів комунікації («...були дуже тяжкі часи: не було іно мочари і комарі очі виїдали...»). Прибулі іміґранти були піонерами в повному значенні і їм прийшлося цивілізувати ці незаймані простори: будувати житлові будинки, дороги й організувати школи та культурно-освітні осередки.

Влаштування себе на новій землі часто вимагало крайніх зусиль, багато матеріяльних втрат і навіть людських жертв. Прибутки з господарства вистачали тільки на прожиток. Багато чоловіків були змушені йти на заробітки, залишаючи своїх жінок з немовлятами корчувати ліс і очищувати землю від каміння.

Треба було боротися не лише з суворою природою й кліматом, але й боронитися від людського іншонаціонального довкілля: англо-саксонців, ісляндців, поляків, росіян та інших. Одні з них відгороджувалися рибальськими сітями крізь які було видно, але проти було неможливо; інші вважали своє становище панівним через те, що тут поселилися раніше; а ще інші прямо тому, що не могли позбутися привезених зі собою різних расово-політичних комплексів суперіорности. Треба було виявляти дуже багато доброї волі, вирозуміння, а то й впертости з боку українців, щоб ці аномалії перебороти й здобути якийсь статус рівноправности з своїми співгромадянами. З огляду на ці труднощі значне число українських поселенців переїхало до Саскачевану й Альберти, хоч і там чекали на них подібні й нові невигоди.

Дуже важливу ролю в економічному й громадсько-культурному розвитку українського поселення в околиці Ґімлі відіграли деякі українські священики, зокрема о. Іван Волянський зі своєю дружиною (з околиці Копичинець), учителі й свідомі селяни. Якраз завдяки їм українці зуміли оформити себе в мікро-суспільства серед багатонаціонального середовища, організувати школи, церкви й аматорські мистецькі групи, серед яких головне місце занимали сільські театри.

Два чинники вплинули на успіх цієї книжки: науковий підхід автора до предмета своїх дослідів і те, що він народився й провів своє дитинство в цій околиці, будучи сином активного піонера Василя Іванчука, відносно освіченої людини.

Для своєї книжки автор використав спомини й записки учасників-свідків першого поселення, урядових статистик та документів і свої власні но-

татки, які зробив на протязі довгих років. Автор твердить, що нема багато зарекордованого матеріялу тому, що в школах першу ґенерацію не навчали української мови, а англійську не всі мали нагоду докладно знати.

До книжки додано статистичні таблиці, список імен і фотографій визначніших поселенців, хат, будинків і фарм, вичерпну бібліографію та іменний покажчик.

Зокрема цінним є розділ, у якому докладно описана. привезена з України, техніка будування хат, комор та інших будинків. Подана також і термінологія для різних частин споруд.

Не менше вартісною, дотепер побіжно трактованою, є обширна частина про організування й розвиток шкільництва в цій околиці. Автор подає не тільки програми навчання, але й огляд і вибраний матеріял з уживаних тоді підручників. Цікавою є, наприклад, інформація, що вже в 1915 році, на з'їзді учителів українських шкіл, було піднесене питання про потребу введення української мови в університетську програму.

Книжка читається, як повість. Авторова розповідь переткана розмовами-інтерв'ю з піонерами, що додає стилеві книжки свіжости, безпосередности й своєрідного драматичного посмаку. Люди, яких автор вводить у свою книжку, мають якості живих героїв цієї піонерської саґи. Академічна здержливість викладу поєднана тут з інтимним ліризмом і теплотою відношення до людей і їхньої важкої долі. Деякі прикрі й болючі ситуації автор обходить легким натяком і доброзичливою іронією.

Праця написана українською мовою, але через свою актуальність і релевантність, зокрема для канадських істориків і соціологів, повинна бути перекладена на англійську мову.

Ярослав Розумний

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Нові члени

Цей список включає членів і членів-прихильників УІТ. Річна вкладка виносить 17 долярів і включає передплату «Українського Історика».

д-р Олег С. Федишин, д-р Петро Моцюк, Зенон Богатюк, ред. Кость Мельник, Володимир Огаренко, Іван Сарвадій, Марія Шавалюк, Володимир Яворський, полковник Іван Карк, д-р Семен Підгайний, Микола Сенчишак, о. д-р А. Пекар.

Доживотними членами УІТ стали д-р Михайло Біда (Чікаґо), п. Роман Пристай (Рочестер). Ця категорія охоплює членів-фундаторів, які зложать членську вкладку в сумі 500 дол. або більше.

Звільнення УІТ від федерального податку в США

Як наукова, недоходова установа УІТ звільнена від плачення федерального податку в США. У зв'язку із цим усі пожертви зложені на Видавничий Фонд УІ жертводавці в США можуть відтягати від державного податку. Беручи до уваги цілий ряд запроектованих публікацій просимо членів УІТ, читачів нашого журналу, українське громадянство і установи допомогти своїми пожертвами зреалізувати наші науково-видавничі пляни.

Нові видання УІТ

Недавно появилася остання наукова праця найвидатнішого сучасного археолога Ярослава Пастернака н. т. *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях* (ціна 6 дол.). Праця складається з трьох основних частин: 1. Правітчина слов'ян, 2. Найраніші відомості про слов'ян, 3. Археологічні перспективи. В додатках до монографії знаходимо статтю Любомира Винара «Біографічні і бібліографічні матеріяли Я. Пастернака», а також автобіографію археолога та його бібліографію. Резюме англійською і німецькою мовами закінчує це вартісне видання. Монографія Я. Пастернака появилася за редакцією Марка Антоновича і з його вступною статтею.

У серії УІТ «Історичні монографії» появився перший історичний нарис централі українського студентства — *Нарис історії ЦЕСУС-у 1921—1945* з під пера Марка Антоновича. У праці знаходимо такі розділи: 1. Заснування ЦЕСУС-у і перший етап праці, 2. Характеристика праці ЦЕСУС-у за перший період (1922—1924), 3. Період розгорненої праці ЦЕСУС-у в Празі (1924—1934), 4. Віденський період (1934—1939), 5. Період війни (1939—1945). Необхідне видання для дослідників найновішого періоду української історії. Ціна 3.50 дол.

Рівночасно появилася обширна історична студія д-ра Дмитра Оглоблина *Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889). Редактор-видавець «Киевской Старины»* (ціна 2.50 дол.). Праця присвячена видатному громадському і культурному діячеві другої половини XIX стол. і охоплює такі розділи: 1. Рід Лашкевичів, 2. Життя і діяльність О. С. Лашкевича, 3. Науково-літературна праця О. С. Лашкевича. Монографія базована на численних неопублікованих джерельних матеріялах та багатій історичній літературі.

Окремими відбитками появилися праці д-ра Василя Маркуся «Стан суспільно-політичних наук в УРСР, 1954—1964» (ціна 150 дол.) і д-ра Яро-

слава Падоха «Микола Чубатий (1889—1975)» (ціна 1.50 дол.).

Вищезгадані видання можна замовляти в адміністрації «Українського Історика».

Справа Історичного Атласу України

З незалежних від УІТ причин перший атлас української історії ще не появився. Усі матеріяли вже готові до друку. Мапи в чотирьох кольорах і тому друк даного атласу надзвичайно дорого коштує. Віримо, що знайдуться меценати, які зможуть уфундувати це необхідне видання. Усіх зацікавлених, які бажали б допомогти в цій справі просимо писати до Редактора «Українського Історика».

Заплиновані видання УІТ

Вже довший час підготовляється до друку перша ретроспективна бібліографія української історії в англійській мові. Це фундаметальне видання буде у відносно короткому часі готове до друку.

З інших намічених публікацій слід згадати *Нарис української модерної історіографії* проф. Олександра Оглоблина, Історію українців у США (збірна праця за редакцією проф. Любомира Винара). Також розглядається можливість видати українською і англійською мовами *Словник української історії* і *Нарис української культури.* Рівночасно обговорюється можливість перекладу монографії Богдана Кентержинського присвяченої шведській політиці Богдана Хмельницького.

Одним із наших основних завдань є поширення змісту і об'єму «Українського Історика». Звичайно, всі видавничі пляни УІТ пов'язані із потрібними фінансовими засобами. Саме тому проситься усіх членів УІТ і українське громадянство включитися в збіркову кампанію на Видавничий Фонд УІТ. Всі пожертви в США можна відтягати від державного податку.

«Український Історик»

Наш журнал з незалежних причин від Редакції У.І. появляється з деякими опізненнями. Маючи на увазі дальшу розбудову журналу проситься передплатників У.І. зацікавити нашим журналом дослідників і любителів історії України, які стали б його передплатниками. Ціна за друк із кожним роком іде вгору і тому додаткова матеріяльна допомога У.І. необхідна. Ідеться про існування і розвиток єдиного українського історичного журналу поза межами України.

Розіслання праці Я. Пастернака

Члени УІТ одержали безпосередньо з Мюнхену останню працю Я. Пастернака про ранніх слов'ян без супровідного листа від Видавництва. Просимо усіх членів, які одержали згадану працю переслати належність в сумі 6.00 дол. або зложити добровільний даток на Видавничий Фонд УІТ.

Конференції, доповіді

18 червня в Торонті з рамени Канадського Інституту Українських Студій відбулася зустріч українських істориків і суспільствознавців присвячена обговоренню питання скликання з'їзду українських істориків. Програмову доповідь виголосив Любомир Винар. Резюме доповіді друкуємо в цьому числі журналу. Із членів УІТ в конференції взяли участь Богдан Боцюрків, Олександер Баран, Юрій Борис, Іван Лисяк-Рудницький, Орест Субтельний, Роман Сербин.

Чікаґська клітина УІТ започаткувала серію доповідів для громадянства присвячених ранній історії України. Дотепер дві доповіді виголосив д-р Михайло Біда.

Архів УІТ

Прохається усіх членів Товариства надсилати їхні біо-бібліографічні матеріяли і їхні публікації. Також для окремих секцій архіву присвячених М. Грушевському і І. Крип'якевичеві проситься надсилати їхні публікації, спогади про їхню діяльність, світлини тощо.

Приєднання нових членів Товариства

Проситься членів УІТ приєднувати нових членів Товариства, зокрема членів прихильників (любителі історії). Управи поодиноких клітин УІТ в США, Канаді і Европі повинні проявити ініціятиву в цій справі.

Поширення Редакційної Колеґії У.І.

Новим членом Редакційної Колеґії «Українського Історика» став д-р Олег Ґерус, професор історії в Манітобському університеті й близький співробітник нашого журнала.

Видавничий Фонд «Українського Історика»

Дальша розбудова «Українського Історика» і видання заплянованих публікацій УІТ повністю залежить від допомоги членів Товариства, передплатників УІ, українського громадянства і установ. Ідеться про існування і розвиток єдиного українського історичного журнала у вільному світі, про видання необхідних історичних публікацій. Отже, мова про допомогу і зрозуміння для дальшого розвитку української історичної науки. Саме тому розбудова Видавничого Фонду являється одним із наших найважливіших завдань. Кожного року нам приходиться платити більше за друк публікацій УІТ і за поштові оплати. Саме тому Управа УІТ вирішила 1977 і 1978 року зміцнити матеріяльну базу публікацій УІТ. Звертаємося до наших членів, читачів, людей доброї волі і українських установ зложити одноразову пожертву на Видавничий Фонд У.І. і безпосередньо причинитися до розбудови української історичної науки. З широю подякою згадуємо наступних жертводавців:

Фундатори У.І.

д-р Михайло Біда (Чікаґо) 500 дол., *пан Роман Пристай* (Рочестер) — 500 дол. для відзначення пам'яти бл. п. брата Петра Пристая, який помер в Сибірі.

Добродії У.І.

Пан Микола Сенчишак — 200 дол., д-р Данило Богачевський — 100 дол.. Микола Петренко — 84 дол., Г. Свободяник — 75 дол., П. Куриленко — 50 дол., Анастазія Микитчук — 34 дол., д-р Б. Козел — 29 дол., Дарія Витанович — 15 дол.

По 10 дол. зложили: Григорій Лех, Гелена Бобиляк, Кость Мельник.

Володимир Сторожинський — 5 д., Б. Лівчак — 4 д., А. Ліст — 3 д., В. Верига 1 дол.

Працівники Української Секції Радіо Канади з нагоди 60-ліття д-ра Марка Антоновича зложили на Видавничий Фонд 60 дол.

Всім жетводавцям щиро дякуємо. Рівночасно просимо всіх прихильників включитися в збіркову акцію і допомогти розбудувати Фонд У.І.

До співробітників «Українського Історика»

Усі матеріяли для «Українського Історика» треба надсилати в двох машинописних примірниках. Це також відноситься до рецензій. У справах незамовлених матеріялів Редакція не листується. Тому просимо членів УІТ, які опрацьовують статті та інші матеріяли для У.І. заздалегідь порозумітися з редактором журналу.

Будівничі Видавничого Фонду У.І.

Проситься усіх членів УІТ і читачів У.І. включитися в розбудову Видавничого Фонду У.І. і тим самим причинитися до розвитку української незалежної історичної науки. Добровільні датки проситься надсилати чеками або поштовими переказами на таку адресу:

"THE UKRAINIAN HISTORIAN"
P. O. Box 312
KENT, Ohio 44240

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК (УВАН)

Нова Президія УВАН в Канаді

У неділю, 6 березня, 1977 року в Вінніпезі відбулися Загальні Збори УВАН у Канаді. Після відкриття зборів президент Академії о. д-р Олександер Баран проголосив від імені Президії УВАН найстаршого члена Академії д-ра Миколу Мандрику почесним членом УВАН. Тут треба згадати, що д-р Мандрика є також членом УІТ і одним із нечислених колишніх членів Української Центральної Ради. Після звітів уступаючої управи вибрано на наступний трирічний термін нову управу у такому складі: д-р Ярослав Розумний — президент (член УІТ і голова Славістичного відділу в Манітобському у-ті), д-р Олег Ґерус — перший заступник (також член Управи УІТ і професор історії в Манітобському у-ті), д-р Ірина Любинська — другий заступник, мґр. Іван Мухин — генеральний секретар, інж. А. Качор — скарбник. Члени Президі: о. д-р О. Баран (також член УІТ і професор історії в Манітобському у-ті), д-р Михайло Марунчак (також член УІТ), д-р Петро Потічний (Мек Мастер у-т), д-р Іраїда Тарнавецька (також член УІТ і професор слов'янських мов в Манітобському у-ті). Під сучасну пору УВАН в Канаді нараховує 74 члени (33 дійсних, 16 членів кореспондентів і 20 членів співробітників). Попередня Управа УВАН також підготувала *Ювілейний Збірник УВАН*, який недавно вийшов з друку.

УВАН у США

У короткому часі появиться *Науковий Збірник УВАН* присвячений 75-тиліттю проф. д-ра Олександра Оглоблина, нашого найвидатнішого історика, президента УВАН у США і голови УІТ. Ініціятивна редакційна колеґія Збірника складалася з Василя Омельченка, Любомира Винара і Омеляна Пріцака.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (НТШ)

НТШ в Европі

У Сарселі продовжується дальше видавання гаслової *Енциклопедії Українознавства* за редакцією президента НТШ проф. д-ра Володимира Кубійовича. Також зроблено конкретні заходи у співпраці з Канадським Інститутом Українських Студій видати гаслову енциклопедію англійською мовою. Це буде великим досягненням НТШ і КІУС.

НТШ в США

У квітні ц. р. відбулися в Нью-Йорку Загальні Збори АНТШ і новим президентом Товариства обрано проф. д-ра Ярослава Падоха (також члена УІТ). Як відомо НТШ в США започаткувало працю над перекладом Історії України-Руси Михайла Грушевського. Як виходить з пресових повідомлень, три перші томи Історії вже перекладено і віддано до друку. Треба сподіватися, що ці томи мають відповідні коментарі і бібліографічні нотатки (нова істо-

 рична література), без яких цей фундаментальний твір М. Грушевського буде незрозумілий американським і західньоевропейським історикам. Також варто було б перед відданням до друку даного перекладу дати цей текст до оцінки спеціялістам старої і середньовічної Історії України. Недавно появилися два нові томи *Записок НТШ* — том 192 підготований Секцією Історії України при співучасті членів Історично-Філософічної Секції і 187 підготовлений Філологічною Секцією.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (УВУ)

Протягом літа в УВУ в Мюнхені відбулися чергові курси українознавства. Програма охоплює такі виклади: д-р Митрович «Сковорода, як передвісник відродження», проф. д-р В. Янів «Роля Шевченка на переломі двох діб історії України з інтерпретацією його поем», проф. д-р Г. Васькович «Емський указ і розвиток української науки і шкільництва», д-р В. Косик «Чотири універсали УНР на шляху до української національної держави», доц. д-р А. Жуковський «Від лінґвіциду до ґеноциду», проф. д-р Б. Осадчук «Влада і опозиція в комуністичних країнах Східньої Европи», д-р С. Чорній «Сучасний духовий спротив в українській літературі», проф. Я. Гурський «Практичні вправи з української мови». Курси українознавства при УВУ мають велике значення для вивчення окремих проблем з різних ділянок українознавчих дисциплін. Вони заслуговують на повну піддержку українського громадянства. Недавно УВУ видав другий том *Історії України* проф. Наталії Полонської-Василенко. Також появилася німецькою мовою обширна монографія проф. Гр. Васьковича *Ґеорґ Кершенстайнер і українське шкільництво* (352 стор.).

Не зважаючи на незадовільну матеріяльну базу Український Вільний Університет дальше розгортає свою педагогічну і науково-видавничу працю.

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)

18 червня 1976 року Рада Губернаторів Університету Альберти затвердила створення при цьому університеті Канадського Інституту Українознавчих Студій (КІУС). Бюджет Інституту в сумі щонайменше 350 тис. долярів походить з урядових фондів. Основним завданям новоствореного наукового осередку являється сприяння розвиткові українознавчих студій на канадських університетах, бути допоміжним осередком для англо-українського двомовного навчаня в Канаді, сприяти науковим дослідам над українсько-канадськими і українськими темами, сприяти виданню українознавчих праць і служити всеканадським міжуніверситетським координаційним центром для українознавчих студій.

Директором Інституту став д-р Манолій Лупул, а йому допомагають два ад'юнкт-директори — д-р Юрій Луцький (відповідальний за літературознавчі праці і видавничу працю) і д-р Іван Л. Рудницький відповідальний за історію і суспільні науки. Уже у відносно короткому часі Інститут розгорнув академічну і видавничу діяльність. Для інформації видається двомовний *Бюлетень* із важливими даними про працю поодиноких членів Інституту і наукові конференції. Також започатковано видання двомовного *Журналу вищих українознавчих студій* в якому знаходимо літературознавчі, історичні і суспільнознавчі статті присвячені українській тематиці. Головними співробітниками журналу є студенти з канадських університетів.

20 червня в Торонто відбулася

конференція українських студій, в якій взяло участь біля 40 українських професорів. У програму конференції входили доповіді М. Лупула, І. Л. Руницького і Ю. Луцького н. т. «Напрямні й програми КІУС», Костянтина Біди «Ранні українські букварі у XVI-XVIII стол.», о. Олександра Барана «Кримські татари і запорізькі козаки на початку XVII стол.». Треба ствердити, що учасники даної конференції колективно обговорювали пляни праці Інституту і розвитку українознавчих дисциплін в Канаді. Під тим оглядом вони випередили своїх колеґ в США, які дотепер не спромоглися відбути загальної конференції українських вчених присвяченої розвиткові українознавчих дисциплін в американських університетах.

Тут також треба підкреслити, що Інститут плянує впровадити українознавчі дисципліни в програму багатьох канадських університетів, а не концентрує усіх своїх зусиль при університеті Альберти. Отже знову ж краще поставлена справа, як у США. Фінансову піддержку КІУС одержує від уряду, який зацікавлений у збереженні і розбудові української культури в Канаді. Це покладає вийняткову відповідальність на новостворений інститут, якщо ідеться про розвиток української мови в Канаді і видання праць українською і англійською мовами. Українська мова є найосновнішим складником української культури і вона не може займати другорядного місця в наукових конференціях або виданнях Інституту.

Коли в Україні проходить русифікація української мови — тоді в Канаді і США можна і треба її не лише плекати, але й розвивати. В протилежному разі будемо мати такі курйози, що студенти вищих українознавчих студій в канадських університетах або Гарвардському університеті, по одержанні своїх маґістерських або докторських дипломів, не зуміють опрацювати українською мовою наукової статті через брак знання української наукової термінології і задовільного знання української мови. Саме тому з приємністю відмічаємо, що журнал Інституту появляється двома мовами, а також видання двох публікацій в українській мові: М. Зерова, *Лекції з історії української літератури (1798-1870)* і *Ваплітянського збірника* за редакцією Ю. Луцького. З інших проєктів Інституту треба згадати заплянoване англомовне видання гаслової *Енциклопедії Українознавства* за редакцією В. Кубійовича і фундаметальну *Історію українського театру* В. Ревуцького. Бажаємо дальших тривалих успіхів в діяльності КІУС.

ГАРВАРДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ (ГУРІ)

Протягом літнього семестра в Гарвардському Університеті улаштовано курси українознавства (від 27 червня до 25 липня). Такі викладачі читали курси: д-р Орест Субтельний «Модерна українська історія», д-р Ю. Ґрабовіч «Українська література», д-р Б. Струмінський «Українська мова». Курси провадилися англійською і українською мовами.

ГУРІ і Школа богослов'я Гарвардського університету зорганізували від 2 до 4 червня релігійний симпозіюм н. т. «Український релігійний досвід». З доповідями виступали: д-р Д. Кайзер «Церковне право Київської Русі», Джордж Віліямс «Протестантський рух на Україні», о. Л. Бенковський «Структура Східньої церкви в 16 і 17 стол.», проф. Дж. Кракрафт «Релігійна думка в Київській Академії на початку 18 стол.», проф. Т. Бирд «Українці та православні церкви в США» та інші доповідачі.

Треба сподіватися, що доповіді з цієї вдалої імпрези появляться друком.

Назагал можна ствердити, що Гарвардський українознавчий осередок концентрує свою увагу на розбудові навчальної програми і організації різних українознавчих конференцій. Це позитивне явище. Натомість науково-видавнича ділянка не завжди задовільна і цілий ряд праць поданих у каталозі мюнхенської друкарні Фінка ще дотепер не появився. Деякі публікації появляються майже з п'ятирічним опізненням (напр., Україна — 1917-1921. Студії революції за ред. проф. Тараса Гунчака). Якщо взяти до уваги, що тим часом появилося чимало праць присвячених даній темі — тоді документація в деяких статтях даного збірника може бути неповна і перестаріла. Віримо, що видавничі справи ГУРІ будуть позитивно полагоджені.

Гарвардському осередкові варто взяти собі приклад з новоповсталого Канадського Інституту Українських Студій і деякі праці видавати українською мовою. Це стосується зокрема молодих учених, вихованців Гарвардського університету, які студіювали українську мову, літературу, історію та інші українознавчі предмети. Розвиток української наукової літератури поза межами України тісно в'яжеться з розвитком української мови, якщо ідеться про наукову термінологію та інші аспекти українознавчих студій. Діючим директором ГУРІ є проф. Ігор Шевченко, проф. О. Пріцак на відпустці у зв'язку із хворобою. Бажаємо йому скорого повернення до здоров'я і творчої праці.

ВИСОКЕ ВІДЗНАЧЕННЯ ПРОФ. Д-РА БОГДАНА ВИНАРА

20 червня 1977 р. в Дітройті під час загальної конвенції Американської Бібліотечної Асоціяції Богдан Винар, член-основник УІТ, одержав найвище відзначення в ділянці бібліографії — «Ізадор Мандж Сайтейшен». Д-р Б. Винар кол. декан Високої бібліотечної школи в Нью-Йоркському стейтовому університеті і під сучасну пору президент престижевого американського видавництва «Ляйбреріс Анлімітед» є автором чисельних високошкільних підручників бібліотекознавства і бібліографічних довідників. Він є також основником і редактором найповажнішого довідника американської довідкової літератури *Амерікан Референц Букс Аннуал* (дотепер появилося 8 томів). На цьому місці хочемо також згадати, що Б. Винар, як президент «Ляйбреріс Аннімітед» у 1973 році заснував філію видавництва «Українське Академічне Видавництво» із основним завданням видавати українознавчу англомоовну літературу. За відносно короткий час УАВ-о видало десять англомовних праць, а між ними монументальну *Історію Української Літератури* Дм. Чижевського. Б. Винар є автором цілого ряду монографій присвячених економії та історії української економії, з яких згадаємо *Економічний колоніялізм в Україні* (1958), *Українська промисловість* (1964), *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації* (1967), *Розвиток економічної думки в Київській Русі* (1974) та інших. Зараз працює над фундаментальною *Економічною історією України.*

ВІД РЕДАКТОРА

Просимо всі українські наукові установи і високі школи надсилати інформацію про їхню діяльність і їхні видання. Це також відноситься до українознавчих наукових установ при американських, канадських і европейських університетах. Від наступного числа наукова хроніка також включатиме найважливіші дані про стан українського наукового життя, а зокрема української історіографії в Україні

Усі машинописи слід надсиласти в двох примірниках.

ВИПРАВЛЕННЯ ДРУКАРСЬКО-КОРЕКТОРСЬКИХ ПОМИЛОК у статті Юр. ЛАВРІНЕНКА «РУХ ВІЛЬНОЇ СПІЛКИ». «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК» ч. 1-4 (49-52) 1976, стор. 14-47. Зокрема переплутано розміщення приміток черга: 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41-46.

Стор.	надруковано	повинно бути
33	[34] М. Драгоманов. «*Література українська проскрибована урядом російським*». *Правда* (Львів), 1878, ч. 18-23.	[34] Див. примітки ч. 7. і ч. 33.
34	[35] *Политическия сочинения М. П. Драгоманова*. Т. I, Париж, 1905.	[35] Dragomanov. *La Literature ukrainianne prose ripte par Gouvernement Russe. Rapport presente au Congres Literaire de Paris*. Genéve, 1878. І українською мовою: М. Драгоманов. «Література українська проскрибована урядом російським». *Правда* (Львів), 1878, ч. 18-23. Також книжкою. Порівняй Ілько Борщак. *Драгоманов у Франції*. Мюнхен, 1957.
35	[37] Петрункевич, І. Д. *Из записок общественного деятеля. (Архів русской революции, XXI)*. Берлін, 1934, стор. 100.	[37] М. Драгоманов. *Листи до Івана Франка та інших*. Львів, 1906, стор. 135-137. Також у Грушевського, цитоване, стор. 90-93.
36	[38] Див. примітку ч. 29.	[38] Петрункевич, І. Д. *Из записок общественного деятеля* ... Берлін, 1934, стор. 100.
37	[39] Черкезов В. *Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революционерами*. Женева, 1882. Ця примітка належить на стор. 39-ту під ч. 40.	[39] Див. примітку ч. 29.
40	[41] М. Драгоманов. «Національне питання в Росії». *Собр. политич. сочинений М. П. Драгоманова*. Т. II. Париж, 1905, стор. 866.	[41] *Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings*. Ed. I. L. Rudnytsky. New York. Ukrainian Academy ... 1952, p. 17-18.
42	[42] Євген Пизюр. «Конституційна програма і теорія М. Драгоманова». *Листи до Приятелів*. 1966, ч. 8-9-10, стор. 11.	[42] *Архів Михайла Драгоманова*. Т. I. *Листування Київської Старої Громади з Драгомановом (1870-1895)*. Варшава, 1937, стор. 360. Тут цінна примітка про Мальованого з посиланням на статтю «Володимир Григорович Мальований». *Україна*, 1926, IV.
43	[43] М. Драгоманов. *Внутреннее рабство и война за освобождение*. Женева, 1877, стор. 34.	[43] М. Драгоманов. «Національне питання в Росії». *Собр. полит. соч.* Т. II. Париж, 1905, стор. 866.

44 [44] Мих. Могилянський. Первая Государственная Дума. С. Петербург, 1907. (Про Союз Автономістів у Гос. Думі, стор. 111-114). Належить до прим. ч. 46.

46 [45] *Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected writings.* Ed. I. L. Rudnytsky. New York. Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1952, p. 17-18.
Примітку 47 позначено внизу помилково цифрою 46.

[44] Євген Пизюр. «Конституційна програма і теорія М. Драгоманова». *Листи до Приятелів,* 1966, ч. 8-9-10, стор. 11.

[45] М. Драгоманов. *Внутреннее рабство и война за освобождение.* Женева, 1877.

ОДЕРЖАНІ КНИЖКИ — BOOKS RECEIVED

Марко Антонович, *Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921—1945).* Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1976. 57 стор. (Серія: Монографії ч. 4).

Василь Барка, *Земля садівничих.* Мюнхен: Сучасність, 1977. 189 стор.

Дмитро Богачевський, *На возі і під возом.* Спогади галицького адвоката. Торонто: «Добра книжка», 1976. 141 стор.

Гаврило Гордієнко, *Під щитом марса.* Спогади. Філядельфія: Накладом автора. 1976. 368 стор.

Петро Ісаїв, *Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи.* Рим: Український Католицький Університет, 1975. 209 стор.

Микола Домашевський, *Історія Гуцульщини.* Том І. Чікаґо: Гуцульський Дослідчий Інститут, 1975. 501 стор.

В. Кармазин-Каковський, *Мистецтво лемківської церкви.* Рим: Український Католицький Університет, 1975. 308 стор.

Вячеслав Липинський, *Твори.* Архів т. 6. Листи Осипа Назарука до В. Липинського. Зредаґував Іван Лисяк Рудницький. Філядельфія: Східньо-Европейський Інститут ім. Липинського, 1976. 530 стор.

Василь Пласкокінь, *З рідного села в широкий світ.* Спогади. Сент Кетерінс: Накладом автора. 1975. 256 стор.

Ярослав Пастернак, *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях.* Нью-Йорк: УІТ і НТШ, 1976. 150 стор. (Записки НТШ т. 189, Монографії УІТ т. 3. Зредаґував Марко Антонович).

Леонід Полтава, *Історія Української Народної Помочі.* Піттсбурґ: Українська Народна Поміч, 1977. 408 стор.

Дмитро Оглоблин, *Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889).* Нью-Йорк: Украіське Історичне Т-во, 1975. 48 стор.

Олександер Семенко, *Харків, Харків...* Нью-Йорк: «Сучасність», 1976. 239 стор.

Юліян Стечишин, *Історія поселення українців в Канаді.* Едмонтон: Союз Українців Самостійників, 1975. 351 стор.

Лев Шанковський, *Українська Галицька Армія.* Вінніпеґ: Видав Дмитро Микитюк, 1974, 396 стор.

Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи. Рим: УКУ, 1975. 364 стор.

American Reference Books Annual. Edited by Bohdan Wynar. Vol. 8. Littleton: Libraries Unlimited, 1977. 820 p.

Marshall G. Hodgson, *The Venture of Islam.* Chicago: University of Chicago Press, 1974. 3 vols.

Charles F. Delzell, ed. *The Future of History.* Nashville: Vanderbilt University Press, 1977. 263 p.

Wsevolod Isaliw, ed. Identities. *The Impact of Ethnicity on Canadian Society.* Toronto; Peter Martin Associates, 1977. 221 p.

Ihor Kamenetsky, ed., *Nationalism and Human Rights.* Processes of Modernization in the USSR. Littleton: Libraries Unlimited, 1977. 246 p.

Edward Kasinec and M. Lesiow, *Ucrainica in the Harvard University Library.* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1975. 104 p.

Isidore Nahajewsky, *History of Ukraine.* 2nd. ed. Philadelphia: „America", 1975. 368 p.

Michael Palij, *The Anarchism of Nestor Makhno.* Seattle: University of Washington Press, 1976. 428 p.

Alan and Veronica Palmer, *Quotation in History.* New York: Barnes & Noble, 1976. 354 p.

Nicholas V. Riazanovsky, *A History of Russia.* 3rd. ed. New York: Oxford University Press, 1977. 762 p.

Ievhen Sverstiuk, *Clandestine Essays.* Translated and edited by George S. Luckyj. Littleton: Ukrainian Academic Press, 1976. 100 p.

Alexander Sydorenko, *The Kievan Academy in the Seventeenth Century.* Ottawa: The University of Ottawa Press, 1977. 194 p.

Vladimir Wertsman, *The Ukrainians in America 1608—1975.* Dobbs Ferry: Oceana Publications, 1976. 140 p.

Проситься видавництва надсилати їхні видання для бібліографічного відзначення і рецензії в «Українському Історику». Видання проситься надсилати в двох примірниках.

З НАГОДИ 100-ЛІТТЯ НТШ ПРОСИМО ПРИДБАТИ ДЖЕРЕЛЬНУ СТУДІЮ:

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА 1892—1930

Видання Українського Історичного Товариства.

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з НТШ по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 6.00 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», чиста 1—4	(рік II, 1965)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік III, 1966)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік IV, 1967)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік V. 1968)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік VI, 1969)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік VII, 1970)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік VIII, 1971)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік IX, 1972)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік X, 1973)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—2	(рік XI, 1974)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік XII, 1975)	— 15 $
«Український Історик», числа 1—4	(рік XIII, 1976)	— 15 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 15.00 (перше число у формі зіраксової відбитки).